

A-14203

KONSTANTIN VANIK

AJALUGU

GUMNAASIUMILE

UUS AEG

III KLASS

EESTI KIRJASTUS

TALLINN

KONSTANTIN VANIK

AJALUGU

GÜMNAASIUMILE

UUS AEG

III KLASS

~~33576as~~

EESTI KIRJASTUS

TALLINN 1942

AJALOO-ÕPIKUD GÜMNAASIUMILE.

Peatoimetaja: Elmar Kuusik.

2-67441

A-14203

- Elmar Kuusik. Ajalugu gümnaasiumile. Vana aeg. I klass.
Paul Hinnov. Ajalugu gümnaasiumile. Keskaeg. II klass.
Konstantin Vanik. Ajalugu gümnaasiumile. Uus aeg. III klass.
Johannes Adamson. Ajalugu gümnaasiumile. Uusim aeg I. IV klass.
Johannes Adamson. Ajalugu gümnaasiumile. Uusim aeg II. V klass.

UUE AJA ALGUS.

MUUDATUSI MAAILMAVAATES.

1. Ristisõdade vaimne pärandus kujunes mitmes suhtes hoopis teissuguseks, kui nende algatajad olid kavatsenud ja soovinud. Ristisõjad olid olnud algul paavsti poolt juhitud läänemaise kristluse võimsaks ühissetevõtteks islamiusulise Ida vastu. Äärmine vaimustus oli haaranud hulki. Sajad tuhanded olid olnud valmis minema kas või palja käsi võitlusse ristiusu vaenlaste ja läänemaise kristliku maailmasuhtumise eitajate vastu. Lääs näis maailmavaatelistes põhiküsimustes olevat lõplikult ühinenud. Riigi ja kiriku vaheline võitluski näis olevat otsustatud viimase kasuks, sest ristisõdade juhtimine läks algul täiesti paavsti kätte. Universalistlik kirik näis suutvat kanaliseerida kõik püüded ja pingemomendid eri maades ja rahvaste juures mitte ainult puht-usulisel alal, vaid samuti ka sotsiaalsel, majanduslikul ja poliitilisel alal. Näis teostuvat reformipaavstide ideaal, mille kohaselt kirik pidi olema mitte ainult vaba ilmliku võimu suhtes, vaid ta pidi olema sellest kõrgemal, selle juhiks.

Ometi näitasid sündmused varsti, et paavst ei suuda tema poolt ülesseatud eesmärkide saavutamiseks koondatud mitmesuguseid jõude kaua koos hoida. Võitluste juhtimine libises järjest rohkem paavsti käest ära. Ühtlasi algas taas võitlus riigi ja kiriku vahel. Ristisõjad muutusid paavstidele maailmavõimu taotluse vahendeiks, kusjuures kõrgemad usulis-kõlbelised ajen-

did ununema kippusid. Aastal 1229 võis islami maailm näha omapärast pilti: Saksa-Rooma keiser *Friedrich II* saabus Pühale maale, olles ise kirikuvande ehk -põlu all. Tal õnnestus saada koguni Jeruusaleem oma valdusse, kuigi ajutiseks ja lepingu alusel. Loomulikult ei toiminud ta paavsti esindajana, vaid iseisvalt.

Riigi ja kiriku vaheliste vastolude kõrval mõjusid ristsõdade käigus varsti ilmsetena kaasa ka majanduslikud tegurid ning Lääne üksikute riikide vahelised poliitilised suhted. Kogu ettevõtte ühtlasest juhtimisest ja ta terviklusest ei saanud enam kõnelda. Lääne esialgu nii sihikindel ja koondatud löögijõud rauges.

Selle raugemise olulisemaks põhjuseks tuleb pidada seda, et Lääne inimene ise oli ristsõdade kestel muutunud. Kui talle ristsõdade algul sageli oli tundunud, et vaid läänemaine katoliiklik maailm ja kogu sealne ellusuhtumine on ainuõige ja isegi ainuvõimalik, siis ristsõdade kestel oli selginud mõndagi, mis sellist vaadet kui mitte otse muutma, siis vähimalt taas arvustama sundis. Oli tutvutud Idaga hoopis ulatuslikumalt, kui see seni peamiselt Bütsantsi vahendusel oli olnud võimalik. Oli nähtud seal hoopis võõraid maid võõraste kliimaliste tingimustega, võõraid aiä- ja põllukultuure, senitundmatuid käsitööstuslikke tootmisviise ja saadusi. Oli nähtud mitmel pool, eriti Bütsantsis, ainelist jõukust. Elatusstandard oli sageli hoopis kõrgem kui Läänes, ühiskondlikud vormid ja suhtlemine diferentseeritumad. Oli samuti tähele pandud, et Idal olid omad kõlbelised tõekspidamised, mis ei tarvitsenud ju Lääne katoliikliku maailma omadest paremad olla, aga millede olemasolu iseenesest juba näitas, et Lääne ellusuhtumine pole ainus mõeldav ja et võib ka teisiti, kui seda soovis universalistlik rooma-katoliku kirik. Ja lõpuks — islami maailmal oli oma teadus, oma kunst; seal leidis vaprust ja kõlbelist ülevust.

Niiviisi arvustades ja võrreldes pidi Lääne inimene paratamatult uue seisukoha võtma ka selle võimu suhtes, kes tema vaimu-

maailma ja ellusuhtumist juhtis, nimelt rooma-katoliku kiriku ja paavstluse suhtes.

Kahtlused ja arvustused mõjusid Lääne inimese vaimsele silmaringile avardavalt. Ristisõdade kaudu elavnenud kaubavahe- tus Lääne ja Ida vahel arendas Läänes ainelist jõukust. Viimane omakorda lõi uusi võimalusi vaimse kultuuri arenemiseks. See arenemine toimus aga sageli just universalistliku, rahvusvahelise rooma-katoliku kiriku kõikehaarava mõju alt vabanemise suu- nas. Arvustav ja avardunud silmaringiga üksikisik nõudis elu- õigust kõikvõimsa usulis-maailmavaatelise kollektiivi kõrval. Tekkis uus ellusuhtumine, milles keskseks kujuks oli senisest hoopis suuremal määral just inimene, tema maised rõõmud, mu- red ning naudingud. See oli *humanistlik elutunne*. Ristisõdade üheks tulemuseks oli niisiis see, et paavstivõim kaotas mitte ainult poliitiliselt, vaid samuti lõdvenes ka ta vaimne haare kesk- aegsele inimesele.

2. **Humanistliku elutunde süvenemine.** Kaudselt tulid huma- nistliku elutunde arenemisele kasuks ka kõik sellised usulis- maailmavaatelised voolud ning poliitilised olusuhted, mis nõud- sid ja soodustasid üksikisiku iseseisvust. Katoliku kiriku enda rüpes esines sellise vooluna näiteks müstitsism, mis nõudis usk- liku vahetut suhet Jumalaga tundmusliku sisseelamise kaudu. Gvelfide ja gibelliinide vahelised võitlused Itaalias ühes paavs- tide võimupüüdlustega löid eeldusi tugevate, sõltumatute isik- suste tekkimiseks.

Humanistlikule elutundele aga ei piisanud oleva arvustami- sest või hülgamisest. Oli tarvis luua ja avastada uusi väärtusi. Neid arvati leida võivat just vanade kreeklaste ja roomlaste kir- janduslikust loomingust. Seda hakati nüüd suure innuga uurima. Mehi, kes seda tegid, hakati nimetama *humanistideks* ja *huma- nismi* all hakati mõistma peent vaimuharidust, mis saadud antiik- aja — kreeka ja rooma — vaimuvara najal.

3. **Renessanss.** Aga mitte ainult vana aja kirjandusele, vaid ka teadusele, kunstile ja kogu ellusuhtumisele hakati osutama

üha rohkem tähelepanu. Antiikteaduste ja -kunstide najal tärkasid kaasaegsedki kunstid ja teadused otsekui uuele elule. Nende uuestisündi on hakatud nimetama *renessansiks* ja ta on lõplikuks ja kokkuvõtvaiks eelduseks sellele humanistlikule maailmasuhtumisele, mis levis Euroopas uue aja lävel ja mis ise on üheks eristumomendiks kesk- ja uue aja vahel.

RENESSANSS JA HUMANISM ITAALIAS.

4. Eeldused. Renessans sai alguse kõigepealt Itaalias. Selleks olid siin suuremad eeldused kui kuskil mujal Euroopas. Itaalia elanike teadvusest ei olnudki Vana-Rooma riik ja kreeka-rooma paganlik kultuurmaailm täiesti kaduda saanud. Igal sammul võidi kohata Itaalias Rooma-aegseid kinnismuistiseid mitmesuguste hoonete varemete, veejuhtmete ja sildade jäänuste, raidkunstiteoste ja isegi maanteevõrgu ja selle põhistruktuuri näol. Itaalia inimene oli teadlik sellest, et ta keel on lähedases suguluses ladina keelega. Samuti võis ta kujutella end vanade roomlaste järeltulijana.

Eeskätt ristsõdade ajastul ja tagajärjel elavnenud kaubanduslikus läbikäimises Lääne ja Ida vahel oli Itaalia kaupmeestel kui vahendajail tähtis koht. Tolleaegsed kaubareisid olid sageli ohtlikud ja nõudsid julgust ning leidlikkust. Nad arendasid iseloomu tugevust. Nad soodustasid omalt poolt üksikisiku osatähtsuse tõusu, niisiis *individualismi*. Nad andsid ka küllalt suuri ainelisi tulusid, mis omakorda löid eeldusi vabama ja kõrgema elatusstandardi kujunemiseks. Inimene, kes tundis, et ta oma isikliku tublidusega on ohud võitnud ja edu saavutanud, hakkas tööst ja ohtudest vabal ajal maise elu rõõmudesse suhtuma teisiti, kui tegi seda keskaegne maailmast loobumise ja lihasuretamise ehk askeesi põhimõttele tegutsev inimene.

Kirikuriigi tekkimine ja kasvamine, võitlus paavstirooni pärast, paavstliku võimu tõusu- ja langusajad, katoliku kiriku köl-

belise languse ja aeg-ajalise reformeerumise nähtused ning lõpuks võitlus paavsti ja keisri vahel esikoha pärast katoliiklikus maailmas — kõik see oli harinud Itaalia inimest poliitiliselt. See aga oli kahandanud temas ka aukartust paavstliku võimu vastu. Selle eksimusi oli saadud aeg-ajalt küllaltki ligidalt tähele panna.

Rassi ellu puutuvate vankumatute seaduste tähele panemata jätmine oli lõpuks muinasrooma rahva hävingule viinud. Rahvasterännu ja selle järellainetuse — normannide retkede ajastul aga oli ka Apenniini poolsaar saanud juurde värsket põhjarahva verd. See seik lõi samuti eeldusi uueks tõusuks. Keskaja lõpu poole avastas Itaalia inimene endas kergemini vaimusuguluse Muinas-Hellase ja -Rooma loova vaimuga. Nii mõnegi renessansiaegse Itaalia suurvaimu soontes on voolanud põhjarahvaste verd, nagu seda nende suguvõsade uurimused on näidanud.

XIV sajandil oli alanud türklaste tung Läände. XV sajandiks viis see viimaks Ida-Rooma riigi lõplikule hävingule. Hulk kreeka kirjamehi ja õpetlasi põgenes Itaaliasse. Tegeldes seal kooliõpetajaina, ametnikena ja kirjanikena aitasid nad omakorda kasvatada ja süvendada huvi vana aja kultuuripärandi vastu. Oli ju see Bütsantsis säilinud paremini ja pealegi oli kreeka keele oskus sellega tutvumiseks oluline. Seda aga kreeka põgenikud levitasid.

Kõigi nende seikade tõttu sai renessanss Itaalias võimalikuks ja nimelt varem kui mujal.

5. **Uus kirjandus.** Maa ajaloolisest minevikust tingitult säilis ladina keel itaalia kirjanduses ainutarvitatavana kauem kui teistes romaani maades.

Itaalia rahvakeelset loomingut olid aidanud elustada viimsete Hohenstaufenite, eriti keiser Friedrich II-sõõ õukonna kunsti- ja teaduseharrastused Sitsiilias. Itaalia luulekeele lõplikuks kujundajaks ja uue kirjanduse rajajaks aga sai *Dante Alighieri*.

Dante Alighieri (1265—1321) oli sünnilt firenzlane. Era-
kordse andekuse ja püüdlikkuse tõttu suutis ta omandada laial-

dasi teadmisi kaasaja kirjanduse ja teaduste vallas. Poliitilised võitlused Firenze linnriigis andsid kogemusi tegelikust elust ja nii kujunes Dantel avar, kõikemõistev maailmasuhtumine, milles aga samal ajal esinesid kindlad tõekspidamised. Dante oli poliitiliselt vaateilt gibelliin. Kui võim Firenzes paavsti ja prantsuse elemendi toetusel gvelfide kätte läks, pidi Dante, kes seni niihästi sõduri kui ka riigimehena oli tegev olnud, linnast poliitilise pagulasena lahkuma. Ta leidis esialgse varjupaiga Veronas, elas aga siit alates üldse rändurielu ega saanud oma armastatud Firenzet enam kunagi näha. Poliitilise pagulase põlves löigi ta oma kuulsad teosed. Ta kirjutas itaalia rahvakeeles. Kuna ta oli firenzlane, siis sai just põhja-itaalia murre itaalia kirjakeele kujunemisel otsustavaks teguriks.

Dante tähtsaimaks teoseks on ta kolmeosaline eepos, mida ta ise nimetas lihtsalt „Komöödiaks“, mis aga hiljem ta imetlejate poolt on saanud *Jumaliku komöödia* nime. Selles rändab Dante rooma kirjaniku Vergiliuse ja osalt oma surnud armsaima Beatrice vaimu saatel läbi põrgu, puhastustule ja taeva. Kirjeldades nende kohtade asukaid avaneb autoril võimalus seisukohti võtta niihästi usulistes, poliitilistes kui ka üldmaailmavaatelistes küsimustes. Ülevasse ilukirjanduslikku vormi ja äärmiselt pildirikasse keelde valatuna avanevad teoses Dante maailmavaade ja elufilosoofia. Dante pooldab veel põhimiselt keskaegset maailmakorda. Ometi leiab ta selles palju laiduväärset. Nii arvab ta, et keisrivõim peaks seisma üheväärsena paavstivõimu kõrval, mitte aga sellest alamal. Rippumatu, võimas ja õiglane keiser suudaks kogu maailmale olla õnnistuseks. Kaasaja häda seisnevat selles, et keisrivõim olevat purunenud ja paavsti autoriteet võimuhnitsemise ja kõlblise roiskumise tõttu langenud. Dante võtab oma „Jumalikus komöödias“ veel kord kokku kõik selle, mis keskajas tõesti oli suurt ja ülevat, aga esineb samas juba julge arvustajana. Ta asub kesk- ja uue-aegse maailmasuhtumise vahemail.

Dante teistest teostest oleks veel nimetada ta ladinakeelset teost pealkirjaga *Monarhiast*. Selles kajastuvad eriti autori poliitilised vaated.

Dante Alighieriga algas itaalia kirjandusele ja kunstile üle kahesaja aasta kestnud hiilgeperiood. Selle perioodi teise tähtsa kujuna esineb *Francesco Petrarca (1304—1374)*, kelle elukäik sarnleb Dante omaga mitmes suhtes. Ka Petrarca võttis kaasaegse Itaalia poliitilisest elust agarasti osa ja mõtiskeli Itaalia poliitilise uuestisünni võimalustest. Ka tema pidi pagulasena võõrsil viibima ja reisis palju. Ta oli suurepärase ladina keele ja rooma kirjanduse tundja. Kaasaeglaste seas sai ta kuulsaks oma rohkete ladinakeelsete teostega. Ta krooniti loorberiga kui poetide kuningas ja teda peeti *humanismi isaks*. Maailmakuulsaks on ta saanud oma itaaliakeelse *Laulude-raamatuga (Canzoniere)*, mille ta pühendas oma armsaimale Laurale. Teoses kajastub selgesti uus, humanistlik inimene oma paleuste ja igatsustega. Vormivõttena esineb sageli *sonett*. Petrarca lüürika keeleline ilu ja õrnus ning sisuline mitmekesisus said paljudele eeskujuks.

Nagu Dante ja Petrarca olid itaaliakeelse luule tõelisiks kujundajaks, nii on *Giovanni Boccaccio (1313—1375)* itaaliakeelse proosa rajaja. Kuulsaks on saanud eriti ta novellikogu *Decamerone* („Kümne-päeva-raamat“), mille autor ütleb kujunenud olevat nii, et suure katku ajal maaelu üksindusse põgenenud salkond noorimehi ja neiusid jutustas vastastikku kümne päeva jooksul iga päev kümme lühijuttu. Nende saja novelli sisu on sageli tugeva meelelise ilmega ja kergevõitu. Keel aga on haruldaselt pildirikas ja stiil elav. Muide pilgatakse teoses teravasti ka munklust ja kirikuelu väärnähtusi.

6. **Teadused.** Vilgas tegevus algas ka antiikaja vaimuteaduste alal. Koguti ja uuriti hoolega vanu käsikirju. *Firenzes* rajati *Medici*'te valitseja-suguvõsa toetusel suur *raamatukogu* ja asutati teadlaste koondis ehk *akadeemia*, mille ülesandeks oli eriti *Platoni* filosoofia uurimine. *Platoni* filosoofiast oldi niivõrd vai-

mustatud, et arvati tema abil lahendada võivat kõik kaasaegse elu probleemid. Valitsejad võtsid oma laste kasvatajaiks sageli Platoni austajaid humaniste. Peale Firenze akadeemia tekkis ka Rooma ja Napolisse samalaadseid humanistide koondisi.

7. **Kunst.** Keskaegne kunst oli olnud peagu täiesti kiriku ja usu elu teenistuses. Sealt oli ta saanud oma ainestiku. Ta oli elukauge ja mittemeeleline. Vormilt oli ta sageli tardunud harjutud kujutamisiisidesse. Ei jälgitud loodust. Loodus oli maine, ta võis inimest patule ahvatella, kui inimene temas ilu otsis. Renessansiaja kunsti *iseloostavaiks joonteks* aga on seigid, et nüüd hakkab kunstiloomingus esinema ka ilmlikke ja paganliku mineviku motiive ning meelelist elementi. Luuakse ka ilmlikeks otstarbeiks, kuigi küll usulise sisuga teosed edasigi püsivad esikohal. Üsna põhjalikult muutub aga vorm, ja eeskätt just selles seisnebki kunsti „taassünd“. Kunstnikud hakkavad vaatlema looduses esinevaid vorme. Nauditakse ja püütakse edasi anda maastikugi ilu. Hakatakse uurima loomade ja ka inimeste anatoomiat. Toimetatakse selleks otstarbeks isegi laibalahkamisi, kuigi see oli kiriku poolt keelatud. Looduse kõrval kasutatakse seda iluduslätet, mis avaldus antiikses kreeka-rooma kunstis. Esialgne naturalistlik kallak siis kahaneb. Antiikaja kunstiteoseid mõõdetakse ja uuritakse hoolega. Riidetatud inimkujude asemel luuakse nüüd meeleldi just alasti kujusid ja kujurühmi. See on raskem, sest nõuab põhjalikku anatoomia tundmist ja liigutusi õieti tabavat silma. Seda suurem aga on õnnestunud teose mõju.

Hakatakse vana aja kunsti mitte ainult järele aimama, vaid suudetatakse tema najal luua elujõulist uut.

Kunstiloomingu *tähtsamaiks keskusteks* kujunesid Firenze, Rooma ja Veneetsia. Üksikute kuulsate kunstnike ümber kogunes õpilasi ja moodustus koolkondi. Linna- ja riigivalitsused ning rahva laiemadki hulgad olid kunsti elu avaldustest kaasa haaratud. Mõne raid-, rakendus- või maalikunsti teose ülesseadmine kuhugi linna avalikule platsile, kirikusse või ametihoonesse

oli kogu elanikkonnale sündmuseks. Kunstnikke austati. Kunst oli rahvale lähedane.

Renessansiaja andekate raid-, maali- ja ehituskunstnike pere oli suur. Ajavahemikul XIV—XVI sajandini töötasid näiteks *Donatello*, *Botticelli*, *Raffael*, *Tizian*, *Correggio*, *Bramante*, *Brunelleschi* ja paljud teised. Eraldi tuleb aga mainida eriti kaht, kes oma mitmekülguse ja jõulisusega teistest kõrgemale on tõusnud. Need on *Leonardo da Vinci* ja *Michelangelo Buonarroti*.

Leonardo da Vinci (1452—1519) kuulub vara-renessansi kunstnike perre. Ta on äärmiselt mitmekülgne. Peale kunsti tegeleb ta usinasti ka matemaatika, füüsika, astronoomia, botanika, anatoomia ja filosoofiaga. Ta mõtiskeleb sellest, kuidas teaduste saavutusi rakendada elu sisustamiseks. Ta ehitab kindlustusi ja kaevab kanaleid. Ta plaanitseb koguni allveelaevade, lennukite ja turbiinide ehitamist. Ta on tüübiline uus, humanistlikult häälestatud inimene oma rahutuis otsinguis ja loomistungis. Kõik see kajastub ka ta kunstiloomingus. Ta on palju loonud, aga ka palju pooleli jätnud. Ta teoseid on väga mitmesuguseilt elualadelt. Ühesuguse huvi ja andumusega on ta maalinud rahuliku looduse õrnu vorme kui ka lahingu jõulist heitlust. Üldtuntud ja meieni säilinud on ta *Püha õhtu söömaaeg*, *Mona Lisa* portree ja *Anghiari lahing*.

Michelangelo Buonarroti (1475—1564) on suuremaid töomehi kõrg- ja hilisrenessansi kunsti alal. Ta on ühevõrra maalikunstnik ja kujur. Ta on äärmiselt töökas ega jää oma saavutuste kunagi rahule. Teatav raskemeelsus ja karm tõsidus on ta iseloomule omased. Ta on huvitatud eeskätt elu suurtest sündmustest ja pöördelise tähtsusega isikuist. Ta teoseis on palju dramaatilist pinget ja jõulist hoogu. See kiirgab ta kujude näojontest kui ka kehahoiakust. Eriti kuulsaks on saanud ta raidkujud *Mooses* ja *Taavet* ning Roomas Sixtuse kabelis ta freskotehnikas (värskete krohvile maalides) loodud laemaalid.

Kujutavate kunstide uuestisünd kajastus ka *ehituskunstis*. Siingi ei asutud vana aja stiile ilma pikemata kopeerima. Gooti

teravkaare asemel võeti tarvitusele küll jälle ümarmata ja tarvitati ehitusliku elemendina sammast, aga harva esines näiteks juhtumeid, kus antiikseid templifassaadi motiive oleks katsutud uutesse ehitustesse muutmatult üle kanda. *Elamute* ehitamisel jäi lähtekohaks keskaegse lossi põhiplaan, mille juures ka kaitseülesandeid oli silmas peetud. Seetõttu oli renessansi-elamute põhikord sageli sõjakalt massiivne. Ta ehitamisel tarvitati nn. rustika-võtet, mille kohaselt seinad rajati suurtest pooleldi tahumata, aga ümardatud servadega kivikuupidest või jälle imiteeriti krohvi jne. abil sellist ehitusviisi. Ülakorrad olid kergemad ja õhulisemad, kusjuures eri majakordadel esines erinevaid ilustuslikke ja konstruktiivseid motiive.

Kirikute ja teiste suuremate avalike ehituste juures hakkas sageli esinema kuppel. Renessansi ehituskunsti ühe võimsaima näitena esineb Püha Peetri kirik Roomas.

ITAALIA POLIITILISEST OLUKORRAST.

8. Itaalia — võitluste tallermaa. X sajandi teisel poolel oli tekkinud Saksa-Rooma riik. Juba XI sajandiga algas siis teatavasti hiliskeskaja ajaloos nii tuntud võitlus paavsti ja Saksa-Rooma keisri vahel. Selle võitluse tandreks oli sageli just Itaalia. Väga mitmel korral tulid Saksa-Rooma sõjaväed üle Alpide. Saksa-Rooma keiser tundis end kogu läänemaise ilmliku võimu esindajana. Ühtse ja ainsa läänemaise riigi kui muistse Rooma pärija idee kohustas. Otsustavaid tulemusi Itaalias siiski ei saavutatud. Itaaliat ei suudetud kindlasti Saksa-Rooma riigiga liita. Viimasel oli ülesandeid liig laialdaselt ja vastolusid liig palju.

Neis sajandeid kestnud võitluses kandis itaalia rahvas suuri kaotusi nii aineliselt kui ka inimeste näol. Samas aga kasvas üksikisikute ja ka kogukondade poliitiline erksus ning iseseisvus. Nende võitlustega osalt rööbiti käinud ristisõdade kaudu

oli Itaalia tõusnud tähtsaks kaubanduslikuks vahendajaks Ida ja Lääne vahel. Nii kasvas ka aineiline jõukus. Tekkis taas rahamajanduslik olukord. See ei olnud siin muide ka varasel keskajal kadunud kunagi täiesti, nagu üksvahe küll põhja ja lääne pool Alpe. Nüüd tekkisid jõukad linnakogukonnad, mis taotlesid täielist iseseisvust.

9. **Itaalia poliitiline killunemine.** Teatavasti lõppes paavstluse ja keisrivõimu vaheline võitlus kummalegi poolele traagiliselt. Hohenstaufenite keisrisuguvõsa hävis, kuna jälle paavstidele algas varsti nn. Baabeli vangipõlve-aeg Prantsusmaa pinnal Avignonis. Peremeheta jäänud Roomas puhkesid tülid aadlirühmituste vahel. Kogu Itaalia üksikute linnakogukondade iseseisvus aga kasvas paavstluse ja keisrivõimu nõrgenemise järel järsku. Hohenstaufenite languse järel oli ju küll Napolisse ja Sitsiiliasse tunginud Anjou suguvõsa võim. Sellega asus varsti võitlusse Aragoni suguvõsa Hispaaniast ja saavutas Sitsiilia suhtes ka edu. Prantsusmaal ja Hispaanial oli edaspidi põhjust Itaalias vahele segada. Algul aga olid võimuvahekorrad veel välja kujunemata ja Itaalia poliitiline killunemine süvenes. Üksikuis linnakogukondades läks võim jõukaist aristokraatlikest perekondadest pärit olevate konsulite kätte. Vaesem elanikkond ei nõustunud sellega. Võitlustes kõrvaldati konsulid ja nende asemele seati nn. *podestà* või *capitano del popolo* (rahvapealik), kes kutsuti sageli võõrsilt, sest loodeti, et võõras on erapooletu. Sisevõitlustes ja samuti linnakogukondade vahelistes sõdades vajati rohkesti sõdureid. Palgasõdurite hulgad kasvasid. Nende kutselised juhid — *condotjeerid* omandasid tähtsuse. Nad kasutasid juhust ja haarasid mitmel pool ise võimu. Kujunes linnriikides siin-seal midagi Muinas-Kreeka türannivalitsuse taolist. Isikliku võimu ja kuuluse iha etendas kõiges selles suurt osa. Sellest aetuna tegid uued võimumehed üksikuis linnakogukondades paljugi ära ka kultuuri tõstmiseks ja rahva elujärje parandamiseks. Võitlustes nimetasid pooled endid ikka veel *gvefideks* ja *gibelliinideks*, aga neil nimetustel polnud enam endist sisu (paavstipooldaja, keisri-

pooldaja). Võitlustes rahvas kannatas ja üha rohkem hakati tarvidust tundma Itaalia poliitilise ühendamise järele.

10. Poliitilise ühendamise võimalustest hakati mõtiskelema. Dante oli arvanud, et tugev keisrivõim kõrvuti paavstlusega tooks rahu. Vahepeal oli süvenenud vana aja uurimine ja Vana-Rooma vägevus oli paljude teadvuses taas värsketele elule ärganud. Vaene kõrtsmikupoeg *Cola di Rienzo* oli humanist Petrarca õhutusel õppinud tundma Rooma kuulsat minevikku. Sellal kui Roomas kees võitlus vaenuliste aadlisuguvõsade vahel, otsustas Cola di Rienzo Rooma suurust taas elustada ja teha Roomast uuesti maailma keskpunkti. Ta üleskutse rahvale leidis vastukõla. Rahutustest meeleheitel aetud hulgad kuulutasid ta „vabaduse, rahu ja õigluse tribuuniks“. Paavsti legaat ja teisi juhtivaid isikuid astus temaga ühendusse (1347). Ta kutsus aruandma koguni neidki, „kes endid kuningaiks ja keisreiks nimetavad“. Ta unistus näis teostuvat. Siis aga kaotas ta tasakaalu. Ta ümbrises end toredusega ja laskis end koguni hõbedase krooniga kroonida. Rahvas pettus temast, aristokraatia toibus. Cola di Rienzo kõrvaldati. Teda võib pidada narriks ja fantastiks. Ta lühiaegne edu aga iseloomustab rahva tolleaegset meeleolu Roomas.

Poliitiliste lahkhelide kõrvaldamiseks ja Itaalia ühendamiseks esitas umbes poolteist sajandit pärast Cola di Rienzo surma firenzlane *Niccolò Macchiavelli* (1469—1527) uusi põhimõtteid. Ta teos *Vürst* on maailmakuulsuse omandanud ja ta õpetus on *machiavellismi* nime all tuntud tänapäevani. „Kõik relvastatud prohvetid võitsid, relvitud hävisid“, kirjutas ta. Päratu suurt hulka kõlvatuid väikevõimumehi suudab hävitada vaid vürst, kes kõhklematult ka ise on teesklev, toores ja sõnamurdja ning samum hoolimatu karmusega lõppsihi poole.

Macchiavelli põhimõtteid püüdsidki rakendada nii mitmed võimutaotlejad, kuid ei ilmunud sellist vürsti, kes oleks suutnud alistada kogu Itaalia.

Nagu eespool nägime, kees selle poliitilise killunemise ja vägi-

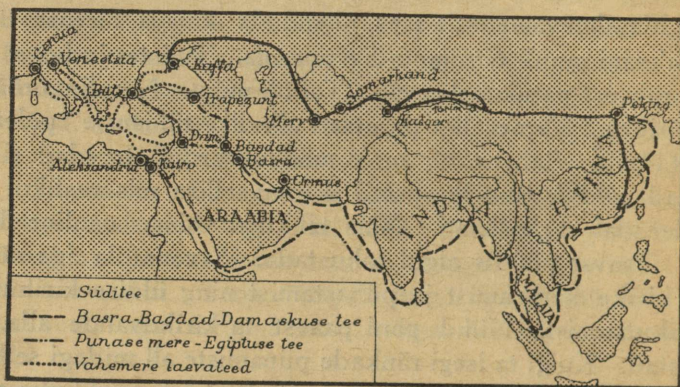
valla ajastul Itaalias vilgas elu vaimse kultuuri alal. Ka siin elas end inimene välja, aga suutis luua samas nii mõnegi püsiva väärtuse.

Muutumas olid ka igapäevase elu harjumused. Sel alal hakkas esinema mõtlema panevaid nähtusi. Meelelise naudingu iha kasvavas, pidurdavad usulis-kõlbelised traditsioonid purunesid. Ilmema hakkas kõlbelist lodevust. Aeg-ajalt tundsid inimesed seda ka ise, ja kui veel juurde tulid poliitilised segadused, kaotati maailmavaateline tasakaal. Kahetseti ja muututi taas rangesti usklikuks.

11. **Maailmavaateliselt taas ühendada** katsus Firenzes hulki dominikaani munk *Girolamo Savonarola*. Tulistes jutlustes kutsus ta rahvast patukahetsusele. Tal oli mõju. Naudingurõõmus linn tõsines. Karnevaligi pühitseti „ilmlike tühisuste“ põletamisega (1497). Rahvas tõi oma mängukaardid, toredad riided, parukad, pildid, muusikariistad ja muu sellise, mis avalikul platsil tuleriidal ära põletati. Näis tekkivat võimas usuline liikumine. Paavst püüdis algul rahustada. Savonarola aga nõudis kogu kiriku karistamist ja puhastamist ning üldise kirikukogu kokkukutsumist. Nüüd pani paavst ta kirikuvande alla. Ta vangistati. Kuigi ta isegi ränkade piinamiste all midagi sellist ei tunnistanud, mida oleks võidud nimetada otse ketserlikuks, mõisteti ta tulesurma ja otsus täideti.

12. **Üksikud Itaalia linnriigid** olid suutnud tõusta hiliskeskajal tähelepanuväärsele tasemele, hoolimata Itaalia raskest poliitilisest olukorrast. Nendes esines mõndagi, mida võiks nimetada uueaegseks ja mis leidis järeleaimamist mujal Euroopas. Jõukaks kaubalinnaks oli arenenud eriti *Veneetsia*. Ta geograafiline asend oli teinud ta kaitsmise võrdlemisi kergeks. Samas aga pakkus see asend häid võimalusi merekaubanduseks ning tegi Veneetsiaast loomuliku vahendaja põhja pool Alpe asetsevate alade ja Lähis-Ida vahel. Veneetsia kaubanduslikku tegevust elustasid Saksa-Rooma keisrite suhted Itaaliaga ja eriti ristsõjad. Kui varem suuremad kaubateed olid riivanud ainult Saksa äärmaid,

juhiti nüüd kaubad Itaalia linnadest, eeskätt just Veneetsiast Lõuna-Saksa laoplatesidele Augsburgis, Regensburgis, Nürnbergis jne., kust teed edasi viisid kas põhja poole Hansa tegevuspiirkonda või Reinile (Mainz, Köln). Veneetsia jõukus kasvas. Ta diplomaatide osavus ja ta sõjalinegi jõud suutsid kindlustada talle tähtsa koha Vahemeremaades. Ta valitsemisviis oli aristokraatlik. Täidesaatev võim oli eluajaks ametisse seatud *doodži* käes. Tõelise valitsejana aga esines nn. *Suur nõukogu*, mis koosnes vaid teatavate aristokraatlike perekondade esindajaist. Nende

Kaubateid Euroopa ja Aasia vahel hiliskeskajal.

perekondade nimed olid kantud erilisse kuldraamatusse. Kui laiemad hulgad protesteerisid ja riigipöörde katseid esines, seati ametisse kümme „riigi-inkviisitorit“, kes nurisejaid pidid üles otsima ja vangistama. Rangete vahenditega hoidis Suur nõukogu võimu enda käes. Võimu koondamine väheste perekondade kätte võimaldas nende liikmeil poliitiliste kogemuste hankimist ja oli seetõttu riigile mõnes suhtes kasuks.

Veneetsia võistlejana kaubanduslikul alal esines *Genua*. Sise-maalinnadest olid eriti *Firenze* ja *Milaano* tähelepanu-väärivad.

Mõlemas olid arenenud vilgas käsitööstuslik ja kaubanduslik tegevus ning pangandus. Mõlemas aga oli samuti palju poliitilist parteivaenu. Milaanos sai viimaks XV sajandil võimule *Sforza*'de suguvõsa ja Firenze *Medici*'te oma. Viimaseist sai eriti kuulsaks *Lorenzo Medici* kui kunstide ja kirjanduse suurejooneline mätseen.

Peale ülalmainitud linnriikide esinesid Itaalias üleminekul keskajast uude aega tähtsate poliitiliste teguritena loomulikult ka *Kirikuriik* ja *Napoli-Sitsiilia*. Eriti viimane ala võimaldas hiljem taas võõraste vahelesegamist Itaalias.

HUMANISM JA RENESSANSS SAKSAMAAAL.

13. **Saksa vaimne kultuur** oli XIV ja XV sajandil ülemineku olukorras. Rüütliuule, õue-eepose ajad olid möödas. Linnad olid kasvanud. Linnakodanlus võttis kirjandusliku pärandi üle ja kujundas selle oma maitse kohaselt. Tekkisid nn. *meisterlauljate koondised*, millede liikmed äärmiselt üksikasjaliste sisu- kui ka vormireeglite kohaselt luuletasid usulis-kõlbelise ja üldse õpetliku sisuga laule, löid neile viise ja võistlesid omavahel. Vanad kangelaslood Saksast kui ka antiikaja rahvaste elust töötati rahvaraamatuis ikka jälle ümber. Satiirilistes romaanides ja lauludes pilgati teravasti inimeste nõrkusi ning arvustati ka kiriku ja riigielu nähtusi. Rahvapärased näidendid ja vastlamängud kajastasid kõike, mis rahva meeles liikus. Viljaka autorina esines siin eriti *Hans Sachs*. Lüüriline rahvalaul hakkas väljendama ehtsaid tundeid ja elamusi, kuigi paiguti karmi sõnastuse koore all. Muinaslood leidsid ikka jälle ümbertöötajaid ja lugejaid. Eriti sellised, kus allegooria vormis esinesid loomad (Reinuvader Rebanel). Kõige selle juures võis endisega võrreldes märkida mõnes suhtes kunstilist tagurpidi-minekut, aga samas sisaldas see rahva laiemaile hulkadele lähemale tulnud looming ka võimalusi uueks arenemiseks.

Linnade jõukuse kasv tõi keskaja lõpul Saksamaa linnades mitmel pool kaasa võrdlemisi elava kunstilise tegevuse, kusjuures loomingus valitsesid veel gootika traditsioonid ja kunstniku isik jäi sageli tagaplaanile. Ka käsitööstusliku oskuse juurdekasvu oli märgata. Tähtsaks kultuurikeskuseks oli eriti Nürnberg kui „Püha Saksa-Rooma riigi ehtekastike“.

Sellisesse olukorda tulid Itaaliast XV sajandi algupoolel humanismi ja renessansi kultuurimõjutused.

14. **Humanistliku kultuuri vahendajaiks** Saksamaa ja Itaalia vahel said õige olulises osas need itaalia õpetlased ja kirikutege- lased, kes XV sajandi esimese poole suurtest *reformikontsiilidest* (kirikukogudest) *Konstanzis* ja *Baaselis* osa võtma tulid. Nad otsisid ka Saksamaal hoolega vanu käsikirju, astusid ühendusse siinsete ülikoolitegelastega ja levisid uusi mõtteid. Ka läks nüüd sageli saksa *üliõpilasi* Itaalia ülikoolidesse.

Saksamaalgi hakati nüüd luuletama ladina keeles. Vanu ees- kujusid uuriti hoolega. Rahvakeelne looming tõrjuti hoopis ta- gasi või siis ta jäi rahva sügavamate kihtide asjaks ega paistnud humanismi toreda koore alt enam välja. Humanistlikud kirjani- kud ladina- ja kreekapärastasid oma saksa nimesid: Weberist sai Textor, Reuchlinist Capnion, Schwarzerdist Melanchthon. Ja kus rahvapäraselt tahetigi kirjutada, seal võeti eeskujuks rooma kir- janike Plautuse ja Terentiuse teosed.

Humanistid asusid ka ülikoolides ja gümnaasiumides tööle. Nad olid usinad teadlased ja võtsid osa ka nendest usulis-maa- ilmavaatelistest võitlustest, mis Saksamaal varsti puhkesid.

Kuigi humanism tõi võõrast vaimu Saksamaale ja lammatas rahvusliku kultuuri algeid, esines ta teisest küljest ka just rahvus- tunde äratajana. Rahva minevikku õpiti paremini tundma. Aas- tal 1470 ilmus esmakordselt trükist *Tacituse Germania*, mille käsikiri oli leitud ühest Saksa kloostrist. Humanist *Heinrich Bebel* kogus saksa vanasõnu ja avaldas nad trükis kui *Vanade germaanlaste elufilosoofia*. *Jakob Wimpfeling* kirjutas Saksa

ajaloo kokkuvõtte, mille abil sai vastu väita Prantsusmaa püüdlustele Elsassi suhtes.

Ka matemaatika ning astronoomia alal mõjus humanism arendavalt. Kreeklaste teadmised Maast kui kerakujulisest taevakehast ergutasid humanist *Johannes Müller-Regiomontanuse* vahendusel *Martin Behaim*'i valmistama esimest *gloobust*. See oli ühest küljest eellooks *Kopernikuse* uurimustele ning ergutas teiseks maadeavastusretkedele minejaid.

15. **Saksa humanismi iseloomustavamaid esindajaid.** Kogu Euroopa humanistide peres sai eriti kuulsaks *Erasmus Rotterdami* (1467—1536). Temaga kirjavahetuses olek tähendas suurt au, tema arvamus peeti otsekui mingi kõrgema vaimu avaldusteks. Ta andis välja Uue Testamendi kreeka algkeeles ning samuti selle ladinakeelse tõlke ja seletuskirja. Need teosed on ka reformatoorsele liikumisele kasuks tulnud. Edasi kirjutas ta teose *Halpuse ülistus*, milles paljastas kaasaja pahesid usu- ja teadusliku elu alal ning ühiskonnas. Erasmus pooldas reformatiooni, aga tema arvates pidi see toimuma pikkamisi ja rahulikult. Kui algasid reformatiooni tormiajad, tõmbus Erasmus tagasi. Ta jäi jahedalt kaalutlevaks tubaseks õpetlaseks. Sellisena oli ta ka rahvusküsimustes ükskõikne ja tundis end eeskätt peenelt haritud maailmakodanikuna.

Johann Reuchlin (1455—1522) astus klassikaliste uurimuste kaitseks välja ja arvustas samuti skolastilist mõtteteadust, mis usutõdesid püüdis põhjendada mõistuslike vahenditega. Tal oli palju vaenlasi. Viimaste väikluse paljastamiseks avaldasid Reuchlini sõbrad nn. *Tumedate meeste kirjad*.

Ulrich von Hutten (1488—1523) oli häälestatud eriti rahvuslikult. Oma luuletustes, pilke- ja lendkirjades nõudis ta uut terviklikku Saksamaad, millest oleksid kõrvaldatud rooma juristid ja rahvast kurnavad paavstlikud finantskunstnikud. „Lahti Roomast!“ oli ta juhtlause. Ta lootis oma plaanide teostamiseks abi küll rahutuult riigirüütleilt, küll talupoegade liikumisest ja Lutheri tegevusest. Ta pöördus ka kaashumanist *Erasmuse* poole, kes

aga teda ei mõistnud. Ägeda võitlejanatuurina põletas ta oma elu, vaesena ja hüljatuna ta suri, „jättes pärandina maha vaid oma sule“.

Philipp Melanchthon (1497—1560) oli kooli- ja hariduselu korraldaja. Tema kui *Saksamaa õpetaja* nimi oli üleeuroopaliselt tuntud. Ta seisis eriti ligidal Lutherile ja Saksa reformatsioonile. Protestantliku kirikukorra väljatöötamise alal oli ta teeneline. „Mina olen uudismaa rookija,“ ütleb Luther. „Pea juurima, lõhkuma, täitma laukaid ja tasandama. Ja siis tuleb magister Philipp ning harib, külvab ja kastab usinasti!“ Nii hindas teda Luther.

Võrreldes itaalia humanistidega olid saksa omad üldse rohkem huvitatud just ka usulistest küsimustest. Samuti olid nad oma hoiakult enamasti rahvuslased.

16. **Kujutavate kunstide alal** oli Saksamaa jõudnud XVI sajandi alguseks tähelepanuväärsele iseseisvusele ja kõrgusele. Kunstnikud, nagu *Dürer*, *Holbein noorem* jt. löid teoseid, mis oma jõulise eluläheduse ja loomulikkusega Itaalia mõjudele vastukaaluks said ja Itaalias järeleaimajaid leidsid. Saksa vase- ja puulõiketehnika saavutas kõrge taseme. *Ehituskunsti* alal ilmnis välismõju kõigepealt ilustustes. Kirikuehitustes polnud renessansi mõju üldse palju märgata. Rohkem esines seda losside ja muude ilmlike ehituste juures.

HUMANISM JA RENESSANSS TEISTES EUROOPA MAADES, TA VÄÄRTUSI JA PAHESID.

17. Enamvähem kõigis Euroopa kultuurmaades avaldasid renessans ja humanism oma mõju. Oludest tingitult oli see eri maades erisugune, nagu nägime juba Itaalia ja Saksamaa puhul. Samuti ei esinenud humanism kõikjal üheaegselt. Antud maa kaugus Itaaliast kui humanismi esimesest kodumaast ja ta läbi-

käimise elavus teiste kultuurmaadega määrasid aja, millal humanistlikult häälestatud kultuuriajajärk saabus.

Prantsusmaale tuli ta eriti XVI-ks sajandiks. Õukond (kuningas François I) ja aadlikud toetasid uusi kunstipüüdeid heldekäeliselt. Itaalia kunstnikke viibis aeg-ajalt meeleldi Prantsusmaal (Leonardo da Vinci jt.).

Prantsuse humanistlikest tegelastest tuleb nimetada kirjanikku *François Rabelais'd*. Oma satiirilises romaanis „Gargantua ja Pantagruel“ on ta jõhkruuse ja toore naturalismini minevas stiilis pilganud kaasaja usulisi, ühiskondlikke ja poliitilisi ebakohti.

Prantsuse kujutavast ja ehituskunstist hakkas kaduma gooti pärandus ja andis maad Itaalia renessansi ning antiikaja stiilidest mõjustatud kunstisuunale.

Hispaanias algas humanistlik liikumine kuninganna Isabella poolt soosituna XV sajandi teisel poolel. Ülikoolid löid õitsele. Rajati raamatukogusid (Toledo, Escorial). Arenemine võttis teadusliku suuna ja eriti ajaloo uurimise alal saavutati edu. Rahvuslik ilukirjandus aga tõrjuti ka siin Itaalia ning antiik-eeskujude poolt kõrvale. Hispaania ehituskunstis kujunes välja stiil, milles mauri, gooti ja renessansi stiilielemendid olid kokku sulanud. Kogu Hispaania humanistliku liikumise kohal aga hõljus siiski usulise sallimatuse ja tagakiusamise vari.

XV sajandi lõpu ja XVI sajandi algupoole *Inglismaa* elas kodusõdade ja usuliste võitluste tähe all. Humanismi nähtusi ei esinenud siin nii selgeilmeliselt ja nii ruttu kui mujal. Inglise humanistidest oleks nimetada *Thomas Morus't* (1480—1535), kelle *Utopia*-nimeline jutustus kuulsaks sai. „Utopia“ kirjeldab eeskujulikku maailmakorda kaugel üksikul saarel („Mitte-kuskilmaal“). Kaudselt arvustas autor selles oma kaasaga.

18. **Humanismi väärtuslikud küljed.** Humanism vabastas inimese keskaegsest ja katoliku kiriku poolt meeleldi nähtud autoriteedi austamisest. Inimene sai iseseisvaks. Filosoofilisi, usulisi ja ühiskondlikke küsimusi hakkas ta käsutama senisest vabamini ning hakkas huvi tundma ka loodusnähtuste vastu. Loodusteadu-

sedki tegid edusamme, kuigi küll humanistlikes gümnaasiumes ja ülikoolides pearõhk pandi ladina ja kreeka keelele ning kirjan-
dusele. Needsamad humanistlikud gümnaasiumid ja ülikoolid
oma suhteliselt avara õppematerjaliga hakkasid nüüd katoliku
kiriku kõrval hoolitsema inimeste maailmavaate kujunemise eest.
Humanism oli üheks teguriks, mis lõi uueaegse inimese.

19. **Humanismi pahesid.** Humanistlikus liikumises esines aga
ka selliseid nähtusi, mida võib nimetada pahelisteks. Nii tuli
paheks pidada paiguti esinevat liigse meelelise naudinguga ja enese
väljaelamise tungi. Hakkas ilmnema kõlblist lodevust ja maa-
ilmavaatelise tasakaalu puudust. Kui keskaegne kiriku autori-
teet kadus, siis ei osanud nõrgemad iseloomud sellele sageli mi-
dagi mõistlikku asemele panna. Itaalias näiteks kasvas ebausku
ja samuti huvi astroloogia vastu. Teiseks oli humanism paiguti
algupärasele rahvuslikule kultuurile kahjulik, nagu ülemaal nä-
gime, kuigi ta iseenesest polnud rahvuslusele vaenuline. Kol-
mandaks olid humanistid sageli rahvusvahelised vaimuaristokraa-
did. Rahva laiemate kihtide ellu puutuvate otsustavate vaimse-
tegi võitluste puhul ei tahtnud ega osanud nad iga kord kaasa
aidata, vaid tõmbusid tagasi. Nii oli see mõnikord näiteks refor-
matsiooni ajastul. Ja lõpuks — ka humanistlik liikumine polnud
kivinemise ja väikluse vastu kindlustatud. Nii hakkasid vähem-
andekad tegelased varsti hellenistlik-rooma kultuuriloomingut
orjalikult matkima ja sidusid sellega vaba, loomisvõimelise ini-
mese uuesti. Siin oli mõnikord „pärasine seisund halvem kui
endine“.

LEIUTUSED.

20. Tähtsad leiutused mitmesuguseil aladel, samuti juba ole-
masolevaile oskustele uute rakendamisevõimaluste loomine on
selle erksaks muutunud inimvaimu töö, mida panime tähele
renessansi ja humanismi nähtuste puhul. XIV—XVI sajandil,

kus läänemaailm oli arenenud selliseks, et suutis vastu võtta ergutust antiikkultuuri pärandilt, tehti mitmesuguseil tehnilistel aladel avastusi, millel on olnud suur tähtsus kogu inimkonna kultuuri arenemises. Meile tunduvad vahest mõned tolleaegseist saavutustest väikestena ja endastmõistetavaina. Ometigi, kui nürnberglane Rudolf leiutas traadivalmistamise kunsti ja sama linna kodanik Peter Henlein konstrueeris esimese taskukella, siis oli sellega palju võimalusi loodud käsitööstuse edasiarenemiseks ning uueaegsete inimeste vahelise suhtlemise väljakujunemiseks.

21. Üksikuist leiutustest peab esile tõstma eriti järgmised kolm: püssirohu kasutamisevõimaluste leiutamise sõjatehnikas, kompassi leiutamise ja selle rakendamise laevanduses ning lõpuks trükikunsti leiutamise. *Püssirohi* oli Hiinas ammu tuntud. Teda tarvitati seal ilutulestikuks. Sõjalisiks otstarbeiks rakendati ta võib-olla esmakordselt Ida-Roomas VII sajandi lõpupoolel, Konstantinoopoli esimese piiramise puhul. Araablaste vastu tarvitati siis meresõjas nn. kreeka tuld, mille põletusaine ühe liitosana esines püssirohi. Tema kui lõhkeaine omadusi õpiti Läänes tundma ja rakendama XIII ja XIV sajandil. Tulirelvade tarvitusele-võtmine tõi sügavaid muudatusi mitte ainult sõdimisviisidesse, vaid samuti riikide siseellu. Tulirelvastuse hankimine oli võrdlemisi kulukas. Tulirelvade mõju oli võrrelduna külmade relvade omaga väga suur. Nende käsitlemine aga oli suhteliselt lihtne. Selliste asjaolude tõttu kujunes peamiseks tulirelvastuse omanikuks riik, väikeste võimupüüdlejate jõudu oli kerge murda ning senise pikaajalist väljaõpet vajanud kutselise rüütliväe asemel sai kergemini astuda kodanliku päritoluga sõjavägi, peamiselt jalavägi. Feodaalse rüütliväe tõhususe kadu aga kõigutas ka feodaalkorda ennast.

Magnetnõela omadusi tunti Euroopas juba XII sajandil. Ei ole täiesti kindel, kes valmistas esimese meresõiduks kasutamiskõlvulise *kompassi*. Alates XIV sajandist oli ta aga Läänes merimeeste juures tarvilikul. Nüüd oli võimalik siirduda ka kaugemale lahtisele merele ja hoida enamvähem kindlat kurssi ka

pilvise ilmaga. XV sajandil alanud maadeavastusretkede puhul oli tal suur tähtsus.

Uueaegsete kultuuriolude kujunemisloos on olnud päratu suur mõju *trükikunsti* leiutamisel. Trükisõna on püsinud pikki sajandeid peamise vahendina, mille kaudu on levinud teadused ja on juhitud inimeste maailmavaate kujunemist. Teatavasti oli keskajal kirjutatud ja paljundatud raamatuid käsitsi. Aegaviitev ja raske oli olnud see töö. Raamatuid oli seetõttu vähe ja nad olid kallid. Ainult jõukad suutsid neid omandada ja pärandiloeteludes esinesid nad siis tähtsal kohal. Nendes väljendatud teadmised jäid vaid kitsama ringi omaks. Ei suutnud olukorda palju muuta ka nn. tahvel- ehk blokktrüki tarvitusele-võtmine. Tahveltrükkimine seisnes selles, et vastavale metall- või puutahvlile lõigati pahupidi — n. ü. peegelkirjas — terve raamatu lehekülge. Sisselõigatud kiri kasteti värviga, vajutati temale pärgamendi- või paberileht ja kanti kiri lehe tagakülge hõõrudes niiviisi üle. Suured puudused olid sel trükkimisviisil. Trükitahtlit saadi kasutada ainult ühe tekstiosa jaoks ja trükkida saadi vaid lehe ühele poolele.

Siin teostas Mainzi kodanik *Johann Gutenberg umb. a. 1450* pöördelise uuenduse. Ta valas metallist üksikud tähed, milledest võis laduda ühtlase kirjaga lehekülgi ja mida võis vajaduse korral uuesti lahti võtta. Ta ehitas trükipressi ja leiutas otstarbekohase trükivärvi. Esimesiks uuel viisil trükitud teoseiks olid kaks väljaannet ladinakeelset Piiblit. Tema poolt leiutatud trükkimisviisi paremused olid varsti kõikidele selged. Trükikunst levis kiiresti, sellest hoolimata et leiutust algul katsuti saladuses hoida. Juba XV sajandi lõpuks oli paljudes Euroopa riikides trükikode. Gutenberg ise sai küll oma leiutusest vähe kasu. Ta oli olnud vaene. Trükikoja sisustamiseks õli ta olnud sunnitud võlgu tegema. Kui võlausaldajad nägid, et asjal on edu, hakkasid nad võlgu järsku tagasi nõudma. Gutenberg kaotas oma trükikoja. Leiutust hakkas rakendama ärivaim.

Raamatud odavnesid, eriti siis, kui kalli pärgamendi asemel

hakati paberit tarvitama. Nende arv kasvas. Nende kaudu võidi nüüd levitada teadmisi ja uusi mõtteid ka rahva laiemaisse hulkadesse. Selleks oli tarvis kirjaoskust levitada. Rahvakoolide küsimus tuli uue aja algul päevakorrale. Ilmlikud ja kiriklikud võimud märkasid varsti trükisõna mõju. Katoliku kirik hakkas alates XV sajandi lõpust teostama tsensuuri, et seda mõju juhtida. Sama tegid varsti ka paljud riigid.

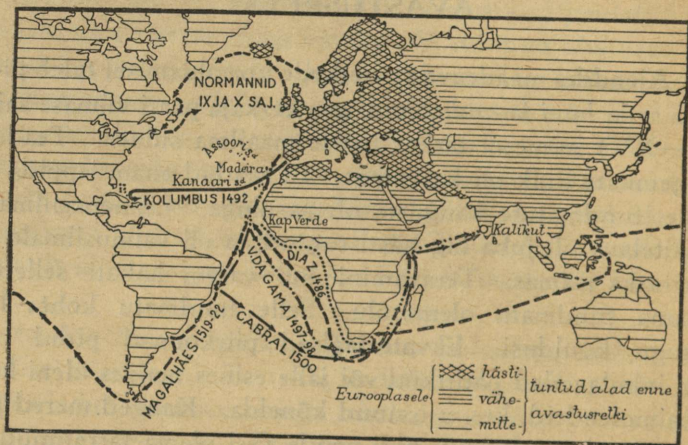
AVASTUSRETKI.

22. **Ajendiks** maadeavastusretkede korraldamisel tuleb pidada esiteks seda *huvi ja uudishimu*, mis keskaja paari viimase sajandi (XIV—XV) inimesel tärkas maise maailma suhtes. Teadmiste ja kogemuste hulk oli kasvamas. Ei saadud enam leppida salapärase, tundmatute kauguste olemasoluga. Läänemaailma ajaloole näitelava oli juba liig hästi tuntud, ta oli vaimusilmale otsekui kitsaks jäämas. Teravamini kui varem hakati sellepärast märkama tundmatu olemasolu. Selle tundmatu kohta liikus kõiksugu kuuldusi. Ekvatoriaalsed piirkonnad pidid olema täiesti inimlagedad padrikud või jälle esines nendes üleni karvaseid inimolendeid, kes ei osanud kõnelda. Kauged mered pidid olema täis ohte. Paiguti pidi nende vesi olema tarretunud vere taoliselt paks, paiguti jälle teati esinevat nii palju veetaimi, et laev nendesse lootusetult kinni jäi ja hukkus. Ja kuskil ookeanis pidi olema päratu kuristik, millest aeg-ajalt vett välja purskas, et pärast jälle tagasi voolata. Sellest arvatigi tekkivat tõus ja mõõn.

Kõik need kuulujutud näitasid, et tegeldi tundmatuga.

Teise ajendina esinesid *kaubanduslikud huvid*. Bütsantsil oli olnud kaubanduslikke sidemeid Idaga (Araabia, India, Malaia, Hiina) õigupoolest alati ja kuni ristisõdadeni oli ta esinenud Lääne suhtes vahemehena. Ristisõdade ajal aga astusid teatavasti Lääne inimesed Idaga otsemasse kokkupuutesse ja

Bütsants kui vahendaja lülitati välja. Tema asemele astusid Veneetsia, Genua ja teised Itaalia kaubalinnad. Kaubaartikleina esinesid vürtsid, lõhnaõlid, puuvillriie, siid jne. Itaalia kaupmehed ei saanud ka hiliskeskajal neid kaupu ise otse Kaug-Idast kohale toimetada. Vahemeestena jäid püsima araabia, pärsia, india ning hiina kaupmehed. Itaallased võtsid kaubad vastu Süüria ja Musta mere sadamalinnades või ka Egiptuses. Neisse paigusse toodi kaubad Idast peamiselt kolme teed kaudu. Üks käis Indiast Pärsia lahele ja sealt Basra-Bagdad-Damaskuse

Avastusretki.

kaudu Süüria rannikulinnadeni. Sellelt teelt viis haru põhja poole, Musta mere lõunarannikule Trapezunti. Teiseks teeks oli Punase mere tee, mis viis Egiptusse. Kolmandaks teeks aga oli kuulus nn. Siiditee, maismaa tee, mis tõi Hiina aladelt Tarimi orundi kaudu Samarkandi ja edasi Mervi ning sealt ümber Kaspia põhjaotsa Doni suudmele ja Krimmi poolsaarele. Krimmis oli eriti Kaffa selle kaubatee lõppjaamana tähelepanuväärne.

Vahakasud olid suured. Sageli ulatusid nad isegi 300%-ni. Loomulik siis, et Euroopa kaupmehed soovisid otsest kauba-

ühendust Idaga. XIII ja XIV sajandil näis kujunevat selleks võimalus just ülalmainitud Siiditeed mööda. Selle tee piirkonnas, samuti Hiinas kehtis sellal mongolite võim. Mongolid olid usuliselt sallivad ning lubasid ka võõraste kaupmeeste liiklemist. Siis aga murdus mongolite võim Hiinas (1368). Mongolite riigid hakkasid lagunema. Tulid segased ajad. Siiditee kasutamisevõimalused Euroopale kadusid jälle.

Vahepeal aga oli alanud *türklaste võimu levik* Väike-Aasias ja ka Kagu-Euroopas. Itaallaste kaubapunktid Musta mere rannikul ja Lähis-Idas läksid türklaste kätte. Kaubanduslik läbikäimine Kagu-Aasiaga raskenes veelgi. Vahekasud suurenesid. Arusaadav siis, et alates XV sajandist tunti eriti teravat tarvidust uute paremate kaubateede järele Kaug-Aiasse. Samal ajal hakkasid islamivastased võitlused Pürenee poolsaarel lõpule jõudma. Sõda kandus juba Aafrika pinnale. Usulis-poliitilised võitlused ja uute kaubateede otsimise vajadus tõukasid siin ühes ning samas suunas. Asuti avastusretkedele, millede lähtepunktideks olid peamiselt Hispaania ja Portugali sadamad. Julgete meresõitjatena esines aga sageli itaalia päritoluga mehi.

23. **Uus tee Indiasse.** Juba XIV sajandi keskpaiku olid Genua kaupmehed tunginud Aafrika lääneranniku vesikonnas kuni Azori saarteni. Nende järglasteks said siin portugallased, kes eriti prints *Heinrich Meresõitja* toetusel järjest kaugemale lõuna poole purjetasid. Nagu juba tähendatud, oli selle tegevuse üheks ajendiks ka just tahe võidelda islami vastu ning avastada uus India tee. *Bartolomeu Diaz* aga saavutas (1486) Aafrika lõunatipu. Ta oli sõitnud piki rannikut lõuna poole. Ta oli paigutanud Aafrika rannamaile Portugali kuningavapiga kivitulpi märgiks, et maa on Portugali poolt okupeeritud. Torm ajas ta laevad viimaks ümber Aafrika lõunatipu, ilma et seda algul oleks märganud. „Tormiseks Eelmäestikuks“ nimetaski Diaz sellepärast seda kontinendi lõunatippu. Portugali kuningas aga, märgates saavutuse suurust, laskis neeme nimetada „Healootuse neemeks“. Ja tõesti, juba a. 1498 sõitis *Vasco da Gama* siit-

kaudu Indiasse Kalikutti. Uus India tee oli avastatud. Araabia-pärsia vahendajad olid nüüd omakorda välja lülitatud, nagu ristisõdade järel Bütsants. Võis alata otsene kaubavahetus Euroopa ja India vahel. Palju tuli küll võidelda araabia-pärsia kaupmeestega, kes märkasid, et nende suured vahekasused ähvardavad kaduda. Võitjaiks jäid portugallased.

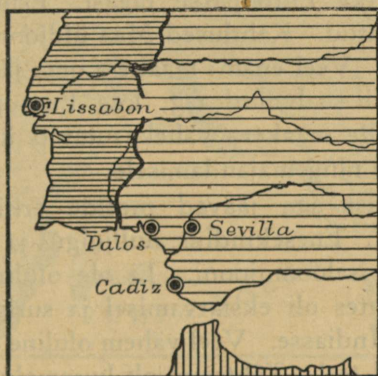
Juba enne Vasco da Gama otsustavat retke oli aga lühema ja vabama India tee otsimine viinud hoopis ootamatuile tulemustele.

24. Ameerika taasavastamine. On teada, et normannid oma viikingiretkedel jõudsid Islandini ning Gröönimaale ja et nad umb. a. 1000 saabusid Labradori ja Newfoundlandi piirkonnas koguni Põhja-Ameerikasse. Nende avastus aga ununes hiljem. Ameerika ei esinenud Firenze õpetlase Toscanelli poolt (1474) valmistatud Atlandi ookeani kaardil ega samuti sel vanimal gloobusel, mille oli valmistanud Martin Behaim a. 1492. Läänes Atlandi ookeani taga pidi olema juba Aasia idarannik. Ta pidi sellele, kes ligines temale Euroopast lääneteed, olema umbes kaks korda lähemal kui sellele, kes läks ida suunas. Tänapäeval me teame, et asi on überpööratud. See oli aga „õnnelik eksitus“, mis julgustas avastusretkele. Genualane *Christoph Kolumbus* asuski Hispaania kuninga teenistuses seda teostama. 3. augustil 1492 läks ta *Palose sadamast* teele ja 12. oktoobril samal aastal maabus ta praeguse Bahama saartegrupi *Guanahani saarel*, millele ta Lunastaja auks andis San Salvadori (Püha Päästja) nime. Varsti avastati nüüd ka Haiti ja Kuuba. Kolumbus oli, nagu arvati, Aasia idarannikule jõudnud. Ta kandis nüüd asekinga nime ja ta tõsteti aadliseisusse. Kõik see oli talle ta retke õnnestumise puhuks Hispaania kuninga poolt lubatud.

Sajandi lõpul, kui Kolumbus korraldas oma kolmanda retke, oli tema peale kaevatud. Ta tegevust asumail saadeti revideerima eriametnik. Ahelais viidi Kolumbus Euroopasse. Ta võitis küll varsti taas Hispaania kuningapaari usalduse, korraldas veel

neljanda retke Ameerikasse, aga endine huvi ta tegevuse vastu oli Hispaanias kadunud. Ta kaotas oma aukraadid ja ametid ning suri kehvuses.

Avastusretked aga kestsid edasi. Neid korraldati ka Inglise ning Portugali sadamaist. Jõuti taas ka Labradori piirkonda ja a. 1500 saabus portugallane *Cabral* Brasiilia rannikule. Selgus pikkamisi, et Kolumbuse avastatud alad ei kuulu Aasia külge. Selgus samuti, et tegemist on päratu suure mandriga, mille ulatus põhja ja lõuna suunas pole teada. *Vasco Nuñez de Balboa* nägi

Avastusretkede lähtepunkte.

Panama maakaelal, et teisel pool sätendab piiritu veeväli. *Vaikne ookean* oli avastatud. Ei olnud aga teada, kas on see Atlandiga kuskil ühenduses. Ja siis sai Hispaania teenistuses olev portugallane *Fernao Magalhaes* kuningalt ülesandeks purjetada Lõuna-Ameerika idaranniku vesikonda mööda alla lõunasse, et seda selgitada.

25. **Esimene retk ümber maakera (1519—1522).** *Magalhaes* oli õnne. Ta suutis leida tee läände läbi Tulemaa lähikonna väinade-labürindi. Ümbrusest kohutatuna põgenes siit osa ta mehi ühe laevaga siiski Euroopasse tagasi. *Magalhaes* aga jät-

kas teed lääne suunas. Olles läbinud väina, mis kannab tänapäeval tema nime, avanes ta ees päratu, tundmatu ulgumeri. Magalhaesil oli veel kord õnne. Selles külmas, alaliselt vihmallis ja kohutavalt tormises ookeaniosas, mis ei meelita tänapäeva hiiglaaurikuidki, sai ta soodsa pärituule. Ja siis ta purjetas kolm kuud ja kakskümmend päeva. Nälg ja skorbuut murtid mehi. Jõuti aga sihile, Kagu-Aasia saarte piirkonda. See siht oli Magalhaesile hauaks. Julge meresõitja langes võitluses pärismaalastega. Ta kaaslased aga viisid retke lõpule, purjetades ümber Aafrika Euroopasse tagasi. Esimene retk ümber maailma oli teostatud. Kahtlused Maa üldjoonelise kaju suhtes olid kõrvaldatud. Veel enam: maakera oma jämedais piirjoonis oli avastatud. Oli saabunud aeg, kus Euroopa indogermaani rahvad asusid selle maakera vähekasutatud üksikosade alistamisele, uurimisele ning majandamisele.

Avastusretklejaist aga jäävad meelde eriti Kolumbuse ja Magalhaesi kujud. Enesekindlus, hulljulgus ja teotahe on nende silmapaistvamaid iseloomujooni. Ei ole oluline, et Kolumbus oma avastuse suhtes oli eksiarvamisel ja surigi teadmisega, et on avastanud tee Indiasse. Veel vähem oluline on see, et Magalhaes langes poolel teel. Tähtsaim oli kummalgi juhul juba sooritatud. Üksikasjad jäid vähemjulgeile.

ASUMAID, UUSI KAUBANDUSLIKKE KESKUSI.

26. **Asumaad.** Avastusretkede üheks tulemuseks oli see, et nüüd tekkis Euroopa riikidele esimesi tõelisi asumaid. Neid vajas Euroopa valge mees kas oma kaubandusliku tegevuse laiendamiseks, loodusvarade, eriti ka väärtmetallide hankimiseks, omamaalastele uute asumisvõimaluste loomiseks või ka lõpuks kohaks, kus tagakiusamist kartmata võis teenida Jumalat oma tõekspidamiste kohaselt. Esimesed Euroopa riigid, kes maadeavastamisel endile asumaid hankisid, olid Portugal ja Hispaania.

Esimene nendest nägigi asumaades just kaubanduse laiendamise võimalusi, kuna teine kasutas asumaid kui väärtmetallide allikaid.

27. Portugallastel algas, nagu juba tähendatud, pärast Vasco da Gama pöördelise tähtsusega retke võitlus Arabia-Pärsia ning üldse kõigi nende kaubaringkondadega, kes siiani Euroopa ja India vahelises kaubaliiklemises olid esinenud vahendajaina. Kasutades India üksikute vürstide vahelisi lahkkelisid suutsid

Portugali koloniaalseid mõjupiirkondi ja tugipunkte India vesikonnas XVI s. algupoolel.

portugallased seal püsima jääda. Loomulikult oli nende jõud selleks liig väike, et vallutada India päratu suuri tagamaid. Nad seda ei üritanudki. Küll aga alistasisid nad visades võitlustes India ookeani vesikonna tähtsaimad kaubapaigad Aasia lõuna- ja Aafrika idarannikul ja saavutasid India ookeanis peremehe seisukoha. Sokotra, Goa, Tseilon, Malaka jt. olid sellisteks punktideks. Nendest tungiti Molukkide ja Sunda saarte kaudu kuni Hiinani.

Ka Aafrika läänerannikul ning selle vesikonna saartel tekkisid Portugali valdused. Ainult Kanaari saared jäid siin His-

paaniale. Ameerika mandril aga omandasid portugallased Brasiilia.

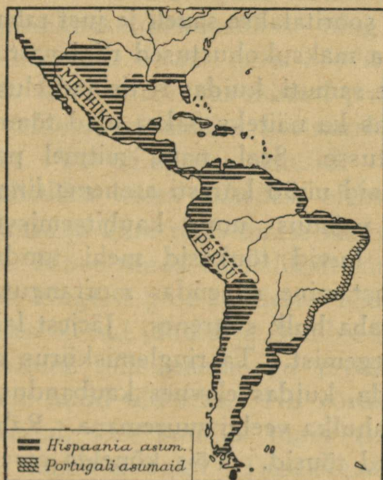
28. **Hispaania asumaade** kasv Ameerikas olenes ühelt poolt sellest, kuidas avardusid geograafilised teadmised Uue Maaailma kohta, ja teiselt samuti sellest, kui kiiresti suudeti murda pärismaalaste tugevnevat vastupanu. Nn. Lääne-India saarte piirkonna alistamisel oli kohatud vähe vastupanu. Juba Mehhiko puhul aga muutus olukord. Nüüd algas tõeline vallutamisevõitlus — *Conquista*. Nüüd vajasid hispaanlased hulljulgeid ja hoolimatuid väejuhte, kes oma väikeste salkadega suutsid saavutada edu, — *konkvistadoore*. Eriti kaks sellist said kuulsaks: *Hernán Cortéz* vallutas (ajavahemikul 1519—1521) *Mehhiko* ning tosina aastaid hiljem alistas *Francisco Pizarro* juba *Peruu*. Nendest kahest piirkonnast jätkati võitlusi uute alade vallutamiseks.

Mehhikos ja Peruus leidsid hispaanlased eest juba teatavas mottes ka kultuurrahvaid. Vallutamise momendil olid Mehhiko valitsevaks kihiks *atsteegid*. Näib aga, et just nende poolt omal ajal alistatud *maia* rahval oli võrdlemisi kõrge kultuuritase. Maia ehituste ja nimelt just nende astme-püramiidi kujuliste ja rohkete reljeefidega kaunistatud templite varemeid esineb Mehhiko ürgmetsades tänini. On samuti teateid, et *maia* rahval oli kasutusel päikeseaastale rajatud kalender ning et tarvitati kirjamärke. Viimaste tähendust ei ole õnnestunud seni selgitada.

Peruus olnud *inkade* riigis valitses mingi riigisotsialistlik kord. Eraomandit polnud. Tähtsal kohal seisis päikese kummardamist juhtivad preestrid. Ehituskunstis oldi võrdlemisi osavad, nagu seda näitavad siledaks tahatud hiiglaslikest kivikuupidest kokkuliidetud müüride jäänused, mis on mitmel pool Muinas-Peruu asulapaikades säilinud meie-päevini. Kirjamärke aga nähtavasti ei omatud.

29. **Uued kaubanduslikud keskused.** Ameerika ning samuti uue India tee avastamine muutis tähtsamate kaubateede suunda. Vahemere teed hakkasid jääma teisele kohale. Elav liiklemine

aga tekkis Atlandi vesikonnas niihästi lääne kui ka lõuna suunas. Euroopa mandri läänepoolsed maad hakkasid senisest rohkem tegelema kaubandusega. Kõigepealt tuleb nimetada Hispaaniat ja Portugali. Nendele tulid hiljem lisaks Holland,

Hispaania ja Portugali asumaid Ameerikas.

Inglismaa ja Prantsusmaa. Uute kaubanduslike keskustena esinesid nüüd eriti *Lissabon* ja *Sevilla*, samuti *Azorid*. Nendega astusid ühendusse ka Euroopa kesk- ja põhjapoolse osa — Saksa kaubanduslikud ringkonnad, kuigi viimaste side Itaalia linnade ja nimelt Veneetsia, Genua, Firenze ning Milaanoga esialgu veel kestis.

VARAKAPITALISM.

30. Keskaja majanduslik kord hakkas lagunema samast momendist, kui hakkas suurenema üksikisiku tegevusvabadus ning hakkas kasvama raha osatähtsus majanduselus. Kaubanduslikul

alal toimus see muudatus varem kui käsitööstuslikul alal. Geograafiliselt oli, nagu juba varem nägime, kõigepealt Itaalia selliseks alaks. Rahamajanduslik olukord polnud seal õieti kunagi täiesti kadunud. Rahamajanduslikuks olukorraks nimetame sellist olukorda, kus raha on kogu rahva seas käibel, kus ostu-müügi-tehinguid sooritatakse sageli ja just raha vahendusel ning kus kodanik oma maksukohustused riigi vastu õiendab rahaga.

Ülemal nägime samuti, kuidas ristsõjad elustasid Itaalia kaubandust ja kuidas ka näiteks Saksa alad tõmmati senisest rohkem kaubavahetusse. Seal, nagu mitmel pool mujal Lääne-Euroopas, hakkasid nüüd kiiresti arenema linnad. Sellega kasvas omakorda vajadus uute kaubitsemisvõimaluste järele. Kaubanduslikud huvid tõukasid mehi tundmatuile meredele. Uute maade avastamine süvendas murrangut. Väärtmetallide ning münditud raha hulk suurenes. Järjest laiemal rahvakihtidel oli rahaga tegemist. Ta ringlemiskiirus ostja-müüja vahel kasvas sedamööda, kuidas elavnes kaubandus. See kiirus aga laskis paista rahahulka veelgi suuremana. Raha väärtus hakkas langema. Hinnad tõusid. Võis kõnelda otse mingist *hindade revolutsioonist*. Samas aga algas ka spekulatsioon.

31. **Varakapitalism.** Oma ettevõtlikkuse ja osavusega tõusid mitmed kaupmeeste suguvõsad ning ka koondised juhtivaile kohtadele. Nende kätte kogunes juba suuri kapitale. Neil oli kontoreid kogu Euroopa suuremais kaubanduskeskustes. Peale kaubanduse tegutseti panganduse, mäetööstuse ning isegi kolooniate asutamise alal. Kaubanduslikul alal aga moodustati juba koondisi, millede ülesandeks oli hindade taseme reguleerimine. Mitmete kaupade suhtes saavutasid üksikud firmad juba monopolisti seisukoha. Tõsteti hindu. Teenistus oli sageli väga suur. 300—400%-ne aastakasu ei olnud haruldane. Pangad kasvasid. Üsikutute suurfirmade juhid ja omanikud olid paavsti, Saksa-Rooma keisri ja Hispaania kuninga võlausaldajad. Teisest küljest võimaldasid mõned ettevõtjad ka väiksemate summade omanikel tehinguist osa võtta ning kasu saada.

Üldtuntud rahandus- ning kaubandus-tööstuslikeks tegelasteks kujunesid Saksas XIV—XVI sajandil augsburglased *Fuggerid* ja *Welserid*. Eriti Fuggerite suguvõsal oli Euroopas laialdasi ärilisi ettevõtteid kui ka mäekaevandusi. Welserid jälle tegid katset rajada asundusi koguni Lõuna-Ameerikas Venezuelas. Itaalia maailmakaubanduslikest ning panganduslikest ettevõtteist oleks nimetada *Strozzi*'de ja *Medici*'te omi Firenzes.

Varakapitalistlik kord suurendas mitmel pool linnakodanluse jõukust ning lõi eeldusi erksamaks kultuureluks renessansi ja humanismi vaimus. Tal oli aga ka pahesid.

32. **Varakapitalistliku korra pahedest** oleks nimetada ennekoike seda nautimise ja kiire rikastumise iha, mida hakkas ilmema mitmel pool. Taheti saada võimalikult ruttu kapitaliomanikuks, et siis elada kõrgeist protsentidest. Kui varem peamiselt valitsuse teenistuses olevad juudid ja „lombardid“ (Itaalia rahamehed) olid tegelnud rahalaenamise protsentide peale, siis muutus see komme nüüd üldiseks. Nii võttis areng ebasoovitava suuna Saksamaal, kus puudus tugev riigi keskvoim, kes reguleerivalt oleks vahele astunud. Teiseks paheks tuleb pidada hindade kõrgelekrumimise katseid ja monopolisti seisukoha püüdlusi kaubanduses. „Nad kisuvad oma monopoli alla mitte ainult vähevajaliku võõra tühja-tähja, vaid ka säärase, mida elus hädasti tarvis läheb, nagu liha, leivavilja, veini ja muu ning kruvivad hindu oma rahahimus ja ahnuses ning toidavad endid vaeste vaevast.“ Nii kurtis kaasaeglane. Saksa-Rooma riigis anti koguni seadus spekulereivate kaubaühingute vastu (1512). Ja Martin Luther hurjutas Saksa aadlile läkitatud usulis-poliitilises üleskutses samuti monopoliste, kes luksuskaupade eest väärtmetalle välismaale viivat. Viimase asjaolu tõttu tuli Saksamaal müntida suurel hulgal odavat vahetusraha, millest tingituna tarbainete hinnad veelgi tõusid.

Selle ülemineku-aja majanduslikud raskused ei tabanud kõiki rahvakihte ühesuguselt. Saksamaal halvenes näiteks talupoeegade ja riigirüütlite olukord. Alamal tuleb see vaatlusele üksik-

asjalisemalt. Kõigepealt aga peatume sündmuse juures, mis humanismi, avastusretkede ning uue majandusliku korra kõrval on eriti iseloomustavaks uue aja algust tähistavaks nähtuseks. See on reformatsioon. See on põhjamaise inimese protest rooma-katoliku kiriku universaalsuse, ebaisikupärasuse ning pealiskaudsuse vastu.

REFORMATSIOON.

HILISKESKAEGNE ROOMA-KATOLIKU KIRIK.

33. **Kiriku valitsemine.** Maa-ala, kus rooma-katoliku kirik varasema keskaja lõpul kehtis, oli iseenesest juba laialdane ja ta hakkas põhja (Baltikum, Soome) ning edela (Pürenee poolsaar) suunas varsti veelgi laienema. Valitsusliku võimu teostamiseks oma alal ei usaldanud kirik teatavasti ainuüksi vaimseid vahendeid — usutõdesid väljendavat elavat sõna, millega oli töötanud Kristus. Kirik otsustas toetuda ka läänidele ja nende tuludele. Ta tahtis ilmliku riigivõimu kõrval olla universaalse võimuna esikohal. Ilmlik võim hakkas vastu. Puhkes terav võitlus riigi ja kiriku vahel. Kiriku valitsemisviis muutus tsentralistlikuks. Veel enam: ka üksikute kohapealsete kirikuvõimu teostajate suhtes tuli maksma panna kindel aastmestik ja sõltuvussuhe. Tuli luua kirikuametnike hierarhia. Selle kujundamisel ja ka säilitamisel aga tuli tarvitada mitmesuguseid võtteid, mis paavstlust veelgi rohkem sidusid ilmlike asjade külge ja teda moraalselt alandasid.

34. **Pahelisi nähtusi kiriku valitsemise alal.** Juhtus sageli, et ühe või teise kõrgema vaimuliku kätte kuhjus poliitilistel põhjustel mitu ametikohta. Loomulikult saadi ise vaid ühe koha ametikohuseid täita. Teistel kohtadel töötasid mitmesugused asendajad odavasti ja halvasti. Samuti poliitilistel põhjustel tihe-

nesid juhtumid, kus üksikud kloostrid ja kirikud võeti piiskopi võimu alt otse paavsti alla, vabastati paavsti korraldusel üksikuid isikuid kirikuseaduste täitmisest ja võeti protsesse piiskoplike kohtute käest paavsti enda otsustada. Viimased nähtused segasid kohtuprotsessi loomulikku käiku ning sageli oli nende puhul ka paavstiõue tulude küsimus mängus. Paavstlik majapidamine võttis üldse üsna varsti rahamajandusliku kuju. Maksuaparaat kujundati üksikasjaliselt välja. Ristisõja-maksud, nn. palliumirahad piiskoppide ametisse õnnistamisel, aastatulud ja nn. vahepealse aja tulud nendest piiskopkondadest, kuhu ametisse astusid uued piiskopid, kohtumaksud jne. olid tuluallikaiks. Juubeliaastail ja isegi muidu hakati müüma patuandestuskirju (indulgentse). Nad olid algul mõeldud süüdlase kiriklikust karistusest vabaksostmiseks. Hiljem aga hakkas rahvas nägema nendes tõelisi patuandestuskirju, millede omandaja andeks sai ka patusüü. Õigusega öeldi, et paavstlik finantskunst laostab usuelu ja kurnab maid.

35. **Kirik sisuliselt.** Ka kiriku õpetuslikul ning tegeliku jumalateenistuse alal pandi maksma ühest keskusest juhitud kindel kord ja ühtlus. Erinevusi kas või jumalateenistuse vormiski, rääkimata sisulistest erinevustest, katoliku kirik kartis. Üksiku uskliku südametunnistusele jäi vähe ruumi. Tema eest tehti, mõeldi. Talle anti valmisvastused kõigi usulis-maailma-vaateliste küsimuste jaoks. Kui ta neid arvustada julges, võidi teda pidada ketseriks. Kui ta oma igapäevases elus juhtus käituma kuidagiviisi silmatorkavana või kui ta tegeles küsimustega, mis kiriku arvates olid ülearused, võis ta saada koguni nõia kuulsuse. Nii ketserit kui ka nõida jälitas inkvisitsioonikohus, mille otsuseks oli sageli surm tuleriidal. Peale inkvisitsiooni-kohtute oli kirikul veel kolm vahendit sõnakuulmatute karistamiseks. Need olid kirikuvanne, millega üksikisik kirikust välja tõugati, interdikt, millega kogu rahvas või riik võidi kirikuvande alla panna, ja lõpuks interdikt ühes ristisõjaga, mille puhul võidi rahvast, keda ta oli tabanud, massiliselt hukata.

Rahuotsijaile võis ju raskeil aegadel mõnikord olla troostiks teadmine, et oli olemas selline kõikvõimas ja kõigele vastust omav kirik. Sellele pihtides võis südant kergendada. Võis koguni loobuda maailmast üldse ja pühenduda munga või nunna vaid palvetamisele ja vagale elule kloostri müüri taga. Ometigi — nagu kiriku ühtse valitsemise üksikasjalisel teostamisel hakkas esinema pahelisi nähtusi, nii ilmnes varsti ja veelgi tõsisemal kujul paheid ka kiriku sisulise ühtluse taotlemisel.

36. **Sisulisi väärnähtusi.** Nii näiteks tekkis olukord, kus inimese süümetunnistus ja sügavam meelsus jäid nagu kõrvalisiks asjuks. Kui täideti välised usukombed, sooritati vastavad headused ja õiendati maksud, siis oli kõik korras. Vastava andestuskirja ostmisega arvati end pikemaks ajaks pattudest vabaks osta võivat. Tõeliselt kahetsev meelsus jäi tähele panemata. Nii oli vaimulikel sageli mugavam.

Pealiskaudset vagadust arendas ka pühakute ning nende jäännuste (reliikviate) austamine ja sellega seoses olevad palverännakud. Need võisid ju sageli olla rahva laiemate hulkade usuliste otsingute avalduseks, aga tõukasid välispidisusele ja pealiskaudsusele. Liialdatud usk kõiksugu imedesse ning kuradi ja põrgu võimalikult meeleline ja eredavärviline kujutamine mõjusid samas suunas. Paheks kujunes ka see, et kiriku õpetuse kohaselt ainult kiriku vahendusel võidi Jumala armust osa saada. See põhimõte aga nõudis omakorda jälle kiriklike kommete ranget täitmist. Samuti eeldas ta otse suulist pattude ülestunnistamist vaimuliku ees. Pihtijale esitatud küsimuste kaudu võis pihi vastuvõtja (pihi-isa) juhtida pihtija meelsust. See juhtimine võis toimuda kõlbeliselt kahtlaseski suunas, kui pihi vastuvõtja polnud oma kutsenõuete kõrgusel. Viimast juhtus aga alamate vaimulike juures sageli. Paheks tuli pidada edasi asjaolu, et jumalateenistuses kui ka vaimulike tegevuses üldse oli vähe sellist, mis koguduseliikmeid usuliselt oleks õpetanud. Keeruline ja uhke armulauatoiming (missa) oli jumalateenistuse keskseks

osaks, jutlus aga kõrvaliseks. Iseseisev piiblilugemine oli võhikule üldse keelatud.

Et katoliku kirik ka just sisemist värskendamist vajab, seda näitas eriti see rahutus, mis hiliskeskajal tõsiusklike laiades hulkades maad võttis. Üha rohkem kingiti ja pärandati kirikule varandusi, järjest hoolsamini käidi palverännakuil. Ikka rohkem rajati ka uusi kirikuid ning üksikuid altareid juba olemasolevais. Kloostreilt osteti endile eestpalveid surma korraks. Moodustati koguni palvevennaskondi, millede liikmed vastastikku üksteise eest palusid. Nii viisi kujunes sageli kümneid tuhandeid palveid sisaldavaid eestpalvete „fonde“. Seejuures aga ei saadud ikkagi täit kindlust selles, kas on tehtud kõik, et õndsaks saada. Siin pidi muudatus tulema. Kirikuelus esinev pealiskaudsus, lohakas ja materialism pidid kaduma, kui kirik tahtis mõjuvõimsana püsima jääda.

Kes pidi reformima? Võis kujutella olukorda, kus üksikud sügavasti usklikud inimesed oma tõekspidamistes sattusid kirikuga vastollu ja katsusid oma parima veendumuse põhjal uuendada kirikut väljastpoolt. Kirik aga võis ka ise reformi vajadusest teadlikuks saada ja reformikatse võis toimuda seestpoolt. Nagu alamal näeme, tehti katseid kummaski suunas.

REFORMATSIOONI EELKÄIJAID.

37. Varasemaist vastasrindluse nähtustest paavstlikule kirikule oleks nimetada *valdeslaste* ja *albilaste* liikumist Prantsusmaal XII—XIII sajandil. Valdeslaste ja albilaste vastu kuulutati teatavasti paavstliku kiriku soovil ristisõda ja neid hävitati armutult.

XIV sajandil tekkis mitmel pool usulisi vennaskondi, millede eesmärgiks oli oma liikmete seas pühakirja tundmise süvendamine, hingestatud tõsikristlike eluviiside levitamine ning vaeste ja haigete abistamine.

Saksamaal levis samal ajal müstitsism, mille esindajaiks olid Eckehart ja Tauler ning mis nõudis inimeselt tundelist sisseelamist usutõdedesse ja vahetut vaimset ühendust Jumalaga. Oma Jumalat võis leida kõikjal ka tegelikus elus, nagu õpetas „Meister Eckehart“. Ka müstitsism valmistas pinda tulevaseks suureks reformatoorseks liikumiseks.

38. **Wiclif ja Hus.** Paavstlusel oli XIV sajandil kriis. Nn. paavstide Baabeli vangipõlve aegseid Avignonis elutsevaid paavste võidi vaadelda kui sõltuvuses olevaid Prantsuse kuninga ametnikke ega mitte enam kui iseseisvaid kirikupäid. Ja kui viimaks paavst a. 1377 taas Rooma elama asus, algas neljakümne aasta pikkune paavstlik šisma ehk lõhe, kus korraga mitu paavstitrooni püüdlejat võitlesid omavahel. Paavstlus oli saavutanud oma languse madalpunkti. Ei ole siis ime, et just XIV sajandi teisel poolel ja XV sajandi algul tekkis kaks tugevat opositsioonilist liikumist kiriku senise korra vastu, nimelt Wiclifi ja Husi oma. Nad kuulusid teataval määral kokku. Böömi ja Inglise valitsejakodade vahel olid sugulussidemed ja osalt ka just sellest tingitult esines nimetatud maade vahel üliõpilaste ja teadusmeeste matku ning ideede vahetust.

Wiclif (1324—1384) oli Oxfordi ülikooli professor. Ta arvustas teravasti kiriku universalistlikke võimupüüdeid, rikkust ja tulude hankimise viise. Ta nõudis, et kiriku varad antagu riigi korraldusse. Indulgentside müük keelatagu. Mungaelus ei olevat midagi teenelist, küll aga sageli kõlvatuid nähtusi. Paavstlil ei olevat mingit nn. päästmise ja köitmise õigust („võtmeõigust“) usklike suhtes. Pihtimist ei olevat samuti vaja. Kogu usu elu aluseks pidavat olema vaid Piibel. Piibli ta tõlkiski oma õpilaste abiga inglise keelde. Lõpuks kutsus ta üles looma sõltumatut rahvuskirikut Inglismaal.

Jan Hus (1369—1415) — Praha ülikooli professor ja hiljem rektor — oli õpetuslikult üldiselt Wiclifi poolt püstitatud alustel. Erinevusi esines vaid Böömi rahvuslikest vahekordadest ning poliitilisest olukorrast tingitult. Husi saatus oli Wiclifi omaga

võrreldes traagiline. Kui Wiclif oma elu lõpuni ikkagi koguni kiriklikus ametis püsis, siis tunnustas Konstanzi kirikukogu Husi ketseriks ja mõistis ta kui mittekahetseja tulesurma. Otsus täidetü (1415). Aasta hiljem sai sama saatuse osaliseks ka Husi mõttekaaslane *Hieronüümus*. Niisama julgesti kui Wiclif omal ajal oma vaateid oli väljendanud, läksid nende eest Hus ja Hieronüümus surma.

Husi surma järel puhkesid Böömis nn. *hussiitide* sõjad, mis oma ilmelt olid pooleldi usulised, pooleldi rahvuslikud. Nende võitluste eriti tähelepanuväärivaks tulemuseks oligi see, et kirik oli siin esmakordselt sunnitud ketseritega kokku leppima ja nendele koguni järele andma.

39. **Suured reformikontsiilid.** Paavst Gregorius XI otsustas teatavasti a. 1377 Avignonist taas Rooma asuda. See samm tekitas aga juba järgmisel aastal nn. paavstliku šisma ehk lõhe. Prantsusmeelsed kardinalid valisid endile ühe, itaallased teise paavsti. Sellest arenenud võitluste kestel saabus siis edasi aegu, kus isegi kuni kolm paavsti oli korraga ametis. Seisukord oli skandaalne. Kerkis esile küsimus: kes peab paavstide üle kohut mõistma ja šisma kõrvaldama? Samal ajal süvenes lahusuline liikumine Böömis ning hakkas paremate katoliiklike kirikutege laste endigi ridadest kuulduma arvamusi, et „nii kiriku pea kui ka jäsemed vajavad reformi“. Hakati mõtiskelema vastavast üldisest reformikontsiilist.

Aastal 1415 suudetigi viimaks selline kontsiil *Konstanzisse* kokku kutsuda. Kolm ülesannet oli kontsiilil: kaotada paavstlik lõhe, hävitada Böömis ketserlus ning viia läbi ka reforme kirikuelus üldse. Nendest suutis ta vaevu lahendada ainult ühe. Paavstlik lõhe nimelt suudeti kaotada. Ühtlasi määrati kindlaks, et ka edaspidi tuleb üldine kontsiil aeg-ajalt kokku. Näis siis võitvat põhimõte, et ülimalt võimaks kirikuelus on üldine kontsiil (kontsiliaar-põhimõte). Loomulikult püüdsid paavstid pärastpoole varsti seda põhimõtet uuesti kõrvaldada. Nad ütlesid: paavst on kirikus kõrgeim võim (papaalpõhimõte). Teiseks mõis-

teti, nagu kuulsime, Jan Hus tulesurma. Kolmas — kiriku reformimine — aga jäi täiesti lahendamata. Väheste töötulemustega läks kontsiil laiali.

Aastal 1431 tuli *Baselisse* siiski veel kord reformikontsiil kokku. Temale pandi mõnel pool suuri lootusi. Paavstliku maksupoliitika alal esitati nõudmisi, mis ähvardasid kiriku keskvalituse tulusid vägagi kärpida. Nõuti: kaotatagu palliumi-rahad ja muu selline! Aga lõpuks ei saavutatud peaaegu mitte midagi. Oli liig palju eri huve ja paavstlik diplomaatia oli osav. Sügavamad reformid jäid tulemata. Nende ootajad pettusid. Varsti ennustatigi siis: „Et piiskopid, keiser ja kuningad meie vaimulagedat, roiskunud ja jumalavallatut kirikut ei uuenda, siis äratab Jumal ise mehe, kes langenud usuelu üles aitab!“

Sellal kui need sõnad öeldi, juba elaski oodatud mees. Ta nimi oli Martin Luther.

REFORMATSIOONI ALGUS.

40. **Martin Luther (1483—1546).** „Olen talupoja poeg, minu isa, vanaisa, esiisa on olnud tõelised talupojad.“ Nii on tunnustanud Luther ise. Ja tõesti — talupoeglik tõsidus ning sitkus, samuti põhjamaine mõttesügavus ja tundeheitsus on ta peamised iseloomujooned. Ta iseloomu kujundamiseks on kaasa mõjunud tõsine, töökas ning edasipüüdlik kodu, mõnigikord aineliste raskustega seotud õpingud kutseliseks ettevalmistuseks ja lõpuks klooster.

Luther sündis Eislebeni linnakeses Saksis. Pärast vastavaid ettevalmistavaid õpinguid astus ta Erfurti ülikooli, kus ta isa soovil pidi õigusteadust õppima. Neli aastat töötas ta seal. Õpingud ei rahuldanud teda. Juurdlused elu mõtte, patu ja lunastuse küsimuste alal võtsid järjest teravama kuju. Juhtus samuti, et Luther äikeselöögi tagajärjel kaotas ootamatult oma sõbra, kusjuures ta omagi elu oli hädaohus. See sündmus tõukas veelgi

rohkem mõtlema igaviku küsimustele. Ja siis tegi Luther sama otsuse, nagu seda olid teinud paljud sügavatundelised tõetsijad enne teda. Ta astus kloostrisse (1505). Kolm aastat viibis ta Erfurti augustiini kloostris ja oli eeskujulik munk. „Kui kunagi mõni munk oma munkluse tõttu on taevasse jõudnud, siis oleksin ka mina pidanud sinna saama... Sest valvamise, palvetamise, lugemise ja muu tööga oleksin end surnuks piinanud, kui see kõik oleks kauem kestnud.“ Nii on kõnelnud Luther oma kloostri-elust ise.

Nende kolme aastaga võitles Luther oma võitluse lõpule. Mitte ainult teod ja väline kombetäitmine ei ole õndsakssaamisel olulised, vaid Jumala arm ning halastus ja kristlik kahetsejameelsus, — sellisele otsusele jõudis Luther. Ta saavutas taas südamerahu ja asus (1508) Wittenbergi ülikoolis mõtte- ja usu-teaduse õppejõuna tööle. Samas pidas ta innukalt jutlusi. Veel ei mõtelnud ta aga paavstlusega vastollu astuda. Õige katoliiklasena matkas ta Rooma ning võttis seal innukalt osa kõigist palvekäikudest ja vagadest toimingutest. Rooma vaimulike kerge-meelne elu aga torkas talle silma ja pettununa jõudis ta järgmisel aastal Wittenbergi tagasi. Üha rohkem süvenes temas veendumus: vaga elab oma usust. See hakkas ilmnema ta jutlustes, kajastus selles võitluses, mida ta pidas tegupühaduse ja skolastiliste targutuste vastu. Tema kui hingekarjase kuulsus kasvas ning ta pooldajate hulk suurenes. Samal ajal korraldas aga paavst Saksamaal indulgentside müüke.

41. **Järjekordne suurem indulgentside müük** teostati paavsti volitusel Mainzi peapiiskopi poolt (1517), kusjuures pool tuludest pidi jääma peapiiskopile. Viimane võlgnes Augsburgi Fuggeritele suure summa, mis ta oli laenanud enda ametisse õnnistamise kulude katteks. Niisiis tuli, et indulgentside müüjate munkadega käisid kaasas ka Fuggeri pangamaja agendid, kes oma osa kohe sisse kasseerisid. Saksis võttis kogu müügitoiming, mida siin juhtis dominikaani munk *Tetzel*, eriti labase kuju. „Kui viskad raha kasti sa, su hing võib taeva hüpata!“ Selliselt tut-

vustati toimingut rahvale. Ostjaid oli. Lutheri võitlejaloomus aga ei leppinud. Usuelu labastamist tuli tõkestada.

42. **Lutheri teesid.** 31. oktoobril a. 1517 kinnitas Luther Wittenbergi lossikiriku uksele oma kuulsad 95 teesi ehk väidet. Nendes ta ütles muu seas, et paavst saab andestust lubada üldse ainult tõelisile patukahetsejaile. Indulgents ilma vastava meelsusega on tühine. Igal juhul saab ta vabastada vaid kiriklikust karistusest, aga mitte anda kellelegi Jumala armu. Tuleb üldse vahet teha surnud teguusklikkuse ja elava tõsiusklikkuse vahel. Vahemehi aga pole Jumala ja inimese vahel tarvis peale Kristuse. Preester ei ole Jumala armu vahendaja, vaid ainult kuulutaja.

Sellised väited olid maksva kirikliku õpetusega muidugi vastolus. Seda aga ei tahtnud Luther rõhutada. Ta lootis koguni, et kõrgemad kirikuvõimud pahedest teada saades kõrvaldavad neid ise. Leplikul toonil kirjutas ta oma teeside asjus ka oma vaimulikele ülemustele. Ta teatas samuti, et on valmis oma väiteid avalikult kaitsma.

Teesidel oli suur mõju. Katoliku kiriku kurnav maksupoliitika oli tekitanud Saksamaal üldist pahameelt. Samuti lasus kultuurielu avaldustel ta raske vaimne haare. Samas aga näis usuelu ise muutuvat järjest pinnapealsemaks. Kõigest sellest tingituna kasvas Lutheri pooldajate hulk. Humanistid ning samuti need, kes mõtisklesid Saksamaa rahvuslikust ja poliitilisest ümbersünnist, olid Lutherist huvitatud.

Kui aga Luther oli lootnud, et kirikujuhid tehtud vigu ise parandavad, siis ta eksis. Lutherile vaadati kõrgemalt poolt kui omajagu tülikale mungale, kellel pealegi näis olevat toetajaid ilmlike võimumeeste seas (Saksi kuurvürst!). Kõige parem oli kogu asi summutada või siis see munk ettevaatlikult kõrvale toimetada. Asuti kõigepealt lepitamisteele. Luther kutsuti Rooma aru andma. Ta ei läinud. Nõustuti siis temaga esialgu läbirääkimisi pidama Saksamaal. Tervelt kolmel korral vaieldi temaga, et teda järeleandmisele viia. Eesmärki ei saavutatud. Veel enam: vaidlustest selgus, et Luther ei tunnusta usuasjus ei paavstide

ega ka kontsiilide kõikvõimsust. Pühakirjale rajatud isiklik veendumus oli usulistes küsimustes tema arvates mõõduandev.

Nüüd oli lõhe paratamatu. Lutheri vastu anti juunikuus a. 1520 paavstlik bulla, mis mõistis hukka suure osa ta teesidest, käskis põletada ta kirjatööd ning kutsus teda ennast kuuekümne päeva jooksul alistuma. Ei tee ta seda, siis langeb ta kirikuvande alla.

Luther ei alistunud. Ta tee oli nüüd selge. Parima äratundmise põhjal asus ta sellele. See oli võitluse tee.

43. **Võitluse algus.** 1520. a. sügisel avaldas Luther kõigepealt oma kolm võitluskirjatööd. Esimeses nendest pöördus ta keisri ja kogu Saksa aadli poole, teises kõneles ta katoliku kiriku kaasaegsest olukorrast kui mingist Baabeli vangipõlvest ning kolmandas selgitas ta tõsikristlase vabadusi. Rooma alt vabaks! — see oli üldiseks juhtmõtteks. Saksas seatagu ametisse oma kirikupea ühes vastava konsistooriumiga (kiriku juhtiva ametikoguga). Ärgu andku Saksa piiskopid orjalikku vannet paavstile. Nende ametisse seadmiseks pole paavsti kinnitust vaja. Saksas tuleb koole asutada, ka tütarlastele. Kurnavate maksude maksmine Rooma lõpetatagu. Paavstil pole üldse ilmlikke ülesandeid ega ole ta Saksa keisrivõimust kõrgemal. Viimane on iseseisev rahvuslik võim. Vaimulikel tuleb alluda ilmlikele kohtuile. Nende amet pole mingi erandamet. Kõik ametid on Jumalast. Ka palverännakud, liigsed kirikupühad, indulgentside müük ja muu selline tuleb kaotada. Munklus ei ole midagi teenelist, kerjusemunkade arvu tuleb kahandada ja tuleb kaotada samuti sunnitud valalisus. Abielu tuleb jälle ausse tõsta.

Lõpuks tegi Luther teravaid etteheiteid liigkasuvõtjaile ja monopolistlikele kaubaühinguile.

See, mis Luther nüüd esitas, oli juba terve laialdane reformikava, mis ei piirdunud usuliste küsimustega, vaid ulatus ka riiklikele, majanduslikele ja rahvuslikele aladele. Seda võis vaadelda kui saksa ja üldse põhjamaise rahva laiemate hulkade protesti rooma-katoliku kiriku universalistlike püüdluste vastu. Võitlus oli alanud. Otsekuu märgiks, et tagasiteed enam ei ole, põletas

Luther avalikkuse ees 1520. a. detsembris vandebulla, mis tema vastu oli antud.

Ühes oma ülalmainitud võitluskirjutuses oli Luther pöördunud Saksa aadli ja ka keisri poole, kutsudes neid kui ilmliku võimu esindajaid reformatsiooni läbi viima, sest et kirik ise selleks kõlbmatuks oli osutunud. Kutsugu riigivõim kokku vaba kirikukogu, mille ülesandeks oleks saksa rahvuskiriku loomine!

Kuidas aga suhtus riigivõim ja keiser kui selle esindaja reformatsioonisse?

RIIGIVÕIM JA REFORMATSIOON SAKSAMAAL.

44. Karl V (1519—1556). Samal ajal kui paavsti esindajad Lutherit pooleldi eraviisiliste, pooleldi avalike ja ametlike läbi-rääkimistega püüdsid vaikima sundida, valmistuti Saksa-Rooma riigi keisri valimistele. Kaks kandidaati oli päevakorral: äsja surnud keisri Maximilian I pojapoeg Karl ja Prantsuse kuningas François I. Suuri summasid oli kummagi kandidaadi poolt valijate mõjutamiseks mängus. Karli varustajaks oli Fuggerite pangamaja, kuna François I-st toetas paavst. Viimane kartis Karli eriti sellepärast, et see oli ka Napoli valitseja. Kirikuriiki ähvardas Karli keisriks saamise puhul ümberhaare. Fuggerid olid huvitatud ärilisist sidemeist Ameerika asumaadega. Need aga kuulusid Karlile. Ja Saksa kuurvürstidele ei meeldinud François I seepärast, et teda toetas paavst. Nad valisid Karli, kes oli „saksa sünnipäraga vürst“. Saksa sünnipäraga ta küll oli, aga ta oli üles kasvanud võõrsil, ta maailmavaade oli kujunenud range hispaanlas-katoliikliku mõju all ega osanud ta saksa keeltki. Ometigi oodati temalt palju. „Päevad ja ööd tahan teenida sind palgata, nii mõnegi uhke kangelase tahan äratada sulle, sa pead olema pealik, algataja ja lõpuleviija! Kõik on valmis, ainult sinu käsk puudub.“ Selliste sõnadega tervitas keisrit Ulrich von Hutten.

Saksamaa oligi täis pinget ja noorel valitsejal oleks olnud seal palju tööd ning tegutsemiseks mitmeid eri suundi. Usuline võitlus oli algamas. Usulistest reformidest oli otseselt huvitatud laiema silmaringiga linnakodanlus, aga samuti ka mitmed teised rahvakihid. Varakapitalistliku korra nähtused nõudsid seisukohavõttu ning sellesama korra ja osalt ka teiste tegurite mõjul olid rahutud saksa talupojad ning riigirüütliid. Paljud pidasid samuti üksikute Saksa maavürstide võimu kasvu ebasoovitavaks ja ihkasid tugeva keskvalitsusega rahvusriiki.

Kõike seda pani Karl V tähele, aga peatselt selgus ka, et Saksa-Rooma riik oli talle vaid üheks riigiks ta laialdaste valduste seas. Peale Hispaania kuningriigi ja Habsburgide perekonnamaade kuulusid ju talle Napoli, Sitsiilia ja Sardiinia. Ta oli Burgundia ja Madalmaade hertsog ja Austria ning selle kõrvalmaade erts-hertsog. Temale allusid juba avastatud ja vallutatud Uue Maailma osad. Ja lõpuks omas ta perekond väljavaateid Ungari, Böömi-Määri ning Sileesia troonile. Saksamaa olud polnud talle eriti südamelähedased. Ta riik oligi juba tõeline maailmariik, kus „päike ei loojunud“. Saksa olukorda käsitas ta nii, kuidas see tema maailmapoliitika üldraamistikule sobis. Isikliku sümpaatia või antipaatia asemel esines külm ja kaine poliitiline kalkulasioon.

45. **Karl V-nda maailmapoliitika üldsuunad** aga olid tingitud ta määratu suure riigi üksikosade iseloomust ja minevikust. Nii oli Hispaania kujunenud võitlustes islamiusuliste mauride vastu; katoliiklus ja rahvuslik uhkus olid sellele maale omased; Hispaania valitsejana oli Karl V ühe Euroopa äärmaise rahvusriigi valitseja. Habsburgide suguvõsamaade omanikuna oli ta teiseks samuti maavürst, kellele pidi eriti tähtis olema oma isiklike alade kaitse ja laiendamine. Saksa-Rooma keisrikrooni saamisega aga võttis Karl omaks taas tolle keskajast tuntud põhimõtte, mille kohaselt vaid üks kõrgeim ilmlik võim — Saksa-Rooma riik — oli maailmas olemas, millele kõigil teistel tuli alluda, samuti nagu oli vaid üks kirik — rooma-katoliku kirik. See universaalmonar-

hia idee näiski nüüd otse ta üksikasjus teostatav olevat, arvestades Karl V-nda riigi ulatust. See idee omistas aga ta kandjale ka kõik need ülesanded, mis olid olnud keskaegseil Saksa-Rooma valitsejail: katoliku kiriku kaitse ja võitluse paganate vastu. Katoliikliku maailma paganlike vaenlastena olid idas nüüd esile kerkinud türklased. Saksa-Rooma riigi ja nende vahel pidi kujunema vaenuvahekord. Ilmliku mõõga tarvitamine katoliikliku maailma kaitseks aga pidi teatavasti paavsti arvates toimuma kiriku juhtimisel. Kirik pidi riigist kõrgemal seisma. Riik polnud seda põhimõtet keskajal omaks võtnud ja oli tekkinud pikk võitlus riigi ja kiriku vahel, mis oligi jäänud otsustamata. Saksa-Rooma riigi valitsejana ei tunnustanud Karl V ka nüüd seda põhimõtet, ja nii kujunes olukord, kus tema ja paavst poliitilisel alal olid vaenlased, puht-katoliiklik-usulisel alal aga sõbrad. Igasugu lahkuslised olid neile mõlemale niisiis vaenlased.

Karl V-nda riigi üksikosade asend Euroopas tõi edasi paratamatult kaasa kokkupõrke ka rahvusriikliku Prantsusmaaga. Juba keisrivalimistel oli Prantsuse kuningas esinenud Karl V-nda võistlejana. Ja lõpuks pidi Karl V keisrina seisukoha võtma ka Saksa maavürstide asjus. Vastolud keisri- ja maavürstide võimu vahel olid vanad. Karl V aga polnud enam „keiser ilma maata“, nagu olid olnud mitmed enne teda. Ta oli päratute valduste omanik ja Saksa maavürstid pidid tema suhtes eriti umbusklikud olema. Vastolud olid niisiis ka siin paratamatud. Kui Karl V tahtis luua Saksamaal tugevat keskvalitsust, võis see sündida ainult vihaseis võitluisis maavürstidega. Türklased, osalt paavst, lahkuslised, Prantsusmaa, Saksa maavürstid — need olid uue keisri võimalikud vastased. Nende vahel tuli laveerida, nende suhtes tuli jõude kombineerida. Neid tuli võimalikult ka üksteise vastu välja mängida.

Säärases olukorras ja sellisele keisrile oli Luther avaldanud oma eespool mainitud üleskutse.

46. Vormsi riigipäev (1521) aitas selgitada Karl V-nda suhtumist Saksamaa põletavamaile päevaküsimustele, eriti just ka refor-

matsioonile. Karli huvitas ennekõike probleem, kuidas saada liitlasi ja abi Prantsusmaa vastu. Kas polnud vahest võimalik tõmmata paavsti enda poole sellega, et ohverdada Luther? Viimast aga toetas mõni küllaltki mõjukas riigivürst, näiteks Saksi kuurvürst. Kas Lutheri hävitamine ei võõrutaks keisrist maavürste? Asi oli seda keerulisem, et ka nn. riigirüütli juht Franz von Sickingen hoidus Lutheri poole. Sickingen oli omakorda jälle maavürstide vaenlane ning nõudis riigi kesk võimu kõvendamist ja ümberkorraldamist. Tal oli tugev palgasõdurite vägi ja näis oma lootuste mittetäitumise puhul valmis olevat liituma kas või Prantsusmaaga. Lutheri süüdimõistmine aga oli Karlile jälle hädavajalik ka sellepärast, et katoliiklus, mille vastu Luther võitles, oli üks neid väheseid vaimseid sidemeid, mis Karl V-nda suure riigi üksikosi koos hoidsid. Pealegi oli Karli enda kogu vaimulaad rangelt katoliiklik.

Karl laveeris. Ta lubas paavstile, et paneb Lutheri riigivande alla. Vürstide ja Sickingeni pärast aga garanteeris ta Lutherile puutumatus matkaks Wormsi ja tagasi. Luther ilmus riigipäevale. Ta reformiplaanid kujunesidki seal õieti keskseks asjaks. Paavsti esindaja ja keiser olid algul seisukohal, et kuna Lutheri kohta juba on avaldatud paavstlik vandebulla, siis pole teda kui ketserit üldse enam tarvis üle kuulata, vaid tuleb teha otsus. Saksa seisuste esindajate nõudmisel, kes muu seas ka ise olid esitanud rea proteste kiriklike väärnähtuste asjus, kuulati Luther siiski üle. Ta võttis oma senised väited ja õpetused omaks, keeldudes neid ekslikeks tunnustamast. „Siin ma seisan, teisiti ma ei või, aidaku mind Jumal, aamen!“ Selliste sõnadega olevat ta lõpetanud oma endakaitsekõne.

Keiser viivitas otsuse tegemisega veelgi. Alles siis, kui osa riigipäeva liikmeid oli juba laiali sõitnud, avaldati nn. *Wormsi edikt*, millega Luther ja ta kaaslased pandi riigivande alla ja kästi põletada ta teosed. Üheaegselt Wormsi ediktiga aga oli tekkinud Itaalias sõjaline liit keisri ja paavsti vahel.

Kõrgeim riigivõim oli nüüd reformatsiooni suhtes seisukoha

võtnud. Ulrich von Hutten leidis, et keiser oli toiminud usu ja saksa rahva vastu reeturina. Mis puutus aga reformatsioonisse, siis tuli see teostada nüüd seoses võitlustega mitmesuguste Saksa kaasaegse ühiskonna eri kihtide vahel. Nii sai reformatoorne liikumine üheks ja sageli üsna tähtsaks teguriks võitlustes keisri ja maavürstide vahel. Ta oli aga samuti tagapõhjaks selles võitluses, mida pidasid riigirüütlid ja talupojad nende poolt kavatsatud uue, tugeva keskvoimuga rahvusriigi pärast. Vaadelgem kõigepealt viimati mainitud võitlust, sest et see juba üsna varsti pärast Wormsi riigipäeva võttis eriti terava kuju.

RIIGIRÜÜTLID JA TALUPOJAD.

47. **Riigirüütlikeis** nimetati rüütleid, kes omasid vähemaid lääne otse riigi keskvalitsuselt ja olid niisiis vahetus riigialam-luses. Nad olid võimsate maavürstidega vormiliselt õigupoolest üheõiguselised, sest ju ka vürste tuli vaadelda kui keisri või kuninga läänimehi. Läänimeestena olid riigirüütlid kohustatud riigi kutsel sõtta minema. Rahuaegadel nad majandasid oma lääne. Sõdimisoskus ja samuti teatav vilumus mõisade majandamise alal olid riigirüütlikele omased. Keskaja viimseil sajandeil hakkas riigirüütlike olukord kiiresti halvenema.

48. **Riigirüütlike olukorra halvenemine** oli tingitud mitmesuguseist seikadest. Nii näiteks hakkasid muutuma sõjapidamise viisid. Rüütlike soomustatud raske ratsaväe asemel hakkas kordkorralt rohkem esinema palgasõdureist koosnevat jalaväge ning varustuse alal tuli tarvitusele algul suurtükina, hiljem ka käsirelvana tulirelv. Saksamaal oli riigi keskvalitsus järjest nõrgenemas ega omanud tagavaru palgasõdurite hankimiseks. Uut sõjaväge ja relvastust hakkasid kasutama just maavürstid, kes selle abil püüdisid oma võimu veelgi laiendada ja ka riigirüütlike üle maksma panna. Riigirüütlike lossid ei pakkunud uue relvastuse vastu kaitset. Seda relvastust aga üksik vaene rüütel ta kõigis osades

ise muretseada ei suutnud. Niisiis ilmnes, et riigirüütel jäi tööta, ta oskused olid vananenud ega leidnud enam rakendamist ja ka ta iseseisvus ning vahetu riigialamlus oli maavürstide poolt ähvardatud. Üha arenev rahamajanduslik olukord aga halvendas lõpuks ka riigirüütlike ainelist seisundit. Raha väärtus kahanes, tarbainete hinnad tõusid, muutunud olud aga nõudsid peenemaid ja kulukamaid eluviise. Tulud talupoegadelt, olles varem aegadel kindlaks määratud, jäid endiseks. Säärasel olukorras satuti kergesti juutide, „lombardide“ ja hiljem pangamajade juures võlgadesse. Väljapääsu-teenena sellest seisundist oli võimalus astuda maavürsti teenistusse, katsuda talupoegadelt välja pigistada senisest rohkem või siis — hakata röövrüütlikeks. Viimast teed tarvitati küllaltki sageli.

Ei olnud ime, et elades sääraseis ühiskondlikes vastoludes ja järjest halvenevais ainelistes tingimustes, hakkasid riigirüütlikud otsima esiteks oma õnnetuse süüdlasi ja teiseks vahendit, mis nende olukorda põhjalikult oleks parandanud. Süüdlasteks peeti maavürste, varakapitalistlikku korda, rooma õiguse juriste, kes maavürstide ametnikena sageli rakendasid võõrapäraseid õigusemõisteid ning lõpuks ka katoliku kirikut ja ta kurnavat maksupoliitikat. Viimasest seigast tingituna suhtusid riigirüütlikud ka reformatoorsesse liikumisse pooldavalt. Vahendiks aga, mis nende elujärge pidi põhjalikult parandama, hakati pidama täielist riigireformi, mis oleks andnud tugeva keskvalitsuse. Selle teenistusse oleks riigirüütel astunud taas kui sõdur. Roomast oleks tulnud kiriklikult lahku lüüa, kirikute varandused oleks tulnud riigistada, maavürstid alistada keisrile jne. Päästjat nähti ühe sõnaga tugevas keisris.

Ülemal nägime, et Wormsi riigipäev tõi pettumuse. Keiser läks Saksamaalt koguni ära. Muudatuste ootajate seas olid olnud ka riigirüütlikud. Kui kõik endiseks jäi, katsusid nad muudatusi ise vägivaldselt läbi viia. Nende juhiks sai *Franz von Sickingen*, kes eriti rüütel-humanisti Ulrich von Hutteni vahendusel oli ka Lutheri ning reformatoorse liikumisega seoses.

49. **Sickingen ja rüütlite revolutsioonikatsed.** Oma sõjalise tubliduse ja populaarsuse tõttu sai Sickingen laialdaselt kuulsaks. Tema olles valitud riigirüütlike juhiks, vandusid rüütliid vastastikku truudust ja töötasid üksteisele maavürstide võimutsemise vastu ilmtingimatut abi. Sickingeni poliitiliseks sihiks oli riigirüütlike kaitsmine tugevneva maavürstide võimu vastu. Sealjuures lootis ta ka oma isiklike valdusi suurendada. Laiades hulkades esinevat usulist rahutust tahtis Sickingen kasutada ennekoike vaimulike maavürstkondade hävitamiseks ja nii algas ta a. 1523 sõda Trieri peapiiskopi vastu. Viimasele tulid aga kohe mitmete teiste maavürstide väed appi. Maavürstid olid märganud Sickingeni ürituses endile üldist ohtu. Algas vihane võitlus, milles rüütliid varsti alla jäid. Siingi otsustasid asja uued palgasõdurite salgad ning eriti tulirelvad. Sickingeni omad lossid lasti suurtükkidega puruks. Varemisse varises aga ka enamik teisi rüütliilosse Lõuna- ja Lääne-Saksamaal. Rüütlike revolutsioonikatsed oli nurjunud, maavürstlus võitis.

50. **Talupoegade olukord.** Kui riigirüütlike puhul tegemist oli Saksa ühiskonna suhteliselt väikesearvulise kihiga, siis samaaegne saksa talupoegkond moodustas just rahva perekaima kihi. Pika arenemise oli ta läbi teinud tollest ajast, kus ta muistses germaani ühiskonnas, koosnedes lihtvabadest üheõiguselistest sõdurtalupoegadest, oli esinenud olulisima osana. Temast välja ja kõrgemale oli arenenud mitmeid teisi kihte ning seisusi. Ta ise aga oli muutunud oma koosseisult ühtlasemaks.

Kogu arenemise kestel oli saksa talupoeg säilitanud oma isikliku vabaduse. Ta oli aga kaotanud küll poliitilise iseseisvuse, vahetu riigialamluse, võimaluse riigi valitsemisel kaasa kõnelda ning lõpuks ka oma relvastatud kaitsevõime.

Majanduslikult oli talupoegadele hiliskeskajal ka võrdlemisi soodsaid aegu. Alates XIV sajandist tuli aga taas olukorra halvenemine, mis süvenes järjest, kuni viimaks XVI sajandi algupoolel saabus kriis. Idakolonisatsioon oli lõppenud ja olid kahanenud ka sisemaal võimalused uudismaade harimiseks. Uute

õiguslike arusaamiste ning ka pärus- ja maahärrade tegevuse tõttu kahanesid külakonna ühismaad ja nende kasutamisvõimalused talupoegadele. Tuli maapuudus. Üha rohkem hakkas ilmne talumaade tükeldamist pärijate vahel, mistõttu talundid muutusid jõuetuks. Aadlikud pärushärrad aga, kellede tulud ülalmainitud rahaväärtuse languse tõttu olid kahanenud, püüdsid oma raskusi veeretada talupoegadele. Viimaste koormusi hakati kõrgendama ja püüti neid taas arvutada loonusväärtuste alusel.

Talupoeg vaesenes. Ta sattus sageli linnagi pankurite juures võlgadesse. Halvenes ka ta ühiskondlik seisund. Ta seoti järjest rohkem oma elukoha ja kutse külge. Linnarändamise võimalused kahanesid, sest range tsunftikord ei näinud uustulnukat enam meeleldi. Lõpuks tõi ka kasvav maavürstlik võim talupojale uusi koormusi. Maavürstlik ametnik aga tõi kohtuusse ja ametiasutustesse võõrapärase rooma õiguse ja kirjaliku asjaajamise. Talupojale oli siin palju arusaamatut ja tihti võis ta satuda paragrahvide võrku ning juristi meelevalla alla.

Kõigi nende asjaolude tõttu hakkas Saksamaal esinema järjest sagedamini talupoegade käärimisi. Varsti pärast riigirüütlike revolutsioonikatset puhkesid talupoegade rahutused, mis haarasid peaaegu kõik põlis-saksa kultuurialad ja mis läksid ajaloosse Talupoegade sõja nime all.

51. **Talupoegade sõja** sügavamaiks põhjusiks olid muidugi ülalmainitud raskused ja muudatused talupoegkonna elujärjes. Ta otseseks ajendiks aga oli üksikute pärushärrade ülbus ja teataval määral ka reformatoorne liikumine. Luther oma 1520. a. võitluskirjutuses oli ka talupoegade kaitseks välja astunud. Ta oli teinud seda üldiselt lepitavas vaimus, kuigi karmide ja südamepõhjast tulevate sõnadega. Ta kõrval aga hakkas esinema käremeelseid jutlustajaid, kes kõnelesid ürgkristlikust lihtsusest, vaesusest ja üheväärsusest ja kes õpetasid, et lihtne talupoeg teadvat usutõdedest enam kui mõni vaimulik. Nende mõtteid võis sageli tõlgitseda kui üleskutset mässule. Reformatoorne liikumine põimus niiviisi kokku ühiskondlik-poliitilise liikumisega.

Talupoegade sõda algas juunikuus a. 1524 Švaabimaal, kandus kohe ka Elsassisse, Frangimaale ja Tüüringisse. Varsti oli talupoegade armees üle saja tuhande mehe. Osa linnade kehvemaid kodanikke liitus talupoegadega ning samuti osa rüütleid. Armees koosseisu mitmekesisus kajastus ka ta juhtkonnas. Selles oli rüütleid, kõrtsmikke, maavürstlikke ametnikke ja käremeelseid jutlustajaid. Juhtimine ise oli puudulik, sest juhid olid üksteise suhtes sageli umbusklikud ja kadedad.

Algul oli talupoegadel siiski üsna suur edu. Terved üksikud linnakogukonnad astusid nendega ühendusse ning nii mõnigi maahärra pidas paremaks täita nende nõudmised, eriti veel, kui selgus, et tõrkujaid piinati ja tapeti ja nende varu hävitati.

Kahel puhul leidsid talupoegade püüdlused kokkuvõtliku väljenduse. Esiteks Švaabi talupoegade kuulsas *Kaheteistkümnes artiklis* ja teiseks nn. *Heilbronna reformikavandis*. Esimeses nendest nõuti muu seas kogudustele vaimulike valimise õigust ja jumalateenistust puhta evangeeliumi alusel, pärushärrusliku kümnise osalist kaotamist, pärisorjuse lõpetamist, jahi, kalapüügi ning puuraiumise vabadust ja külakonna ühismaade tagasiandmisi. Edasi nõuti teo- ja maksunormide kindlaksmääramist, omavoliiliste karistuste lõpetamist ning talupoja surma puhul pärushärrale minevate suurte pärandusandamite ärajätmist. Lõpuks sooviti, et talupoegade nõudmisi vaadeldaks just pühakirja alusel.

Heilbronna reformikavandis mindi kaugemale ja taoteldi kogu riigi uuendamist. Kirikute varandused tuli riigistada, vaimulikele tuli anda vaid piisav elatis. Ülejääk aga pidi tarvitama üldkasulikeks otstarbeiks. Rooma õiguse doktorid ja kõik vaimulikud tuli kõrvaldada riigiameteist. Tuli maksuma panna saksa õigus ja luua rahvapärane kohtuastmestik. Sisetollid tuli kaotada. Raha, mõõdud ja kaalud oli tarvis ühtlustada ja võtta valve alla ka suurte kaubamajade tegevus. Ning lõpuks: tuli sisse seada üldine riigimaks ja alistada kõik maavürstid keisrile.

Nii Kaheteistkümnes artiklis kui ka Heilbronna reformikavandis püüti viia väikese, lihtsa inimese loomulik õigus seosesse

pühakirjas esineva jumaliku õigusega. Edasi peeti silmas just sellesama lihtinimese huve ning suhtuti eriti usaldavalt keisrivõimusele. Maavürstlusega oldi teravas vastolus.

Neid mõtteid ei kasutatud. Reformatsiooni suhtes oli keiser Wormsis asunud eitavale seisukohale ja talupoegade rahutuste mahasurumine jäi maavürstide hoolde. Talupoegade sõjaväe juhtimine oli puudulik, ka võitluse sihtides tuli lahkarvamisi. Üksikuist saavutustest lasti endid joovastada, elati vaid tänapäevale. Kalduti samuti toorustele ja metsikustele. Viimased võõrutasid talupoegadest nii mõnegi nende senise eestkostja. Nii astus näiteks Luther nüüd talupoegade tegevuse vastu vägagi karmide sõnadega välja. Kõik need seigad tõid kaasa selle, et maavürstide väed talupoegi varsti võitma hakkasid ja kogu liikumine juba juuniks a. 1525 äärmise rangusega lämmatati. Sõja kestel oli kummalgi poolel esinenud palju metsikust. Hulk inimesi ja vara oli hävinud. Talupojad olid lõplikult alla jäänud. Nende olukord halvenes nüüd endastmõistetavalt veelgi.

Talupoegade sõjal oli aga omajagu mõju ka reformatsiooni käigule. Siin tekkis nüüd samuti teatav ettevaatlikkus. Igatahes asus Luther senisest veelgi rohkem seisukohale, et usulisi küsimusi ei tule siduda ühiskondlik-poliitilistega ja et usuasjus ei tule tarvitada vägivalda. Ülemuse vastu aga tuleb olla sõnakuulelik.

Maavürstid olid võitnud nii riigirüütlike revolutsioonikatses kui ka Talupoegade sõjas. Loomulikult oli kasvanud sellega ka nende mõju reformatsiooni arengule. Nii seoti usulised küsimused ikkagi poliitilistega.

MAAVÜRSTID JA REFORMATSIION.

52. Maavürstid reformatsiooni kaitsjaina. Keiser oli uuendatud rahvuskiriku loomise asjus asunud eitavale seisukohale. Ka talupoegade ja riigirüütlike liikumine, niipalju kui tal seost oli reformatsiooniga, ei olnud andnud tulemusi. Jäid järele maa-

vürstid ja linnad. Linnakodanlus oli väga mitmel pool ja just ka puht-usulistel põhjustel reformimeelne. Reformatoorsele liikumisele otse jõu vastu ta siiski kaitset pakkuda ei suutnud. Seda kaitset aga võis varstigi tarvis tulla, sest ju keiser oli tunnustanud end liikumise vastaseks. Nii pidi Luther pöörduma maavürstide poole. Selles peitus teatav traagika. Luther oli soovinud ühtlast rahvuslikult häälestatud kirikut rooma universalistliku kiriku asemel. Nüüd aga hakkasid reformatoorses liikumises otsustavalt kaasa mõjuma just kildkondlikud jõud. Rahvuskiriku asemel näisid arenema hakkavat üksikute maavürstikondade nn. maakirikud. Ka koguduste valitsemise alal pidi Lutheri poolt algul soovitud laialdase omavalitsusliku korra asemele astuma maavürstlik juhtimine ja maavürst võis hakata esinema lõpuks n. ü. hädapiiskopina. Teist teed aga ei olnud.

Maavürstid olid reformatsioonist huvitatud eeskätt kahel põhjusel. Esiteks oleks reformatsiooni teostumise puhul võimalik olnud katoliku kirikute ja kloostrite suuri varandusi võõrandada ning teiseks oleks kadunud olukord, kus kirik moodustas maavürsti võimupiirkonnas otsekui võõrkeha, mille kohta korraldusi tehti väljastpoolt. Ka kirik oleks siis muutunud üheks maavürstliku võimu teostamisvahendiks ja alamate meelsuse kujundamisteguriks. Muidugi oli maavürstide seas ka neid, kes otse usulise veendumuse tõttu pooldasid reformatsiooni. Maavürstlik rinne ei olnud aga üldiselt kuigi ühtlane. Leidus neid, kes mitmesuguseil kaalutlustel oma poliitilisi, majanduslikke ja usulisi sidemeid Roomaga siiski katkestada ei tahtnud. Tekkis varsti kaks leeri — katoliiklikud ja reformimeelsed maavürstid. Keisril ja paavstil näis siin poliitilise kombineerimise võimalusi olevat. Reformatsioon aga levis kiiresti eriti linnakogukondades, ja et kõik maavürstid keisri suhtes lõpuks siiski umbusklikud olid, otsustati, et Wormsi edikti püüdku igaüks kehtima panna vaid „niivõrd, kui ta suudab“. Oodati vaba, üldist kirikukogu kuskil Saksa linnas, mis reformatoorse liikumise suhtes lõpliku seisukoha võtaks.

53. **Protestantismi kujunemine.** Keiser oli pidevalt Saksamaalt eemal, olid alanud sõjad François I-ga. Saksamaal oli keisri eemaloleku ajaks ametisse seatud eriline asevalitsus, kes oli aga täiesti passiivne ja kaotas varsti oma tähtsuse. Ta tegevusetus võimaldaski reformatsioonil levida. Siis aga näis saabuvat aeg, kus keiser ise sai mahti tulla Saksamaale, et reformatsioon maha suruda. *Speierisse* kokkukutsutud riigipäevale (1526) tehti keisri poolt korraldus, et ta Vormsi edikti täpset täitmist nõuaks. Viimsel momendil muutus poliitiline olukord siiski keisrile jälle ohtlikumaks ja riigipäev julges teha otsuse, et „ususajus toimigu igaüks nii, kuidas ta arvab Jumala ja keiserliku majesteedi ees vastutada võivat.“ Jälle sai reformatoorne liikumine leviku- ning sisemise tugevnemise võimaluse. Katoliiklikud maavürstid satutsid ärevusse. Vahekorrad läksid äärmiselt teravaks. Oodati sõja puhkemist katoliikliku ja reformimeelse leeri vahel.

Siis aga tuli rida sündmusi, mis ühelt poolt näisid evangeelse liikumise hädaohtu viivat, teiselt poolt aga aitasid ka selgitada vahekordi. Karl V näis saavutavat kokkuleppe paavstiga. Päevakorda näis tulevat nüüd reformatsiooni lämmatamine Saksamaal. *Teisel Speieri riigipäeval* (1529) tehtigi häälteenamusega otsus, mis reformatsiooni leviku vähimalt seisma pidi panema. Kus Vormsi ediktist siiani oli kinni peetud, seal tuli teha seda ka edaspidi. Kus ei, seal tuli hoiduda igasugu edaspidiseist uuendusist. Vande ähvardusel keelati igasugune katoliku vaimulike õiguste kärpimine.

Esimese Speieri riigipäeva seisukoht oli niisiis tühistatud. Selle otsuse vastu protesteeris suur osa reformimeelseid vürste ja linnu, väites eriti, et süüme küsimusi ei saavat otsustada häälteenamusega. Protest saadeti keisrile, kes seda vastu ei võtnud. Selle koostajaid ning nende mõtteosalisi aga hakati nimetama *protestantideks*.

Nende väljavaated halvenesid vahepeal veelgi. Keiser saavutas nii paavstiga kui ka Prantsusmaaga kokkuleppe ja evangeelsete vürstide sõjaväe abiga oli likvideeritud esialgu ka Türgi oht.

Keiser saabus a. 1530 isiklikult *Augsburgi riigipäevale*. Ta oli otsustanud likvideerida reformatoorse liikumise kas lepitamise teel või, kui see tulemusi ei annaks, — jõuga.

Protestantidele oli tehtud ettepanek esitada riigipäevale oma vaadete selgituskiri. Humanist Philipp Melanchthon koostaski selle nn. *Augsburgi usutunnistuse*, mis Lutheri ja teiste reformimeelsete poolt heaks kiideti. Riigipäeval aga tunnistas keiser pärast vastavaid vaidlusi ja lepituskatseid Augsburgi usutunnistuse ümberlükatuks ja väärdõpetuslikuks. Protesteerides lahkusid ta kaitsjad. Hiljem valminud riigipäeva otsuses aga nõuti nüüd teraval kujul ka Vormsi edikti kehtimapanekut kõikjal ning katoliku vaimulike võimu ja varade tagasiandmist.

Protestantlikud vürstid ja linnad löid nüüd (1530. a. lõpul) *Schmalkaldeni liidu*, milles lubati vastastikku abi juhul, kui kellelegi jumalasõna pärast peaks kallale tungitama. Liit kehtis — ka keisri vastu. Saksi kuurvürst ja Hesseni maakrahv said liidu sõjalisteks juhtideks. Näis tulevat sõda.

Veel kord loobus keiser jõu tarvitamisest. Türklased ähvardasid uuesti. Ka evangeelsete vürstide abi oli piiri kaitseks hädasti tarvis ning teiseks ei võinud sõja puhul Schmalkaldeni liidu vastu katoliiklikele riigivürstidele täiesti kindel olla. Lepiti siis veel kord kokku. Protestantismile saabus uus leviku- ja edasiarene-mise aeg, mis kestis nüüd ümmarguselt viisteistkümmend aastat. Möödunud kriisiajad aga olid selgitanud vahekordi ja koondanud ridu. Nende kestel oli jatkunud ka Lutheri ning ta kaaslaste töö reformatoorse liikumise sisulise süvendamise alal.

54. **Lutheri tegevus.** Vormsi riigipäeva järel oli Lutherile kui riigivande alusele isikule julgeoleku huvides vajalikuks osutunud avalikust elust esialgu tagasi tõmbuda. Ta kaitsja Saksi kuurvürst oli ta Vormsist tagasiteel lasknud „ära röövida“. Ta oli toimetatud *Wartburgi lossi*, kus veetis siis kümne kuu ümber. Ta töötas seal Piibli tõlkimise kallal, aga pidas silmas ka välismaailma sündmusi. Viimased tõmbasidki ta juba a. 1522 jälle avalikku ellu, kus tal algas pinev ja mitmekülgne tegevus. Tarvis

oli kõigepealt kahjutuks teha mitmesuguste üliagarate ning fanaatiliste uuendajate mõju, mis ähvardas juhtida reformatsiooni kardetavaile teedele. Päevast päeva jutlustas Luther nende indlejate vastu, kuni nad taganesid. Mõned nendest siirdusid lõunasse, kus võtsid osa talupoegade rahutustest. Teised jälle esinesid kümnekond aastat hiljem Vestfaali taasristijate liikumises. Taasristijad ehk anabaptistid nõudsid koguduseliikme uuesti ristimist täiseas, ristitava olles siis ise toimingust täiesti teadlik. Nende liikumine aga summutati.

Edasi oli Lutheril soov anda saksa rahvale *Piibli tõlge*, mida see tõesti mõistaks. Juba varem oli Piiblit mitmel puhul saksa keelde tõlgitud, aga puudulikus keeles ning kramplikult algteksti välistest sõnastusest kinni hoides. Luther kuulatles rahva elavat kõnet ning kujundas sellele toetudes ka oma piiblitõlke keele. Nii sai ta tõlke, mida mõistis „ema kodus, laps tänaval ja lihtne mees turul.“ Piiblitõlkega aitas Luther ühtlasi väga palju kaasa saksa kirjakeele lõplikule kujunemisele.

Reformatsiooni levik tõstis päevakorrale mitmesuguseid küsimusi ning samuti vajas ka uus kirik korraldamist. Luther avaldaski aeg-ajalt ikka jälle põhimõtteid selgitavaid kirjutusi, peatudes kord sakramentide arvu, kord tahtevabaduse, kord juudiküsimuse jne. juures. Ta pöördus kõigi Saksa linnade raehärrade poole üleskutsega, et need kristlikke koole rajaksid ja ülal peaksid. Ta andis koos Melanchthoniga välja nn. *Kirikukatsuse raamatukese*, milles anti uue kiriku organiseerijaile juhtnõore. Temalt ilmusid ka lihtsas, arusaadavas keeles ja stiilis ta *Suur ja Väike Katekismus*.

Lõpuks nõudsid ka mitmesugused päevasündmused pidevat tähelepanu. Luther oli üldiselt mõõdukas, tagasihoidlik ja valmis leppima. Kus aga tegemist oli ta sügavaimas süümes õigeks peetud põhimõtetega, seal oli ta järeleandmatu.

Kõige selle mitmekesise tegevuse juures jäi Lutheril aega oma sõprade ja mõttekaaslaste seltsis perekondlikus ringis mõnusasti vaba aja veetmiseks. Ta armastas muusikat, süütut lõbu ja nalja.

Laialt tuntuks said muuseas ta lauakõned. Ta löi samuti kiriku-laule ja jutlusi. Ta perekonnaelu oli kõigiti eeskujulik. Lutheri perekond — see oli protestantliku kirikuõpetaja perekond.

55. **Schmalkaldeni sõda.** Schmalkaldeni liidu loomisele järgnenud aastail oli aeg-ajalt ikka jälle kõnet olnud reformatsiooni küsimuse lõplikust lahendamisest ning isegi protestantluse lepitamisest katoliku kirikuga. Keisri poolt olid need katsed algatatud peamiselt selleks, et lõhkuda protestantlike maavürstide isenesest juba nõrka rinnet. Tulemusi neil katseil ei olnud. Ikka jälle segasid välispoliitilised sündmused ning samuti ka asjaolu, et keiser taotles korraga protestantide kui ka üldse maavürstide, „ketserite kui ka mässajate“ võimu murdmist. Siis aga hakkasid ilmnema protestantidele uue läheneva tormi tunnused. Keiser oli saavutanud välisvaenlastega rahu. Hispaania vägesid toodi Saksamaale. Keisril õnnestus meelitada osa protestantlikke vürste enda poole. Kildkonnavaim vürstide seas oli niivõrd suur, et *Saksi hertsog Moritz* oli nõus saama Schmalkaldeni liidule reeturiks, kui keiser talle mõningaid maa-alu lubas ning mõista andis, et tal on väljavaateid isegi Saksi kuurvürsti kohale, kui senine protestantlik kuurvürst minema kihutatakse.

Vahepeal oli nüüd viimaks *Trentos* kokku tulnud ka üldine kirikukogu, mida oli oodatud pikemat aega. Saksa protestandid teda ei tunnustanud. Ta ei tegutsenud Saksamaa pinnal. Ta oli paavsti poolt kokku kutsutud ega olnud vaba. See protestantide seisukohavõtt aga andis keisrile ettekäände jõu tarvitamiseks. Algas sõda Schmalkaldeni liidu vastu. Liidus puudus üksmeel. Kerge vaevaga saavutas keiser võidu.

Ta sundis nüüd evangeelseid vürste vastu võtma nn. *Esialgse korralduse* (Interim), milles ju küll ebaolulistes küsimustes protestantidele vastu tuldi, aga millest samuti märgata oli, et lõplik arveõiendamine protestantidega pole kaugel. Ka riigivalitsemise küsimustes esines keiser nüüd õige isevalitsejalikult. See tegi juba rahutuks ka katoliiklikke maavürste.

56. **Vürstid, keiser ja Prantsusmaa.** Siis muutiski vahepeal

Saksi kuurvürstiks tõusnud Moritz veel kord rinnet. Ta astus välja „vürstlike vabaduste kaitseks hispaania loomaliku orjuse vastu“. Moritz kui protestantide äsjane „äraandja Juudas“ astus protestantlike vürstide uue keisrivastase liikumise etteotsa.

Algav võitlus aga ei jäänud Saksamaale siseasjaks. Prantsusmaa astus näiliselt omakasupüüdmatult „Saksa vabaduste ja vürstide päästjana“ esile ja toetas saksa protestante rahaliselt. Ta polnud huvitatud protestantismi kui seesuguse võidust Saksamaal. Ta nägi aga protestantlike maavürstide toetamises keisri vastu võimalust nõrgestada Saksa-Rooma riiki kui tervikut, süvendades temas lahkkelisid. Pealegi sai ta oma abi eest hea tasu: protestantlikud maavürstid loovutasid talle kolm riigilinna ja nimelt *Metzi*, *Touli* ja *Verduni*. Prantsuse valdused Saksa-Prantsuse vahelisel ajaloolisel võitlusväljal Lotringis olid sellega suurenenud.

Sääraseis olusuhteis puhkenud võitlus protestantide ja keisri vahel lõppes keisri kaotusega. Protestantlikud vürstid olid saavutanud välisriigi abiga selle, mis nad üksmeelse koostööga oleksid võinud saavutada iseseisvalt ja juba varem. Lepiti kokku, et järgmine riigipäev otsustaks reformatsiooni küsimuse lõplikult. Kuni selleni pidi kestma usurahu.

Protestantlusel seoses maavürstlusega oli võidu väljavaateid rohkem kui kunagi varem.

57. **Augsburgi usurahu.** Augsburgi riigipäeval a. 1555 saavutati viimaks pärast pikemaid vaidlusi kokkulepe, mis tähistas Saksa kui ka üldajaloo ühe ajajärgu, nimelt reformatsioonija lõppu. Augsburgi usurahu oli edasi selle arengu lõpptulemus, mille suund oli hakanud paistma juba varsti pärast Vormsi edikti väljakuulutamist. Nimelt ei saanud iga üksik usuvabadust, vaid ainult maavürstile anti reformimise õigus. „*Cuius regio, eius religio*“ (Kelle valitsus, selle usk.) — niisugune oli põhimõte. Kes maavürsti usulist hoiakut ei pooldanud, see võis välja rännata. Katoliiklike vaimulike maavürstide kohta aga tehti korraldus, et reformeerumise korral kaotavad nad ameti ja vürstkonna.

Teisest küljest lubati küll nende alamaile usuvabadus. Edasi määrati kindlaks, et Augsburgi usutunnistust pooldavail protestantidel on katoliiklastega ühesugused poliitilised õigused ning et Augsburgi usurahu hõlmaks üldse vaid Augsburgi usutunnistuse pooldajaid. Teised usulahud jäid välja.

Maavürstlus oli võitnud. Protestantlikes vürstkondades oli vürst nüüd ka kiriku absolutistlik valitseja ja vaimulikud esinesid riigiametnikena. Võitnud oli aga selles mõttes ka protestantism, et ta tulevik oli nüüd lõplikult kindlustatud ega olenenud see enam mingist edaspidisest kirikukontsiilist. Viimane seik tähistas ka riigi kui seesuguse võitu: mitte kontsiil polnud lahendanud usutüli, vaid riigipäev.

Protestantismile kaotuseks aga tuli teisest küljest pidada seda, et ei saavutatud üksiku usuvabadust. Üksiku kristlase vaba usu line veendumus ei leidnud ka edaspidi kaitset. Edasi osutus kaotajaks Saksa riik, mille usulise ja poliitilise ühendamise võimalused reformatsiooni ajastul olid jäänud kasutamata. Vahest suurima kaotajana aga esines Karl V. Õigupoolest mitte ainustki oma eesmärkidest ei olnud ta saavutanud. Maavürstlus muutus tugevamaks kui kunagi varem. Reformatsioon võitis. Pikka-aegset tõrjevõitlustest hoolimata püsis idas ähvardavana Türgi oht ja läänes oli Prantsusmaa lähenemas Reini piirile. Tüdinult loobus keiser (1556) troonist ja siirdus kloostri. Hispaania, Madalmaad, Itaalia alad ning Ameerika valdkonnad pärandas ta oma pojale Philipile, kuna Saksamaal ta järglaseks sai ta vend Ferdinand.

58. Lutheri reformatsiooni üldtulemusi. Kuigi Lutheri poolt juhitud reformatoorne liikumine ei täitnud otse kõiki sellele pandud lootusi, oli tal ometigi üldtulemusi, mis sügavasti mõjustasid nii Saksa kui ka üleeuroopalist maailmavaadet. Askeetliku ja vaatleva ellusuhtumise asemele astusid kristlik töö ja teotahe. Abielu ja perekond leidsid taas tõelist lugupidamist. Katoliku kirik oli ju küll tunnustanud abielu otse sakramendiks, aga oli vaadanud temale tegelikult kui paratamatule pahele. Ideaaliks.

oli olnud vallalisus. Edasi seadis Luther üles põhimõtte, et igaüks vastutab usuliselt oma tegude eest. Ei ole mingit vahemeest Jumala ja inimese vahel peale Kristuse. See vastutustunne ja tahe olid aga rakendatavad ka ilmlikes asjus. Töökus, õiglus, kohusetunne, vastutavus — need olid omadused, millede arenemiseks luterlik reformatsioon lõi soodsa pinna. Oli ju Luther ise õpetanud: „Ristiinimene on kõigi asjade isand, aga ta on samas ka kõigi asjade alam. Ta on vaba selleks, et võiks teenida.“

Luther oli nõudnud usuasjus isiklikku veendumist pühakirja alusel. Autoriteedi-usust vabanemiseks ja isiklike veendumuste omandamiseks aga oli tarvis teatavat minimaalsetki haridust. Ei olnud siis juhus, et Luther juba varakult hakkas nõudma ühtlasi ka rahvakoole. Protestantism ja rahvaharidus — need mõisted kuuluvad kokku. Ei olnud samuti juhus, et Luther saksa kirjakeele kujundamiseks tõhusalt kaasa aitas. Protestantism, rahvaharidus ja rahvakeelne kirjandus on ka mujal ja edaspidi hakanud esinema koos. Lõpuks oli Luther õpetanud, et riik, rahvas ja ta sõjavägi on iseseisvad väärtused Jumala ees. Ei ole tarvis sellist kirikut, mis nendest kõrgemal seisvana nende ja Jumala vahel vahendaks. Selle väitega tõrjuti tagasi katoliku kiriku poliitilised maailmavõimu püüdlused ja toetati üldse uueaegse protestantliku riigi rippumatuse põhimõtet.

Mis puutub Saksamaasse, siis oli siin reformatsiooni ajastul maavürstide võim, nagu kuulsime, veelgi suurenenud. Võis arvata, et Saksamaa poliitiline ühendamine toimubki kunagi lõpuks just mõne maavürsti kaudu. Rippumatu protestantlik riigivõim ja riiklik kirik aga näisid kujunevat selle ühendamis-toimingu tähtsaimaks eelduseks. Nende tähtsust ja kokkukuluvust märgati ja õpiti üha rohkem hindama. Nii nimetaski end hiljem Preisi kuningas Friedrich Wilhelm I otse „Jumala ametimehiks“. See kuningas aga korrastas erilise hoolega Preisi ametnikkonda, sõjaväge ja ka rahandust — vahendeid, millede abil Preisist hiljem saigi Saksamaa ühendaja.

REFORMATSIOON ŠVEITSIS. KALVINISM.

59. **Reformatsiooni algaastad.** Šveitsis algas iseseisev reformatoorne liikumine üldiselt kaasaegsena Saksa omale. Liikumise keskuseks kujunes *algul Zürich*. Humanistlikult haritud preester *Ulrich Zwingli* koos linna raega teostas siin (1523) kirikureformi. Reformimisel pandi rõhku eeskätt kirikueltu välise külje ümberkorraldamisele. Kõik kombed ja harjumused, mida otse Piibli põhjal õigustada ei saadud, kõrvaldati. Taoteldi ürgkristlikku lihtsust ja karmust. Kui Saksamaal luterlik õpetus oli kujunenud just ta rajaja sügava sisemise usulise veendumuse põhjal, siis Zwingli reformid kutsusid esile osalt ka poliitilised kaalutlused. Šveitsi Vandevännaskonna ellu oli juurdunud viimaseil aegadel tõsine pahe palgasõdurluse näol. Tuhanded noored mehed müüsid palgasõdureina oma verd ja elu mitmesuguseile Euroopa võimumeestele, niipea kui ostjaid leidis. Šveitsi palgasõdurid olid tugevakehaliste ja osavate võitlejatena eriti otsitud. Värbimise korraldamisel aga teenisid ka üksikud šveitsi aristokraatlikud perekonnad. See krooniline verelaskmine ähvardas lõpuks rahvast kui tervikut nõrgestada ning võis viia riigi ka välismaadest sõltuvusse. Zwingli astus selle vastu välja. Rippumatu, vaba talupoegade ja linnakodanike Šveits oli ta ideaaliks.

Zwinglile tõusis järglane *Calvini* näol. Tema poolt rajatud kalvinistlik kirik levis kaugele väljapoole Šveitsi piire ning muutus rahvusvaheliseks usulis-poliitiliseks tegrriks.

60. **Calvin ja kalvinism.** Calvin (1509—1564) oli pärit Põhja-Prantsusmaalt. Olles õppinud mitmel pool Prantsuse ülikoolides usu- ja õigusteadust, oli ta tegelnud ka humanismiga ja oli hakanud viimaks Lutheri reformatsiooni pooldajaks. Lutheri vaated saidki ta pärastise reformatoorse tegevuse lähtekohtadeks. Lutheri omaga sarnlevat hingelist võitlust aga ei ole ta läbi võidelnud ja ta õpetus on võtnud luterlusest mitmes suhtes teravasti erineva kuju.

Calvini pidev reformatoorne tegevus algas *Genfis* (1541). Genf oli nendel aegadel usulis-poliitiliste võitluste tallermaaks. Veel hiljuti oli tahtnud Savoja hertsog koos kohaliku katoliku piiskopiga liita linna Savoja hertsogiriigi külge. Linn oli suutnud end siiski kaitsta ja oli ühinenud viimaks Šveitsi Vandevnaskonnaga. Piiskopi tegelemine poliitikaga oli loonud kodanikkonnas soodsa pinna reformatsioonile. Sellises olukorras rajas Calvin Genfis oma äärmiselt range kirikukorralduse. Uus kirik toetus muidugi piiblistele alustele, aga tõlgitses neid nii, et nad võimaldasid valitseda uskliku kogu igapäevast välistki elu ja toiminguid. Kõik lõbustused keelati. Kodanike perekonnaelu võeti range järelevalve alla. Kirikus tuli käia iga päev, pühapäeviti koguni neli korda. Tõrkujate ja arvustajate vastu võeti tarvitusele teravad abinõud. Vangistused, kogukonnast väljasaatmised ja isegi surmaotsused said tavalisteks. Kirikut valitses vaimulikest ja ilmlikest liikmeist koosnev *konsistorium*, kes oli tegelikult ka kogu linna valitsejaks. Kogu kiriku esinduse aga moodustasid üksikute koguduste vanemad ehk *presbüterid*. Vormilt oli niisiis Genfi kiriku valitsemine demokraatlik. Tegelikult oli aga kõikvõimsaks valitsejaks Calvin ise.

Kalvinistlikku kirikut nimetatakse tavaliselt *reformeeritud* kirikuks. Otse vanatestamentlikult range piiblisuse kõrval on talle iseloomustav nn. *predestinatsiooni* (ettemääratud oleku) õpetus. Inimene ei saa õndsaks oma tegude kaudu, vaid Jumala armust. Juba kõigi aegade algul on Jumal ette ära määranud need, kelledele ta arm osaks saab. Teised peavad hukka minema. Kes on äravalitu, kes hukkamõistetud, — seda inimene ei tea ja selle küsimuse kallal ärgu ta juurelgu. Elatagu ja toimitagu aga küll nii, nagu oleksid kõik äravalitud. Teiseks kalvinismi omapäraks on ta suur *mõistuslik järjekindlus*, mis üksikisiku süümele palju ruumi ei jäta. Uus kirik esineb uuesti autoriteedina ja meenutab ses suhtes katoliku kirikut. Vanatestamentlik seaduslikkus on talle omane. Ta on *totalitaarne* — kõik elualad on talle alistatud. Kalvinism ei nõua ilmlikule võimule pimesi alis-

tumist. Just vastupidi: kui ilmlik võim usulis-kõlbeliselt eksib, siis võib talle vastu astuda ja isegi *peab* vastu astuma. Kalvinistlik kirik on võitluskirik.

Kalvinism levis võrdlemisi kiiresti ja laialdaselt. Šveitsis eneses ühines Zwingli ja Calvini reformatoorne liikumine. Kalvinism kandus siis edasi Prantsusmaale, kus ta pooldajaid hakati nimetama *hugenottideks*. Edasi levis ta Madalmaadesse, mitmesse Saksamaa osadesse ning Šotimaale. Šoti ja Inglise aladelt aga kandus ta usulise sallimatuse tagajärjel ka Inglise Põhja-Ameerika asumaaile. Nagu luterlus, nii on ka kalvinism kujunenud üldajaloo käigus tähtsaks teguriks. Ta on tagapõhjaks Prantsuse usulis-poliitilistes kodusõdades XVI sajandi teisel poolel. Ta on seda samuti Madalmaade vabadusvõitluses ja Cromwelli tegevuse puhul, nagu edaspidi näeme.

SKANDINAAVIA MAAD JA INGLISMAA. REFORMATSIOONI ÜLDTULEMUSI.

61. **Rootsi** oli olnud Kalmari unioonist saadik (1397) vormiliselt Taaniga liidus ja Taani kuningate valitsuse all. Sisuliselt aga oli see liit olnud lõtv ja oli vajanud aeg-ajalt kinnitamist. Rootsi oli püüdnud ikka jälle saavutada võimalikult suurt iseseisvust.

Siis otsustas Taani kuningas Rootsi suhtelist iseseisvust murda ja korraldas selleks otstarbeks Rootsi sõjaretke (1518). Tal oli edu. Isegi Stockholm alistus, kui tõrksale aadlile ta taanivastane tegevus andestada lubati. Osalt just katoliku vaimulike ässitusel aga murdis Taani kuningas selle lubaduse ja Stockholmis kui ka maal algas aadlike tapmine. Ümmarguselt seitsesada aadlikku langes selles nn. *Stokholmi veresaunas a. 1520*. See metsikus kutsus maal esile uued rahutused. Noor aadlik *Gustav Vasa*, kelle isa oli langenud samuti Stokholmi veresaunas, astus liikumise etteotsa. Suhteliselt lühikese ajaga suudeti taanlased

maalt välja tõrjuda, kusjuures rahalist toetust saadi ka Taaniga vastolus olevalt Hansa-liidult. Gustav Vasa ise aga sai iseseisvunud Rootsi kuningaks (1523) ja kuulsa valitseja-suguvõsa esiisaks.

Riik oli vaene, rahvas üldiselt paavsti-, ehk küll mitte otse katolitsismi-vaenuline. Maa kõrgemad katoliku vaimulikud olid hoidunud Taani poole. Ilmlik aadel kaldus vaatama uuele kuningale kui tõusikule. Seda aadlit oli tarvis rohkem uue korraga siduda. Kõigist neist asjaoludest tegi Gustav Vasa järel-duse ja otsustas Rootsi kiriku reformida. Vennaksed *Olaus* ja *Laurentius Petri* olid õppinud Wittenbergis ja levitasid maal uut õpetust. *Westerås'i* riigipäeval a. 1527 tehtigi reformimise otsus. Kiriku varandused läksid riigile, osa nendest aga sai ka aadel. Side Roomaga katkes, kirik muutus rahvuskirikuks, riik muutus rikkamaks, aadlikud olid rahul — sellised olid reformatsiooni otsesed tulemused Rootsis. Ka rahva laiemad hulgad leppisid pärast mõningaid esialgseid arusaamatusi ja kokkupõrkeid, sest uuendusi teostati ettevaatlikult ja ülesehitavas vaimus. Kuigi reformatsioon toimus Rootsis teataval määral kroonu algatusel, aga mitte otse hulkade spontaanse tahteavaldusena, sai ta maale siiski õnnistuseks. Riik tugevnes ja sai iseseisvaks. Ta valmises neile laialdasile ülesandeile, mis teda ootasid järgmisel sajandil.

62. **Taani.** Taani rahvahulkades oli reformatsiooni pooldav meelsus järjest kasvanud, ja nii otsustaski *Odense riigipäev* a. 1527 Taani kiriklikult Roomast lahutada. Nagu Rootsi, nii tuli ka Taanimaale uus õpetus vahetult otse Wittenbergist, kus taani jutlustajaid oli olnud õppimas.

Et ka Taanis nüüd kirik sõltuvusse viidi riigivõimust ja muutus rahvuslikuks, siis võib ütelda, et reformatsioon mõjus riigile tugevdavalt. Pikkamisi ja mõõdukate vahenditega suudeti reformida samuti *Norra*, kus katoliiklusel talupoegade seas oli pooldajaid, ning sajandi keskpaiku viimaks ka kauge *Island*.

63. Inglismaal olid XV sajandi teise poole kodusõjas paljud aadlisuguvõsad hävinud. Parlamendi ülemkoda muutus kuningale sõnakuulelikuks, kuna temas istusid nüüd äsja kuninga poolt peeriseisusse tõstetud isikud. Parlamendi alamkoja valimisi aga sai kuningas mõjutada. Et pealeselle ka kodanlus vajas rahu ja korda ning lootis seda tugevalt kuningavõimult, siis suutiski *Tudorite suguvõsa*, kes (alates a. 1485) valitses Inglismaal, luua sisuliselt õigupoolest piiramatu ainuvalitsusliku korra, ilma et seejuures oleks muudetud ajalooliselt väljakujunenud valitsemisvorme. Ka kirik oli kuningavõimust võrdlemisi tugevasti sõltuv. Oli lõtvunud side Roomaga. Kohtuprotsesside puhul Rooma edasikaebamine oli keelatud. Piiskoppe valisid vastavad toomkapiitlid, kuna kuningas nad ametisse kinnitas. Inglismaal võis kõnelda mingist katoliiklikust maakirikust.

Selliseis oludes teostati reformatsioon Inglismaal. See toimus siin veelgi rohkem kroonu algatusel ja ülalt alla kui Skandinaavia maades. Maal oli ju võrdlemisi laialdaselt levinud paavsti- ja vaimulike-vastane meelsus, samuti esines veel Wiclifi liikumise riismeid ja leidus humaniste ning luterlasi, aga laiu hulki haarav reformatorne liikumine puudus. Kuningas *Henry VIII* (1509—1547) algatas reformi osalt isiklikel põhjustel, sest paavst oli keeldunud nõustumast ta abielu lahutusega. Kuningas laskis parlamendil otsuse vastu võtta, mille kohaselt Inglise kiriku peaks kuulutati paavsti asemel kuningas. Järgmisil aastail suleti kloostrid ja võõrandati nende varandusi. See sündis peamiselt just poliitilistel põhjustel, sest kloostrid olid paikadeks, kus tihti viljeldi kuningavastast roomameelsust. Samuti oli riik huvitatud kiriku varandustest. Nagu Skandinaavia maades, nii ka siin sai osa nendest võõrandamisel riigile, osa aadlile.

Kui kirik oli niiviisi väliselt Roomast täiesti eraldunud, kerkis päevakorrale ta sisu küsimus. Siin oli Henry VIII alalhoidlik. Ta püüdis saavutada midagi vahepealset katolitsismi ja protestantismi vahel. Ta hoiakus aga esines sageli kõikumisi vasta-

valt ta despootlikule tujukusele ja oli aegu, kus protestantism koguni ränga tagakiusamise osaliseks sai. Oma elu lõpul muutus kuningas siiski uuendusmeelsemaks. Reformatsioon viidi aga lõpule alles ta järglaste, eriti kuninganna Elisabethi ajal. Tekkis siis nn. *anglikaani kirik*. See jäigi olemuselt vahepealseks katoliku ja protestantliku kiriku vahel. Sisult kujunes ta üldiselt luterlik-protestantlikuks, aga jumalateenistuse väline ilme ning samuti vaimulike range auastmestik meenutasid edasigi katoliku kirikut. See vahepealne seisund tekitaski tema rüpes liikumisi, mis nõudsid reformatsiooni süvendamist ja kiriku puhastamist kõigest katoliiklikust (puritanistlik vool). Teiselt poolt aga arenes välja katolitsismi suhtes võrdlemisi salliv kõrgkiriklik vool (High Church).

64. **Reformatsiooni üldtulemusi.** Reformatoorne liikumine andis, nagu nägime, kolm uut kirikut: luterlik-protestantliku, kalvinistliku ehk reformeeritud kiriku ja anglikaani kiriku. Esimesed kaks osutusid eriti levimisvõimelisteks ja nende mõju kiirgas nende sünnimailt Saksamaalt ja Šveitsist kaugele iga ilma-kaare poole. Kolmas aga jäi rohkem ühe rahva ja riigi ning selle päranduste siseasjaks ega leidnud järeleaimamist. Neil kirikuil oli peale ülemalmainitud erinevuste kõigil ühiseks jooneks see, et nad teostasid põhimõtte: lahti Roomast, vabaks paavsti universalistliku usulis-poliitilise võimu alt! Suured piirkonnad Euroopas vabastasidki end kas osaliselt või kompaktses maa-alases ulatuses. Kõige selle tulemusena kadus nüüd Euroopa olulisimate osade keskaegne usulis-maailmavaateline ühtsus. Selle asemele tuli mitmekesisus, mis võis tunduda killunemisena. See ei tarvitsenud iseenesest olla pahe. Oli ju katoliiklik usulis-maailmavaateline ühtsus viinud lõpuks usulisele pealiskaudsusele, kõlbelisele tuimusele ning isiksuse laostumisele. Reformatsioon üldse ja eriti ta luterlik-protestantlik vorm aga oli aidanud süvendada usuelu ja tagasi anda üksikule ta kõlbelist erksust ning teotahet. Tuleviku otsustada jäi, kas suudab reformeeritud maailm seda usulis-kõlbelist erksust säilitada või kivineb ta omakorda

mitmesuguseisse õpetuslikesse piasiasjusse. Tulevik pidi samuti näitama, kas suudab reformeeritud maailm end kaitsta. Oli ette näha, et katoliku kirik talle osaks saanud ränga kaotusega ei lepi, vaid püüab organiseerida kõik jõud, et kaotatud positsioon vastureformatoorse tegevusega tagasi võita.

VASTUREFORMATSIOON JA USU- SÕDADE AJASTU.

VASTUREFORMATOORSETE JÕUDUDE KUJUNEMINE.

65. **Katoliku kirik uues olukorras.** Kui reformatsiooni tõttu üks piirkond teise järele katoliku kiriku alt ära libises ja kui näiteks Saksamaal üksvahe isegi kuni üheksa kümnendikku inimestest oli usu-uuendusliku meelsusega, siis tähendas see katoliku kirikule mitte ainult ta võimu kahanemist, vaid see pidi paratamatult kaasa tooma ka talle allesjääva võimu ümberkujunemise. Katoliku kirik pidi reformeeruma teataval määral ka ise. XV sajandi algupoole suurtel kirikukontsiilidel polnud katoliku kiriku endareform õnnestunud. Võitluste kestel teostus see nüüd endastmõistetava paratamatusega. Vastane oli tark, tal oli häid võtteid oma pooldajate õpetamiseks. Sügav sisemine veendumus oli ta tegevuse tiivustajaks. Ta oli oma töös järjekindel ja kordarmastav. Et teda võita, selleks näis tarvis olevat õppida temalt ta võitlusviisid ja võtta omaks ta kombed niivõrd, kui need paavsti kõikvõimsuse ja katoliku kiriku universalistlikkusega vähegi kooskõlastatavad olid. Valmistudes vastureformatoorsele tegevusele, ongi katoliku kirik selliselt toiminud. See kajastub eriti Trento kontsiili lõppotsuseis.

66. **Trento kontsiil.** Reformatsiooni-aegseil Saksa riigipäeval oli ikka jälle soovitud, et usuküsimuste lõplik lahendamine jääks üldise vaba kirikukogu hooleks. Paavsti kutsel tuligi viimaks a. 1545 Trentos Itaalias kontsiil kokku, kelle ülesandeks pidi olema ka Saksa usuküsimuste lahendamine. Seda ta teha ei suutnud, sest teatavasti protestandid teda ei tunnustanud. Ta polnud vaba, vaid paavsti poolt kokku kutsutud ja tegutses paavsti mõjupiirkonnas. Ta kujunes mingiks paavstlikuks Rooma-Vahemere jõudude koondiseks protestantlike põhjamaiste ning osalt ka läänemaiste reformimeelsete katoliiklike jõudude vastu. Paavsti-partei oli siin rõhuvas ülekaalus. Kui a. 1563 pärast mitmekordset töö katkestamist ja taasalgamist viimaks lõpphääletusele asuti, siis selgus, et hääletajaina esines 187 itaallase kõrval ainult 31 hispaanlast, 29 prantslast, 2 sakslast ja 1 inglane.

Trento kontsiili lõppotsused kindlustasid paavstliku kõikvõimsuse. Kui varem katoliku kirik üksikuis maades oli omanud veel teatavat rahvuslikku värvingut, siis see nüüd kadus. Piiskopid kinnistati Rooma külge. Nende ametisse kinnitamine ja nende kontrollimine jäid eeskätt paavsti asjaks. Rooma kirik tunnustati ilmeksimatuks, igasugune usuline teisitimõtlemine ketserlikuks. Määrati uuesti ja lõplikult kindlaks dogmad ja kogu usutunnistus, mis pidi seisma väljaspool arvustust. Õigeusklikule katoliiklasele ebasoovitavad trükitooted otsustati paigutada „Keelatud raamatute nimistusse“. Õigeusklikkuse valvuriks aga pidi jääma inkvisitsioonikohus. Reformatoorsete ringkondade eeskujul ja praktilistel kaalutlustel otsustati rohkem rõhku panna hakata vaimulike kutselisele ettevalmistusele. Igasse piiskopkonda tuli rajada vastav seminar. Piiskopid pidid viibima oma ametikohas ja teostama oma alluvate suhtes ranget kontrolli. Vaimulike kõlbeline tase pidi tõusma. Jumalateenistusel tuli panna senisest rohkem rõhku ka jutlusele. Indulgentside müüki ning piltide ja reliikviate austamist aga tuli piirata.

Mäletatavasti oli XV sajandi algupoole reformikontsiilidel võideldud küsimuse pärast, kes on kiriku kõrgeim võim: kas üldine kontsiil või paavst (kontsiliaar- ja papaalpõhimõte). Trento kontsiil otsustas asja paavsti kasuks. Paavst muutus tegelikult juba nüüd ilmeksimatuks, kuigi ta vormiliselt ilmeksimatuks kuulutati alles a. 1870.

Sellisel ümberkorraldatuna võis nüüd katoliku kirik alata võitlust kaotatud asendi tagasivallutamiseks. Selles võitluses leidis ta endale vägagi tõhusa tööriista hiljuti asutatud Jesuiitide ordu näol.

67. **Jesuiitide ordu** asutajaks oli baskide maalt pärit olev hispaania rüütel ja pärastine munk *Ignatius Loyola*. Lõplikul kujul kinnitas paavst ordu põhikirja a. 1540. Uue ordu peamiseks tegevuseks pidi olema võitlus reformatsiooni vastu ning teiseks ka misjonitöö paganate seas. Jesuiidid pidid moodustama katoliiklike ususõdurite löökrühma reformatsiooni ja üldse usuliselt teisitimõtlejate vastu. Selle löökrühma rakendajaks aga sai paavst, kelle vastu ordu töötas ilmtingimatut sõnakuulmist. Ka igal üksikul orduliikmel tuli olla oma ülemuse vastu pimesi sõnakuulelik. Oma mina pidi hävima. Kõiksugu riiklikud, rahvuslikud ja perekondlikud sidemed tuli ohverdada ordule. Et sellist täielist sõnakuulmist ja oma mina murdmist saavutada, selleks harjutati ja õpetati ordu kasvandikke ning noorliikmeid vastavais ordumajades (kolleegiumides) pikki aastaid. Ordu täieõiguslikuks liikmeks ning samuti juhtivaile kohtadele saadi range selektsiooni kaudu. Ordu liikmed olid kohustatud teostama üksteise suhtes järelevalvet ja isegi ordu ülimalle juhile — kindralile oli asetatud selleks otstarbeks kõrvale nn. monitor ühes abilistega.

Oma tegevuses ei tohtinud jesuiidid maailmast munklikult eralduda. Nad pidid kõikjal kohanema ja, kui tarvis, kaasa töötama, oli see siis kuningalossis või vaese käsitöölise elamus. Seejuures võisid nende kõlbluse ja au mõisted muutuda üsna venivaks. Peaasi, et otstarve oli laitmatu. Jesuiitide moraal kujunes

selliseks, et tema iseloomustamiseks võidi tarvitada lauset: „Otsarve pühendab abinõu.“

Riigivõimu asjus õpetasid jesuiidid, et valitsejad on saanud oma võimu rahvalt kiriku heakskiitmisel. Kirik oli muidugi riigist kõrgemal. Rahval oli õigus valitsejaile vastu hakata, kui need halvad olid. Halb aga oli jesuiitide seisukohalt muidugi mittekatoliiklik valitseja. Jesuiitide mõjutusel pandigi hiljem toime mitmeid poliitilisi mõrvu.

Oma eesmärkide saavutamiseks töötasid jesuiidid eeskätt just noorsoo kasvatuse alal ja samuti pihi-isadena. Viimati mainitud ametisse püüdsid nad pääseda eriti riigivalitsejate juures, et saavutada poliitilist mõju. Ka jesuiitide kolleegiumide võrk arenes kiiresti. Kolleegiumides valmistati ette mitte ainult tulevasei orduliikmeid, vaid need tegutsesid ka avalike maksuta gümnaasiumidena. Samuti tungisid jesuiidid ülikoolidesse.

Jesuiitide töö oli laialdane ja ta tulemused mõnes suhtes tähelepanuväärsed. Otsekui needusena iseloomulikuks aga said nende tegevusele ebaisikupärane külmus ja autoriteedi kummardamine. Vaba, juurdlev vaim ei pääsnud mõjule. Mitte isiklik veendumus ja autunne polnud töötamisel oluline, vaid välisele käsule alistumine. See oli rahvuslikus seotuses tegutsevale vabale põhjamaalasele võõras vaim.

68. **Hispaania ja Philipp II.** Jesuiitliku löökrühma otseseks tööriistaks oli peamiselt vaimurelv. Katoliku kirik aga sai ta kõrval oma teenistusse ka sõnakuuleliku füüsilise mõõga. Selle andsid talle Hispaania riik ja ta kuningas Philipp II.

Hispaania riik ja rahvas oli kujunenud teatavasti pikkades võitlustes rassiliselt ja ka usuliselt võõra araabia-mauri maailma vastu. Pürenee põhja- ja loodeosa kristlike riigikeste ühinemisprotsess oli jõudnud lõpule (1479). Pärast Kastilia ja Aragoni liitumist Hispaania riigiks jäi teiseks kristlikuks riigiks Pürenee poolsaarele vaid Portugal. Lõunas püsisid esialgu veel mauride võimu riismed. Need likvideeris Hispaania Granaada valutamise (1492). Usulis-rassilised võitlused olid sellega lõpule

jõudnud. Hispaania rahva iseloomule aga olid nad jätnud sügavad jäljed. Sõjakus, seiklusi ihkav rüütellikkus, sallimatuse ja eraldumiseni küündiv rahvuslik uhkus ning lõpuks usklikkus said peamisteks iseloomujoonteks.

Varsti toimusid suured maadeavastused. Nende tulemusena tekkinud koloniaalvalduste kaudu rikastus Hispaania kiiresti. Samal ajal aga hakkas ununema ta rahval töö kui jõukuseallikas. Tööstuslik tublidus ja äriline ettevõtlikkus leidsid vähe lugupidamist ja võisid tunduda rüütellikule hispaanlasele isegi alandavaina. Ei kujunenud Hispaanias välja ka vaba ja jõukat talupoegkonda.

Riigi ja kiriku vahel oli tekkinud Hispaanias varakult juba lähedane seos. Katoliku kiriku ja riigi vahel oli sõlmitud *konkordaat*, mille kohaselt riik sai kiriku valitsemise alal ju küll võrdlemisi suured õigused, aga hakkas neid kasutama just rangesti katoliiklikus vaimus. Paavst võis rahul olla.

Sellise riigi valitsejaks sai (1556) Philipp II, keiser Karl V-nda poeg. Peale Hispaania ja selle Ameerika valduste kuulusid talle Madalmaad ja Itaalias Milaano ning Napoli-Sitsiilia. See oli võimas riik. „Kui Hispaania end liigutab, siis vabiseb kogu maailm,“ nii öeldi. Keisrikrooni polnud Karl V suutnud oma pojale hankida. See oli aga Philipi marukatoliikliku poliitika ühtlusele isegi kasuks. Puudusid mitmedki hõõrdepinnad paavstliku võimuga ja nendest arenevad kokkupõrked, mis nii sageli olid mõjustanud ja takistanud Karl V-nda enda tegevust.

Philipp seadis oma poliitika sihiks esiteks range ainuvalitsusliku korra teostamise oma riigis ning teiseks katoliku kiriku „puhta õpetuse“ kaitsmise kõikjal. Hispaaniast sai katoliikliku vastureformatsiooni poliitiline keskus. Kogu Euroopa katoliiklike jõude püüdis ta koguda enda ümber võitluseks luterlik-protestantliku liikumise, kalvinismi ja anglikanismi vastu. Arvestades Philipp II-se äärmist ühekülgsust, fanaatilisust ja visadust ning reformatoorsete ringkondade enesekindlust, pidi see püüe paratamatult kaasa tooma raskeid võitlusi nii Hispaania riigi

pärandustes kui ka mujal Euroopas. Türgi oht aga püsis endiselt. Ka võitlus tema vastu pidi läbi põimuma tulevasist vastureformatoorseist võitlusist ja neid mõjustama.

Juba varsti pärast troonile saamist tuli aga Philipp II-l tegelda usulis-poliitiliste vastoludega ühes Hispaania oma päranduses, nimelt Madalmaades.

MADALMAADE VABADUSVÕITLUS.

69. **Madalmaade üldolukord.** Saksa-Rooma riigi loodepiiril, üldjoontes Emsi ja Schelde vesikonna vahel Põhjamere ranniku suunas asetsesid nn. Madalmaad. Nende seos riigiga oli suhteliselt lõtv.

Madalmaad olid Karl V-le tähtsad. Nendest saadavad tulud olid sageli suuremad kui Karl V-nda teiste valduste omad kokku. See oli suhteliselt tiheda rahvastikuga jõukas ja töökas ala. Ta elanike tegevuseks olid põhjaosades peamiselt kalandus, mere-sõit, põllundus ja karjandus, lõunas aga olid põllunduse ja karjanduse kõrval juba keskajal arenenud kõrgele järjele kaubandus ja käsitöö. Flandria linnad Brügge, Gent, Antwerpen ja teised olid selle poolest üldtuntud. Keskaja lõpul ja uue aja algul olid madalmaalased hakanud esinema ka vahendajaina põhjapoolse Hansa tegevuspiirkonna ja lõunapoolse Hispaania-Portugali oma vahel. Rahvuselt olid madalmaalased maa põhja- ja keskosades germaani tõugu friisid, alasaksid ja flaamid, kuna lõunas elutsesid romaani rahvaste perre kuuluvad valloonid.

70. **Hispaania püüded.** Madalmaadel oli sidemeid niisiis õieti kahele poole — Saksa- kui ka Prantsusmaa poole. Arvestades Madalmaade suurt tähtsust püüdis Karl V, kes teatavasti oli ka Hispaania kuningas, neid sidemeid katkestada ja teostada Madalmaades eriti tugevat valitsuslikku võimu.

Habsburgliku Hispaania peapüüdeiks oli olnud juba algusest saadik võimalikult rohkete hispaania ametnike maaletoomine ja

Madalmaade eneste juhtivate tegelaste kõrvaletõrjumine. Selleks oli ümber kujundatud olemasolevaid valitsusasutusi ja loodud samuti uusi. Edasi tuli maalt välja juurida lahkusud. Siin oli üsna laialdaselt maad võtnud luterlus ning hiljem levis eriti just kalvinism. Äärmiselt karme korraldusi andis Karl V ketserite vastu. Inkvisitsioon töötas ja nõudis rohkesti ohvreid. Philipp II-se ajal suurenes tagakiusamine veelgi. Et kiriklikult maad lõplikult Saksa-Rooma riigi alt vabastada, otsustati Madalmaadesse luua iseseisvad peapiiskopkonnad. Et võimalik oleks rohkem juhtivaid katoliiklikke vaimulikke ametisse seada, selleks suurendati juba olemasolevate piiskopkondade arvu. Igas piiskopkonnas aga pidi tegevusse astuma kaks inkvisiitorit. Kõrgemate vaimulike kohad tuli endastmõistetavalt täita hispaanlastega.

Madalmaalased muutusid rahutuks. Hispaania valitsust paluti usuline tagakiusamine lõpetada. Organiseeriti saatkondi asehalduri juurde. Kõrgaadel lootiski, et saavutatakse Hispaania valitsusega kokkulepe. Hispaanlased aga mõtlesid teisiti. Ketserlus tuli murda. Alam- ja keskmine aadel võis olla pealegi reformimeelne. Seda „kerjuste (gueux) karja“ aga ei tarvitsenud karta. Niiviisi julgustati asehaldurit. Madalmaised aadlikud aga hakkasid sõnast kinni. Tekkis nn. *Gööside liit* („Kerjuste liit“, sõnast gueux — kerjus). „Truu kuningale kuni kerjakepini!“ — säärane oli juhtlause. Tema taga peitus aga usulis-poliitilise vabaduse iha.

Algul loodeti siiski kuningalt oma palveile vastutulekut. Seda aga ei sündinud ja siis süttis viha rahva laiemais hulkades. Üle kogu maa hakati purustama katoliku kirikute ja kloostrite pühi pilte ning reliikviaid. See „*pilditorm*“ (1566) andis aga Hispaania valitsusele ettekäände kohelda gööse ja lahkusulisi äärmise rangusega. Senine asehaldur kutsuti ära ja asemele saadeti fanaatiline ning julm hertsog *Alba*. Algasid massilised hukkamised. Samal ajal algas madalmaalaste äärmiselt kurnav maksustamine. See puudutas juba kogu rahvast. Ärevus kasvas.

Üks kõrgaadli juhte *Oraania Wilhelm* soovitas oma seisuskaaslastele organiseerida vastupanu või siis vähimalt maalt lahkuda. Ta nõu ei võetud kuulda. Üksinda lahkus ta Madalmaadest, et koguda Saksamaal palgasõdureid ja tulla siis päästma oma maad. Ta kaaslased-kõrgaadlikud aga lootsid veelgi leppimisele. Nad tundsid endid igal juhul süütuina ja jäid kohale. Nad kahetsesid seda varsti. Alba laskis mitmed neist vangistada ja aasta hiljem mõned koguni hukata. Need leplikud ja katoliiklikult häälestatud aadlikud said aga surnuina Hispaaniale kardetavamaks, kui nad olid olnud elavaina. Nad muutusid rahvuskangelasteks. Samal ajal (1568) tungisid ka juba *Oraania Wilhelmi* salgad esmakordselt Madalmaadesse. Algas võitlus.

71. Võitlus kestis ühes vaheaegadega kokku tervelt kaheksakümmend aastat. See oli omapärane võitlus. Suurim maailma-võim oli sõjas väikese maa ja rahvaga. See rahvas ütles: „Oleme türanni vastu haaranud relvad, et temalt ära kiskuda meie naised ja lapsed. Kui ta on meie jaoks liig tugev, siis oleme pigem valmis surema ausat surma ja järele jätma kuulsusväärse nime, kui et painutaksime oma turja ja loovutaksime orjusele oma armsa isamaa.“ Kui varem madalmaalane oli uhke olnud selle üle, et oli kuivendamis- ja tõkestamistöodega loonud endale merest uut maad, siis nüüd kisti paisud maha. Maa ujutati mitmes kohas üle. Hispaanlaste hävitamiseks pandi kaalule kõik. Alba met-sikused ainult süvendasid vastupanu. Ta poliitika oli nurjunud. Ta pidi omakorda lahkuma. Ühel ta järglastest läks küll korda liita lõunapoolseid provintse teataval määral Hispaania-sõbrali-kuks ja katoliiklikuks grupiks, aga vastukaaluks sellele liitusid usuliselt reformimeelsed ja poliitiliselt Hispaania-vaenulised põhjaprovintsid (Holland, Seeland, Geldern, Utrecht, Friisimaa, Ülem-Yssel, Groningen) samal ajal veelgi tihedamini ja löid endi vastastikuseks kaitseks *Utrechti uniooni* (1579). Aastal 1581 aga kuulutasid nad endid iseseisvaks. Ei suutnud madalmaalasi murda ka see, et nende iseseisvusliikumise juht *Oraania Wilhelm* jesuiitide agendi poolt varsti tapeti. Asemele astus ta

poeg *Moritz*, ja võitlus kestis edasi. See tõmbas üha rohkem endale ka naabermaade tähelepanu. Eriti Inglismaal, aga samuti ka Prantsuse hugenottide peres märgati, et Madalmaad võitlevad mitte ainult endi, vaid kogu Euroopa reformatoorsete vabaduste eest ning et Philipp II sihiks on taas elustada katoliiklust ja laiendada Hispaania võimu kõikjal. Madalmaalastele tuli abi Hispaania-vastane rinne kasvas. Hispaania katse karistada Inglismaad selle Madalmaade-sõbraliku ning Hispaania- ja katolitsismivastase tegevuse pärast ei õnnestunud. Inglismaa vastu väljasaadetud suur Hispaania laevastik, nn. *Võitmatu armaada* hävitati kanalis inglaste ja tormi poolt a. 1588. Hispaania merejõud said surmahaava.

Ka Prantsuse ususõdades kasvas järjest nende arv, kes nõudsid Hispaania mõju väljalülitamist Prantsusmaal ja rahvusriigi tugevdamist. Madalmaade väljavaated lõplikule võidule suurenesid. Saavutatigi vahele, mille alusel Hispaania tunnustas Ühendatud Madalmaad iseseisvaks riigiks. Philipp II seda enam ei näinud. Ta oli juba surnud (1598). Ühe inimelu ajaga oli ta hävitanud ja raisanud Hispaania vägevuse ja varad. Ainult türklaste vastu oli tal olnud edu. *Aastal 1571* olid Hispaania merejõud hävitanud *Lepanto* juures türklaste laevastiku ja olid sellega osutanud teene kogu tollaegsele Euroopale. Teised Philippi püüdlused olid jäänud kõik teostamata. Kurnavad sõjad olid laastanud jõuka maa. Hispaaniast sai tööta rüütli, laiskade munkade, kerjaste ja hulkurite maa.

Vestfaali rahulepinguga (1648) iseseisvusid Madalmaad lõplikult.

72. **Võitluse majanduslikke ja üldkultuurilisi tulemusi.** Uhkes iseteadvuses tõusid Madalmaad varsti otse esmajärguliseks maailmajõuks. Nende kaubandus kasvas. Juba vabadusvõitluse ajal oli asutatud *Ida-India kaubakompanii*, mille tegevus oli suunatud eriti Tseilonile ja Suurtele Sunda saartele. Mida rohkem tagasi läks Hispaania kaubandus, seda enam arenes Madalmaade oma. Portugal sattus lühemaks ajaks (1580—1640) teatavasti

Hispaania ülemvalitsuse alla. Madalmaad võtsidki nüüd Portugali valdused Ida-Indias, Kapimaal jne. üle ja said portugallaste koloniaalseiks järglasiks. Lääne-India koloniaalühing rajas Põhja-Ameerikas Uus-Amsterdami, pärastise New Yorgi. Madalmaadest ehk Hollandist — nagu riiki ta tähtsaima osa järgi hakati nimetama — sai Euroopa tähtsaim merendus- ja koloniaalriik.

Ka vaimse kultuuri alal arenes vilgas töö. Keskse kohana esines siin uus *Leydeni ülikool*. Siin õpetas kuulus jurist *Hugo Grotius*. „Rahvas pole mitte vürsti, vaid vürst rahva tarvis. Ta peab valitsema kokkulepitud tingimustel. Ei tee ta seda, siis tuleb ta oma ametist tagandada.“ Nii õpetas Grotius. See nn. *lepingu-põhimõte* valitsejate ja valitsetavate vahel avaldas hiljem mitmel pool riikide põhikorra kujunemisel oma mõju.

XVI—XVII sajandi Holland andis ka maalikunsti alal jäädavaid väärtusi. Nii lõi ja töötas sellal kuulus maalikunstnik ja radeerija *Rembrandt (1606—1669)* ja lõunapoolseis, Hispaania alla jäänud katoliiklikes piirkondades elujõu ning elurõõmu maalikunstnik *Rubens (1577—1640)*.

Madalmaadele tekkis aga majanduse alal küll varsti tõsine võistleja Inglismaa näol. Hiljem tõrjutigi siis Madalmaad Inglismaa poolt merenduse ja kaubanduse alal teisele kohale ja nad muutusid Inglismaast selles suhtes sõltuvaks. Vabadusvõitluste otseseks tulemuseks aga oli Madalmaade majanduslik õitseng ning kogu kultuurielu suur tõus ja vilgastumine.

USUSÕJAD PRANTSUSMAAL.

73. Prantsuse kuningad ja reformatsioon. Prantsuse katoliku kirik oli saavutanud Rooma suhtes võrdlemisi suure iseseisvuse. Paavstid aga polnud seda tunnustanud ja nii oli tekkinud ametlikes Rooma-Prantsuse suhteis ebamäärane olukord. See oli vii-

nud pinevusteni. Viimaste kaotamine näis olevat kuningavõimu huvides.

Aastal 1516 läski kuningas François I-l korda sõlmida Rooma konkordaat, mille kohaselt paavst oma tulud Prantsusmaalt, milledest ta vahepeal oli sunnitud olnud loobuma, jälle tagasi sai. Kuningale aga jäi õigus esitada peapiiskoppide, piiskoppide, kloostriülemate jne. ametikandidaate, kes siis paavsti poolt lõplikult kinnitati. Tegelikult kujunes nüüd olukord selliseks, et kuningas sai võimaluse paigutada omameelseid mehi kõrgemate vaimulike kohtadele. Kirik muutus Prantsusmaal kuningale sõnakuulelikuks. Varsti hakkas kuningas kirikut koguni maksustama. Maksu nimetati küll vabatahtlikuks (don gratuit), aga seda nõuti aeg-ajalt ja saadigi. Säärases olukorras oli niisii loomulik, et kuningas nägi katoliku kirikus oma võimu tuge ja oli huvitatud, et see kestaks. Katoliku kirik omakorda aga hakkas kuningas samuti nägema oma kaitsjat. Sama François I, kes muidu toetas humaniste ja keda nimetati „Kirjanduse ja kunstide isaks“, laskis mitmesuguseid katoliku kiriku vastaseid usulahke äärmise toorusega taga kiusata, kusjuures põletati kümnete kaupa külasid ja tapeti massiliselt inimesi.

74. Reformatsiooni levik Prantsusmaal. Tagakiusamistest ja kuninga vaenulisusest hoolimata levis reformatsioon Prantsusmaal siiski jõudsasti ja just oma eriti sõjakas vormis — kalvinismi näol. XVI sajandi keskpaiku oli Prantsusmaal juba üle paari tuhande kalvinistliku koguduse. Kalvinism oli leidnud algul pooldajaid eeskätt linnakodanluses ja haritlaste ridades. Varsti aga hakkas kalvinistideks kõrgeadli ja isegi kuninga suguvõsa liikmeid. Teiselt poolt levis kalvinism talupoegade seas. Riigi lõuna- ja lääneosad muutusid reformeerituks. Katoliiklikud ringkonnad said ärevaks. Reformatsioon näis ka Prantsusmaal võitvat, sest eriti kalvinistlikel ringkondadel oli andekaid ja rahvuslikult mõtlejaid juhte, nagu näiteks admiral *Coligny*. Maa hakkas jagunema kahte usulis-poliitilisse leeri, kellede vahel kasvas vihavaen päevast päeva. Kumbki pool otsis abi välismailt.

Katoliiklikud ringkonnad panid oma lootused muidugi Hispaaniale. Kalvinistid leidsid poolehoidu oma mõttekaaslaste hulgas Hollandis, Inglismaal ja mujal.

Aastal 1560 sai Pranstusmaal troonile üks François I poja-poegadest *Charles IX*. Ta oli alles alaealine ja valitsemist juhtis ta ema. Kuningavõim oli üldse nõrgenenud ja mitmed kõrgeadli suguvõsad püüdsid taas saavutada riigielus juhi kohta. Eriti tuntud olid võimuahnuselt vennad *Guise'id*. Et nende mõju kahandada, otsustaski ema-kuninganna läheneda kalvinistidele ja admiral Coligny'le. Samuti lepiti kokku kalvinistide teise tähtsa toe, nimelt *Bourbon-Navarra* suguvõsaga. Viimane, olles suguluses kuningakojaga, oleks olnud õigustatud andma Charles IX-nda alaeasuse ajaks riigile asevalitseja ehk regendi. Regendi kohale aga ihkasid ka *Guise'id* ja ema-kuninganna ise. Asi lahenes lõppeks nii, et ema-kuninganna saigi regendiks. *Hugenotid* (nagu kalviniste hakati nimetama) aga said a. 1562 *usu-vabaduse*.

Kuningavõimu ja hugenottide liginemine tundus katoliikliku *Guise'*ide partei püüdlustele äärmiselt kahjulik olevat ja seepärast otsustasid *Guise'id* vahele segada.

75. **Ususõjad.** Veel samal aastal, kui hugenottide suhtes oli välja antud ususalivuse edikt, panid *Guise'id* Vassy linnakeses jumalateenistuseks kokkutulnud hugenottide seas toime metsiku tapmise.

Hugenottidel oli siitpeale põhjust umbusuks. Nad otsustasid end ise kaitsta. Algasid ususõjad, mis kestsid vaheaegadega kokku kolmkümmend kuus aastat. Need võtsid äärmiselt metsiku ilme ja kujunesid sageli tõelisteks vennatappe-sõdadeks. Kuningavõim püüdis aeg-ajalt ikka jälle esineda vahemehena, sattus aga kord ühe, kord teise partei mõju alla ja kõikus ühest äärmusest teise. Saatuslikuks sai talle seik, et ta ise oli lõhestatud: ema-kuninganna oli äärmiselt võimuahne ja oli valmis ohverdama oma seisukoha säilitamiseks oma poja kui ka kogu riigi huvid. Nii näiteks oli seitsmekümnendate aastate algul jälle

kord lootust saavutada riigi üldhuvidele vastav kokkulepe. Riiklikult mõtlev ja ausameelne Coligny oli võitnud noore Charles IX-nda usalduse. Coligny ja hugenottide mõju õukonnas kasvas. Sõlmiti koguni abielu Charles IX-nda õe ja hugenottide tähtsa juhi Navarra kuninga *Henri Bourboni* vahel. Riigi poliitika näis võtvat rahvusliku ning katoliikluse- kui ka Hispaania-vastase suuna. Coligny oli kontaktis Oraania Wilhelmiga ja ka Inglismaaga. Hispaania-vastased jõud näisid organiseeruvat. Prantsuse katoliiklikud ringkonnad aga otsustasid nüüd tegutseda. Neile tuli abiks ema-kuninganna, kes tundis end kõrvale tõrjutud olevat ega sallinud Coligny'd puht-isiklikel võimupüüdluse põhjustel.

Kui siis augustis a. 1572 Navarra Henri pulmade puhuks eriti palju hugenotte oli Pariisi kokku tulnud, leidis aset sündmus, milliseid isegi ajaloo tooreimail hetkil harva esineb. Hommikupoole ööd vastu pühapäeva, 24. augusti laskis ema-kuninganna kirikukellade helistamisega märku anda ja siis tormasid marukatoliiklikud Pariisi rahvahulgad ning nende aadlikest ja vaimlikest juhid hugenottide asukohtadesse. Viimased olevat juba varem tähistatud olnud kriidiga. Algas metsik kaitsetute tapmine. Kõigepealt langes muidugi Coligny. Nõrga iseloomuga Charles IX oli lasknud end veenda, nagu sepitseksid hugenotid ise riigipööret, ja oli tapaplaaniga nõustunud. Ta olevat tulistanud põgenevaid hugenotte läbi akna ka ise. Selle metsiku *Pärtliöö* tapmised jätkusid järgnevail päevil ka mujal Prantsusmaal ja nõudsid umbes seitsmekümne tuhande hugenoti elu. Philipp II Hispaanias juubeldas. Paavst laskis sündmuse mälestuseks lüüa koguni medali.

Hugenotid olid algul põrutatud. Nad toibusid aga varsti ja siis algas Prantsuse ususõdade metsikuim järk. Nõrk Charles IX aga suri süüme piinades.

Prantsuse riigi olemasolule saabus kriisiaeg. Sel ajal loodud Prantsuse *Katoliikliku liiga* juhid hakkasid üha rõhkem toetuma Hispaaniale. Näis võimalik olevat, et Prantsusmaa tükeldub vii-

maks üksikuiks iseseisvaiks provintsideks ja satub Hispaania eestkoste alla. Prantsuse troonile oli saanud Charles IX-nda vend Henri III. Seegi oli nõrk valitseja ning pealegi oli näha, et temaga sureb välja Valois dünastia. Peale muu kerkis niisiis päevakorrale küsimus, kes saaks Henri III-nda surma puhul Prantsuse kuningaks. Kõige rohkem õigusi oli selleks Valois'de sugulasel, ülalmainitud Bourbon-Navarra Henri'l. See aga oli hugenottide juht. Tema troonilesaamist püüdsid iga hinna eest vältida nii Prantsuse marukatoliiklikud ringkonnad kui ka Philipp II.

Prantsusmaal aga hakkas nüüd üha rohkem tekkima neid, kes ihkasid rahu ning soovisid võõraste vahelesegamise lõpetamist. Need nn. *poliitikud* asetasid riigi huvid esikohale võrreldes üksikute usuliste gruppide omadega. Nendele ja riiklikult mõtlevalle hugenottidele hakkas toetuma viimaks ka Henri III. Ta algas võitlust katoliikliku, Hispaania-sõbraliku ning törksa kõrgaadli vastu. Selle kestel langes ta jesuiitide poolt sepitsetud poliitilise atentaadi ohvriks. Ta järglaseks aga sai ikkagi just Bourbon-Navarra Henri (1589). Toetudes poliitikuile ja tulles vastu hugenottidele suutis uus kuningas anda Prantsusmaale viimaks rahu.

76. **Ususõdade tulemusi. Henri IV (1589—1610).** Hugenotid said *Nantes'i edikti* põhjal a. 1598 usuvabaduse. Et ei oleks võimalikud uued Vassy'd ja uued Pärtliööd, selleks nõudsid ja said hugenotid endile riigis üle paarisaja nn. *julgeolekupaiga*, kuhu paigutati riigi kulul ülalpeetavad hugenotlikud garnisonid. Hugenotid said katoliiklastega igas suhtes võrdsed õigused.

Kuigi niisiis Nantes'i edikt lõi otsekuu riigi riigis ja hugenotid näisid olevat nüüd ülitugevad, ei tohi unustada, et ka katoliiklus oli omast kohast võidukas. Henri IV Bourbon, näiteks, ei suutnud endale üldist tunnustust hankida muidu, kui lõplikult katoliiku usku astumisega. Nii tuli tal omaaegsete võitluskaaslaste usust loobuda. Prantsuse rahva enamikule näis kõlbavat siiski vaid katoliiklik kuningas.

Kuningavõim tuli ususõdadest välja üldiselt kõvenenuna. Kõrgaadel oli võitlustes siiski murdunud ja kasvanud oli tublisti nende hulk, kes pooldasid tugevat rahvuslikku kuningavõimu. Henri IV võis jätkata François I-se tööd piiramatu kuningavõimu ülesehitamisel.

Oma valitsemise ajal püüdis Henri IV laastatud Prantsusmaad jälle õitsele viia. Hoolitseti eriti põllunduse eest. Soovitati ja aretati uusi põllu- ja aiakultuure, nagu viinamarju, suhkrupeete, mooruspuid siidiussikeste kasvatamiseks jne. Siiditööstus lõi varsti õitsele. Põllunduse kõrval püüdis Henri IV saavutada ka Prantsuse tööstusele sellist taset, et ei oleks enam vaja kalleid luksusesemeid importida. Neid hakati valmistama juba koha peal. Lõpuks pöörati tähelepanu ka kolooniate hankimisele ja väliskaubandusele. Põhja-Ameerikas kinnitati kanda Kanadas ning kaubitsemiseks Kaug-Idaga loodi samuti vastav kompanii.

INGLISMAA VASTUREFORMATSIOONI AJASTUL.

77. **Reformatsioon Inglismaal hädaohus.** Anglikaani kirik näis pärast Henry VIII-nda surma tugevnevat ja ta ilme lõplikult välja kujunevat. Nii koostati *Üldine palve- ja liturgiaraamat* (1549), mida tuleb vaadelda kui anglikaani kiriku usutunnistust ja mis on kehtiv üldjoontes tänini. Kui aga nõrk kuningas Edward VI suri (1553), läks juba varem kindlaks määratud pärimiskorra kohaselt troon ta poolõe Mary kätte. Viimane oli Henry VIII-nda esimese abikaasa, Hispaania printsessi tütar ning oma kalduvustelt Hispaania-vaenuline ja marukatoliiklik. Ta abiellus pealegi Karl V-nda poja Philipiga (pärsine kuningas Philipp II). Karl V-le oli see abielu olnud viimseks lootustandvaks valgushetkeks ta kaotusterikkas elus. Inglismaale aga tähendas ta õnnetuse süvenemist. Inglise kirik alistati jälle paavstile ja algas teisitimõtlejate metsik tagakiusamine. Kolmesaja inimese ümber hukati usulistel põhjustel. Pealeselle põgenesid suured

hulgad välismaile. Kuninganna Mary'd aga hakati nimetama „Veriseks“. Tagakiusamise eest ei pääsnud ka Mary poolõde Elisabeth, kellele Henry oma pärimiskorralduse põhjal troon oleks läinud pärast Mary surma. Mary laskis oma poolõe heita Tower'i vanglasse, kust tee edasi viis tavaliselt tapalavale.

78. **Reformatsiooni võit.** Ebaõnnestunud ja tüliderohke valitsemise järel suri aga Mary juba a. 1558. Elisabeth vabanes vanglast ja tõusis troonile. Tema vabanemist toetas isegi Philipp II, kes lootis, et Elisabethist saab talle surnud poolõe asemel uus abikaasa ning Hispaania poliitiline mõju Inglismaal kestab. Asi kujunes aga teisiti. Philipi kosimisettepaneku lükkas Elisabeth tagasi ja anglikaani kirik restaureeriti. Reformatsioon Inglismaal oli päästetud.

79. **Kuninganna Elisabethi välispoliitika.** Teatavasti ei tunnustanud katoliiklikud ringkonnad Elisabethi õigustatud troonijärglaseks, sest ta oli sündinud katoliku kiriku poolt ebaseaduslikuks loetud abielust. Troon oleks pidanud minema pärimise korras Šoti printsessi *Mary Stuarti* kätte, kes oli abielus Prantsuse troonipärija François'ga ja kellel oli väljavaateid ka Šoti troonile. Katoliiklikud ringkonnad ja paavst plaanitsesid olukorda, kus Šotimaa, Inglismaa ja Prantsusmaa oleksid olnud ühe valitseja all. Prantsusmaal lootsid säärasest katoliiklik-universalistlikust poliitikast endile kasu eriti ka Guise'id, kes olid Mary Stuarti lähedased sugulased. Kuninganna Elisabethi seisukord oli algul kõige selle tõttu omapärane. Katolitsismi vastasena oleks Elisabeth pidanud olema loomulikult ka Hispaania vastane ning tal oleks tulnud liituda Hispaania vana vaenlase Prantsusmaaga. Prantsusmaal aga oli Elisabethi rivaal Mary Stuart. Teisest küljest polnud see poliitiliselt ka Hispaania huvides, et Prantsuse ja Inglise kroon ühendataks. Ka sellepärast oli toetanud Philipp II Elisabethi trooniletõusu ja seepärast ei astunud Elisabeth kohe algul Hispaaniaga vastasrinda. Siis aga suri noor François II ootamatult. Ta abikaasa Mary Stuart aga kaotas Prantsusmaal mõju ja siirdus varsti juba eelmisel aastal vakantseks muutunud

Šoti troonile. Varsti algasid nüüd samuti Prantsusmaal ususõjad ja Madalmaades vabadusvõitlus. Elisabethi välispoliitika muutus nüüd järjest iseseisvamaks ning Hispaania-vastasemaks. Suhteliselt väike põhjamine riik Inglismaa sai reformatsiooni eest võitlejate keskuseks ja peamiseks abistajaks. Nii toetas Elisabeth tõhusalt madalmaalasi ja oli kaudselt samuti abiks Prantsuse hugenottidele. Kõige selle pärast tegidki marukatoliiklikud ringkonnad ikka jälle katsed teda troonilt kõrvaldada ja asendada Mary Stuartiga.

Mary Stuart oli harjunud oma noorpõlves Prantsuse kuninga-kojas toreda eluga. Ta ise oli tundeline ja ilus. Tõustes Šoti troonile sattus ta harjumatusse ümbrusesse. Ta katsus ajada tõrksate aadlike suhtes iseseisvat poliitikat, kaotas aga võõra olukorra ja oma tundelise loomuse tõttu tasakaalu ning laskus seiklustesse, mis ta perekonnaelule varju heitsid. Et ta pealegi oli katoliiklane, siis sai temale Šoti rangete kalvinistide poolt osaks üha teravnev laitus. Aadlike ja kalvinistide eest oli ta sunnitud põgenema viimaks Inglismaale, Elisabethi kaitse alla. Elisabeth kohtles teda algusest peale umbusklikult ja pidas teda vangina. Katoliiklikud sepitsused nimelt jätkusid. Plaanitseti teatavasti Elisabethi tapmist ja Mary Stuarti viimist Inglise troonile. Ühe sellise salasepitsuse puhul arvas Elisabeth ka Mary Stuarti olevat osalise ja laskis ta hukata (1587).

Juba varem oli Elisabeth olnud kirikuvande all. Mary Stuarti hukkamine süvendas veelgi Hispaania-Vahemere jõudude paha-meelt ja Philipp II saatis Inglismaa vastu teatavasti oma Võitmatu armaada. Kanali rannikul oli samuti valmis hispaanlaste dessantvägi. Valmis olid Roomas ka suured rahasummad ja preestrite karjad. Inglismaa alistamisele oleks järgnenud kohe ta rekatoliseerimine.

Asi kujunes hoopis teisiti. Põhi suutis Hispaania-Vahemere jõudude rünnakule edukalt vastu seista. Admiral Howard ja osalt ka torm purustasid Hispaania laevastiku (1588) ja Inglismaa asus varsti ise rünnakule. Võitlust peeti mitte ainult Euroopa

vetes, vaid ka kaugel Hispaania asumaade piirkonnas läänes. Kõikjal Atlandi ja isegi Vaikses ookeanis, kus inglise julged meresõitjad kohtasid Hispaania laevu, kimbutasid ja hävitasid nad neid. Need inglise meresõitjad esinesid pooleldi kaupmeeste, pooleldi meriröövlite ja maadeavastajaina. Üldtuntud ja hispaanlaste poolt eriti vihatud olid nendest *Drake*, *Frobisher*, *Hawkins* ja *Raleigh*.

80. **Asumaad.** Inglismaa üldine tõus. Raleigh oligi see, kes maabus *Chesapeake*'i lahe suudme piirkonnas ja rajas siin esimese Inglise asumaa Põhja-Ameerikas, mida hakati nimetama kuninganna Elisabethi auks *Virginiaks* (Neitsimaaks). Kuigi Virginia koloonial algul polnud edu, sai ta hiljem inglastele üheks Põhja-Ameerika koloniseerimise lähtepunktiks. Raleigh'd aga on hakatud pärast nimetama Põhja-Ameerika Ühendriikide isaks.

Ka Ida-Indias hakkas varsti arenema inglaste kaubandus ja seal hangiti koloniaalseid tugipunkte. Seal said inglased mitmel pool portugallaste järeltulijaiks, nagu nad läänes võitlusse astusid hispaanlaste kaubandusliku ülivõimuga. Kaubanduse edendamiseks loodi terve rida kaubakompaniisid. Tähtsamaid nendest oli a. 1600 asutatud *Ida-India kompanii*. Inglise kaubandus sai iseisvaks ja elavnes. Maa rikastus. Hispaania-vastasest poliitikast oli tulnud riigile just ka ainelist kasu. Kaubanduse kõrval hakkas arenema samuti Inglise tööstus, eriti tekstiiltööstus. Valitsus tegeles siin normeerivana, andes korraldusi tööpäeva pikkuse ja uute tööliste kutselise ettevalmistuse alal. Kohalikele võimudele tehti ülesandeks määrata kindlaks tööpalgad. Vastava tollipoliitikaga kindlustati saadustele turg.

Halvemasse seisukorda jäi inglise talupoeg. Ka Inglismaal kahanesid nimelt külakonna ühismaad. Need tükeldati ja tarastati. Kasu said sellest eeskätt suurmaaomanikud. Arenev tekstiiltööstus vajas villa. Suurenes lambakasvatus ja laienes seetõttu karjamaade pindala võrreldes põllu pindalaga. Väiketalunik ei suutnud muutunud oludega sageli kohaneda. Algas ta maatustu-

misprotsess. Valitsus püüdis seda pidurdada, aga võrdlemisi väheste tulemustega.

Oma tegevuses toetus kuninganna Elisabeth peamiselt linnakodanlusele ja alamale aadlile (gentry). Nendele oli uus majanduslik ja poliitiline suund eriti kasulik ja nad toetasid omakorda kuningannat. Ka kõrgaadel esines üldiselt sõnakuulelikuna. Parlamendi ja kuninganna vahel oli vahekord hea, kusjuures kuninganna täieliselt parlamenti valitses.

Kiriklikul alal püüdis Elisabeth hoida anglikaani kirikule omast keskjoont katolitsismi ja äärmise uuendusliku radikaalsuse vahel. Eriti just viimase esindajaid tuli aeg-ajalt korrale kutsuda. Usuküsimuste lahendamiseks asutatigi nn. *Kõrge komisjon*. Usulist tagakiusamist aga sõna otseses mõttes ei saanud valitsusele ette heita ühegi usulise voolu suhtes.

81. **Vaimne kultuur.** Ainelise jõukuse kasv ja suhteline sallivus usuasjus löid soodsa pinna ka vaimse kultuuri arenemiseks. Nn. *Elisabethi ajastu* moodustab mõneski suhtes omaette erksa ajajärgu. Ta keskpunktiks aga on kuulus näitekirjanik ja luuletaja *William Shakespeare (1564—1616)*. Vähesed maailmakirjanduse suurmeistrid on inimeste tundmise, kõlblise tõsiduse ning loova fantaasia leidlikkuse poolest Shakespeare'iga võrreldavad.

POOLA JA ROOTSI.

82. **Poola ja reformatsioon.** Ka Poolas oli alanud reformaatorne liikumine. Ta ettevalmistajaks oli olnud humanism. Reformatsioon esines Poolas peamiselt luterliku protestantismi, kalvinismi ja vähemal määral ka nn. antitrinitaarliku (kolmainisuse põhimõtet mittetunnustava) liikumise näol. Luterlus levis eriti saksa soost linlaste seas, kalvinism aga Poola aadli ridades. Viimane ei olnudki, põhjalikult võttes, reformatsioonist huvitatud mitte niivõrd rahvuslikel või koguni usulistel põhjustel, kuivõrd omakasupüüdlikkusest. Reformatsiooniga näis võivad kiriku-

võimu murda ning sellega kahandada veelgi ka kuninga oma, sest katoliku kirik oli Poolas kuningale võrdlemisi lähedane. Vastava kokkuleppe põhjal paavstiga oli nimelt kuningas saanud õiguse seada ametisse kõrgemaid vaimulikke.

Poola ühiskondlikele oludele oli iseloomustav see, et seal puudus linnakodanlus otsustava tegurina peaaegu täiesti. Juba alates a. 1386 olid kodanikuseisusest isikud kõrvaldatud kõigist ameteist ja isegi maapäevilt. Ärinduse alal tegutsesid peamiselt juudid, kuna aadlikud pidasid endile igasugust kodanlikku tegevust ja teenistusala häbistavaks. Kui arvestada edasi, et poola talupoeg oli pärisori, siis jäigi riigi ainsaks ja otsustavaks kihiks aadel. Ta jagunes kõrgaadliks (magnaadid) ja alamaadliks (šlahta). Ta painutas kuningavõimu täiesti oma tahte alla. Kui a. 1572 viimne *Jagailo*'de soost kuningas *Sigismund II August* suri, muutusid Poola kuningad *valitavaiks*. Nüüd esitas valimisriigipäev uuele kuningale juba algul vastavad *leppepunktid* (*pacta conventa*), millede alusel kuningal tuli valitseda. Ei teinud ta seda, polnud tarvis kuulda ta sõna. Poola muutus sisuliselt aadlivabariigiks. Loomulikult pidi reformatsiooni saatus Poolas olenema kõike eespool toodut arvesse võttes just aadli hoiakust. Et aga, nagu nägime, aadel vaatas reformatsioonile kasu ja võimu seisukohalt, siis polnudki liikumisel Poolas kindlat alust, kuigi üksvahe umbes pooled aadlikest olid reformimeelsed.

Kogu liikumise kõikuvat olukorda märkasid varsti katoliku kirik ja Jesuiitide ordu. Jesuiidid asutasid Poolas usinasti oma koole ja püüdsid teha Poolast Kirde- ja Põhja-Euroopa vastureformatorset keskust. Poola ise tuli rekatoliseerida, reformatsioon Rootsist lämmatada ja ühendada otse tegelikult ka Vene kreeka-katoliku kirik Roomaga. Poolast pidi saama katoliiklusele mingi Kirde-Euroopa Hispaania.

Jesuiitide tegevusel oli edu. XVI sajandi paaril viimsel aastakümnel muutus Poola oma üldilmelt taas katoliiklikuks ja reformatsiooni pooldajaid hakati taga kiusama. Poola aadel nõustus. Talle jäi ja tekkis lõppude lõpuks kuningavõimu maashoidmi-

seks teisi ja tõhusamaidki vahendeid, kui seda oli olnud reformatsioon.

83. **Reformatsioon Rootsis ohustatud.** Gustav Vasa oli pärandanud surres trooni oma vanimale pojale Eerikule (1560), kusjuures aga teisedki pojad olid saanud valdusi, kuigi tingimusel, et nad pidid oma kuningast vennale olema sõnakuulelikud. Eerik XIV-nda vastu tõusis aga ta vendade kui ka aadli hulgas varsti rahulolematuus. Eerik XIV oli nimelt üldiselt headsooviv ja andekas, aga samas eriti aadli suhtes otse haiglaselt umbusklik. Ohtlik näis talle olevat kõigepealt ta vend *Johan*, kellele isa oli määranud Soome aladest koosneva hertsogiriigi valitsemiseks. Liivis oli Orduriik kokku varisenud. Parajasti oli käimas võitlus Poola ja Rootsi vahel selle Vana-Liivi pärandi asjus. Eerik XIV kahtlustas oma venda Johan'i, kes muide oli Poola kuninga Sigismund II-se Augusti õemees, et see hoidub poolakate poole ja ootab endale Soome lahe lõunakaldalt ise valdusi. Johan ja ta abikaasa lasti vangistada. See tegu ja samuti kuninga pillavad eluviisid, ebaseisusekohased armuseiklused ja aadlike halb kohtlemine tõid kriisi. Kuigi Johan vangist vabastati, moodustus kuninga vastu vandeselts. Eerik kõrvaldati troonilt ja Johan ise sai kuningaks (1568). Osalt isiklike sümpaatiate, osalt aga ka oma abikaasa ja jesuiitide mõjul kaldus ta üha rohkem katolitsismile, nii et kerkis esile ta avalikult katoliku usku astumise küsimus. Igal juhul muutis ta Rootsis jumalateenistuse korda katoliiklikus vaimus ja ta poja *Sigismundi* kasvatajaks olid jesuiidid.

Sama Sigismund valiti Poola kuningaks (1587). Et ta isa surma korral ka Rootsi trooni pidi pärima, siis näis Rootsi rekatoliseerimine kujunevat võimalikuks.

Aastal 1592 suri Johan III. Nüüd selgus varsti, et Sigismundi ja jesuiitide plaanide teostamine pole kerge.

84. **Reformatsiooni võit Rootsis.** Sigismund III-nda ja jesuiitide vastaste juhiks sai Rootsis Sigismundi lell, *Södermanlandi hertsog Karl*. Rootslaste umbusk enamikult Poolas viibiva Si-

gismundi vastu kasvas. Meenusid omaaegse Kalmari uniooni olud. Kas jälle hakatakse rootslasi riigiteenistuse ja valitsemise aladelt kõrvale tõrjuma ja asendama võõrastega?

Rootsi seisused otsustasid Sigismundist täiesti vabaneda. Sigismund III-nda asemele tõusis ta lell Karl, esialgu riigi eestseisjana ja a. 1604—1611 kuningas *Karl IX*-nda nime all. Vasa suguvõsa oli nüüd harunenud kaheks: poola ja rootsi haruks. Poola oma pidas end ainsaks seaduslikuks ja nõudis ka Rootsi trooni. Algasid pikad dünastilised võitlused Poola ja Rootsi vahel. Nendest põimusid läbi ka võitlused Baltikumi pärast. Reformatsioon aga oli Rootsis päästetud. Veel rohkem — Rootsi suutis protestantismi kaitseks välja astuda ka selles viimses suures kallaletungis, mille korraldasid Rooma katoliku-Hispaania jõud reformimeelsete põhjarahvaste vastu. See usulis-poliitiline võitlus toimus peamiselt Saksa-Rooma riigi pinnal ja kannab Kolmekümneaastase sõja nime. Rootsi võitlusi oma usulise ja poliitilise iseseisvuse pärast aga tuleb vaadelda ühe lülina nimetatud suure võitluses kui ka ususõdade sarjas üldse.

85. **Rootsi suuruse-aja kujunemine.** Karl IX oli suutnud päästa Rootsi protestantismi ja poliitilise iseseisvuse. Range käega valitses ta riiki, hoolitsedes eriti talupoegade eest. Ta valitsemise aeg oli aga selleks liig lühike ja täis sõdu, et lõpptulemusi anda. Neid suutis aga küll saavutada ta poeg Gustva II Adolf.

Gustav II Adolf (1611—1632) kuulub nii Rootsi kui ka maailmaajaloo silmapaistvaimate isikute hulka. Olles meeldiva välimusega, oli ta samas ka andekas, kõrgesti haritud ja usklik. Ta oli vapper, ent samas heasüdameline. Oma väejuhi-võimete kui ka osava poliitilise tegevuse tõttu suutis ta Rootsist lühikese ajaga teha suurriigi, mida tuli arvestada kogu Euroopal. Ta võitis Poola ja Vene, saavutas Läänemeres peremehevõimu ja esines Saksamaal protestantismi päästjana.

Hoolega korrastas ta samuti riigi siseelu. Riigipäeva koosseis määrati kindlaks. Vaimulike, aadlike, linlaste ja talupoegade esindajad võtsid riigipäevast osa. Nõuandva asutusena esines

kuninga kõrval riiginõukogu. Riigivalitsuse keskasutustena loodi Stokholmis viis kolleegiumi. Need olid mitmeist isikuist koosnevad asutused ja nendele allusid alamad ametikohad üle kogu maa. Ametnike ja ametiasutuste alluvust püüti viia kindlasse astmelisse järjekorda, kusjuures ülimal juhina esines kuningas. Kujunes niisiis üsna tugevasti *tentraliseeritud* (ühest keskusest juhitud) valitsemisviis.

Üldtuntud on Gustav Adolphi kui koolide asutaja ja toetaja tegevus. Samuti hoolitses ta kohtute eest. Siin oleks nimetada eriti kõrgemate kohtuasutuste — õuekohtute asutamist.

Gustav Vasa oli olnud omal ajal majandusmees, tungides majanduslikes küsimustes sageli isiklikult otse üksikasjusse. Gustav Adolf jätkas oma vanaisa harrastusi. Temagi püüdis Rootsit majanduslikult iseseisvustada ja õitsele viia. Sõdadest tingitud suured väljaminekud viisid aga riigi rahanduse raskesse seisukorda. Et sellest pääseda, hakati riigimõisu müüma ja panditama. Sellega saadi küll hetkelist leevendust raskustele, aga ühtlasi kahandati riigi korrapäraseid tulusid.

Gustav Adolfile järgnes Rootsi troonil ta tütar *Kristiina* (1632—1654). See oli heade vaimuannetega ning kunsti- ja kirjandusehuviline isik, kes kogus enda ümber teadusmehi, kirjanikke ja kunstnikke ning toetas neid heldel käel. Tema ajal asutati muu seas Soomes *Turu ülikool* (1640) ja ilmus trükist *esimene soomekeelne Piibel* (1642). Valitsemisest aga oli Kristiina vähe huvitatud. Riigimõisade pantimine ja ka kinkimine jätkus. Riigi rahandus halvenes järjest. Samal ajal aga hakkasid valitsemise alal end üha rohkem maksma panema aadlikud. Lõpuks tüdines kuninganna Kristiina valitsemistegevusest hoopis, loobus troonist, astus katoliku usku ja veetis oma elu lõpp-päevad koguni Roomas. Kristiina järel sai Rootsis valitsema ta isa õepoeg Karl X Gustavi nime all. Ta valitsemisaeg (1654—1660) oli Rootsile peagu kogu kestuses sõjaajaks. Rootsil tuli kaitsta oma suurriigi-seisundit Poola, Taani ja Vene vastu. See tal õnnestuski.

SAKSAMAA KOLMEKÜMNEAASTASE SÕJA EEL.

86. **Reformatsiooni levik.** Saksamaal oli tunginud XVI sajandi keskpaiku protestantlik mõtlemisviis niivõrd sügavale mitmesuguseisse rahvakihtidesse, et näis üksvahe tõesti olevat vaid ajaküsimus, millal muutub protestantlikuks kogu Saksamaa. Protestantlikud maavürstid võtsid oma naabruses olevaid katoliiklikke valdusi järjest rohkem oma valitsuse alla, nimetades nendesse sageli oma sugulasi *administraatoreiks* (haldajaks) ja tehes niiviisi nende piirkondade elanikele reformeerumise võimalikuks. Isegi mitmed piiskopkonnad võideti sel teel reformatsioonile. Saksamaa näis olevat katoliku kirikule kadunud maa. Isegi kuurvürstide kolleegiumis võis ülekaal sattuda kergesti reformimeelsete vürstide kätte. Oli ju seitsmest kuurvürstist (Brandenburgi kuurv., Böömi kuningas, Pfalzi kuurv. ja Saksi kuurv. kui ilmlikud ja Mainzi, Kölni ning Trieri peapiiskop kui vaimulikud) kolm reformimeelset: Brandenburgi ja Saksi kuurvürst olid luterlik-protestandid, Pfalzi kuurvürst kalvinist.

87. **Jesuiidid. Seisak ja tagurpidimine reformatsioonis.** Sama XVI sajandi keskpaiku aga asusid Saksamaal tööle ka jesuiidid. Nad hakkasid tegutsema siin samadel aladel nagu mujal. Kool ja maavürstlik või koguni keiserlik õukond said nende lemmikpiirkondadeks. Rajati hulgaliselt tasuta koole ja tungiti isegi ülikoolidesse. Koolide kaudu püüti painutada kasvava noorsoo meelsust. Õukondades alati tavaliselt mõne näiliselt tähtsusetu õuejutlustaja kohaga. Varsti aga tõusti juba valitseja pihi-isaks, kellena oli võimalik valitsejagi meelsust mõjutada. Et saada täiesti usaldatavaid andmeid Saksamaa olude kohta, selleks läkitas paavst Saksa vürstkondadesse sageli ka jesuiitlikke nuntsiusi. Nuntsiused pidid oma agentide kaudu tungima kõikjale ja informeerima paavsti kõigest. Saksamaale vajalike eritööjõudude ettevalmistamiseks asutasid jesuiidid Rooma oma *Collegium Germanicum* (Saksa kolledži).

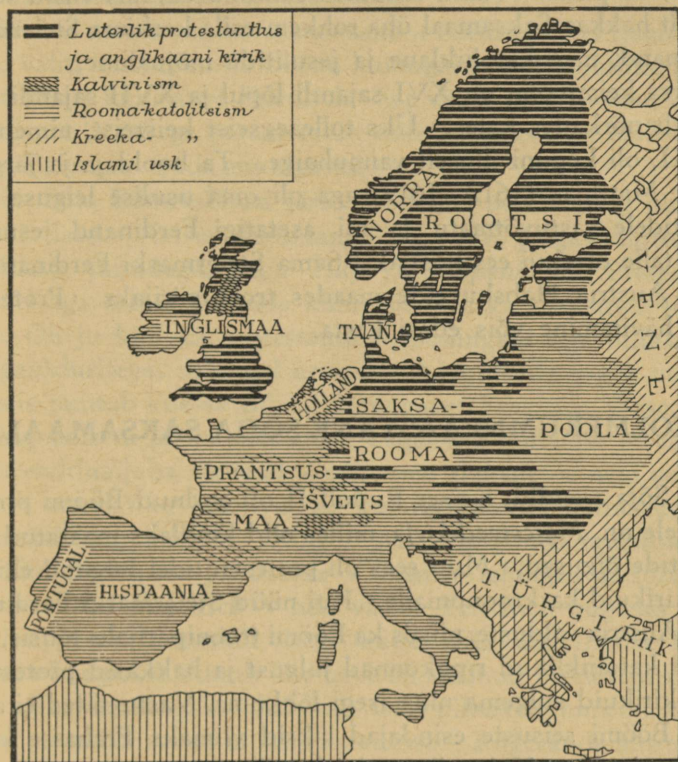
Jesuiitide tegevus muutus Saksamaal eriti edukaks siis, kui XVI sajandi keskpaiku kogu Saksa jesuiitide orduprovintsi juhiks sai hollandi päritoluga *Petrus Canisius*. Ta kirjutas rahvapärase katoliikliku katekismuse, mis pidi Lutheri oma kõrvale tõrjuma. Ta asutas usinasti mitmele poole Saksamaal jesuiitlikke koole. Ta tegutses kord Põhja-Saksas, kord Lõunas. Ta muutus otsekui mingiks teiseks „sakslaste apostliks“. Samuti aga nagu omal ajal Bonifacius, sai temagi oma tegevuse juhendid viimсени Roomast. Saksamaal hakkasid kujunema nüüd vastu-reformatoorsed keskused oma ülikoolide kui ka alamate õppeasutustega. Sääraseiks said näiteks Ingolstadt, München, Graz, Viin, Köln jt. Baier, Habsburgide perekonnamaad ja vaimulikud kuurvürstkonnad Reinimaades said aladeks, kust vastu-reformatoorne tegevus ennekõike hakkas välja kiirgama.

Reformatsiooni levikus tuli seisak. See oli tingitud peale jesuiitide tegevuse ka veel asjaolust, et reformimeelseis ringkonnis puudus üksmeel. Algasid väiklased tülid üksikute õpetuslike põhilauseste pärast. Eriti teravaks läks vahekord kalvinistide ja luterlaste vahel. Viimaste ringkonnas peeti nimetust „kalvinist“ halvemaks sõimusõnaks kui „türklast“ või „ketserit“. Need väiklased näaklemised võõrutasid reformatsioonist mõnegi.

Katoliiklikud ringkonnad olid üksmeelsemad. Eriti alates XVI sajandi viimasest veerandist asusid nad mitmel pool rünnakule. Iseäranis raskeks läks olukord nendel protestantidel, kes elasid vaimulike maavürstide aladel. Protestantidele näis olevat saabunud ülim aeg asuda enesekaitsele.

88. Saksamaa sisepoliitiline olukord. Pinevuse kasv. Teatavasti olid reformatsiooni käiku Saksamaal mõjustanud tunduvalt maavürstid ja nende võitlus keisriga. Augsburgi usurahu ei olnud toonud ei katolitsismi ja protestantismi ega keisri ja maavürstide vahekorda lõpplahendust. Ta oli loonud esialgse ärastamise võimaluse, jättes lõpplahenduse edaspidiseks. Kui nüüd algas uus usuline pinevus, siis ärkasid varsti ka vanad poliitilised vastolud.

Reformimeelsed asutasid eneste kaitseks a. 1608 Protestantliku uniooni. Selle juhiks sai Pfalzi kuurvürst ja ta liikmeiks olid algul eeskätt Lõuna-Saksa protestantlikud valdkonnad. Hiljem liitus nendega ka Brandenburg. Protestantlikule unioonile

Usuline kuuluvus Euroopas XVII s. algul.

vastukaaluks löid katoliiklased a. 1609 Katoliikliku liiga, mille etteotsa astus Baieri Maximilian.

Jälle oli Saksamaa kahte leeri jagunenud, milledest kumbki oli valmis vastu võtma ka välismaa abi. Unioon toetus Prantsus-

maale ning lootis samuti ka Inglise ja Madalmaade abile. Liiga omakorda ootas abi Hispaaniaalt ja paavstilt. Jälle aga võis samuti tähele panna, et üksmeel oli liiga ja katoliiklaste ridades suurem kui uniooni ja protestantide omades.

Pinevus püsis. Varsti saabusid sündmused, mis viisid sõjani. Nimelt hakkas Saksamaal üha rohkem esile kerkima Steiermarki Ferdinand, marukatoliiklane ja jesuiitide mõjualune.

Saksa keisrivõim oli XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul üldiselt nõrkades kätes. Üks tolleaegseist keisreist, nimelt Rudolf II, oli koguni ilmselt vaimuhaige. Ta hooldaja ja järglane keiser Matthias (1612—1619) aga oli oma usulise leiguse tõttu jesuiitidele vastuvõtmatu ja nii asetatigi Ferdinand jesuiitide poolt talle otsekui eestkostjaks. Sama Steiermarki Ferdinand sai kogu Austria Habsburgide maades troonipärijaks. Protestantismi hävitamine võis edasi kesta.

KOLMEKÜMNEAASTANE SÕDA SAKSAMAAL.

89. Sõja ajendid. Keiser Rudolf II oli andnud Böömi protestantidele nn. *Majesteedikirja*, milles olid kindlaks määratud protestantide õigused. Muu seas oli protestantidel lubatud ehitada oma kirikuid ka kroonumaile. Kui nüüd Steiermarki Ferdinand kogu Austria valduste, niisiis ka Böömi troonipärijaks tõusis, said Böömi katoliiklikud ringkonnad julgust ja hakkasid protestantlike kirikuid sulgema ning isegi lõhkuma. Vastuväited ei aidanud. Böömi seisuste esindajad läksid viimaks Prahasse keisri nõunike jutule. Kui neile sealgi kindlat vastust ei antud, vaid põigeldi, viskasid nad paar keisri nõunikku „vana böömi kombe kohaselt“ lossi aknast kümne meetri kõrguselt alla vallikraavi (1618). Kuigi nõunikud juhuse tõttu jäid täiesti vigastusteta, tähendas kogu sündmus muidugi valitsusvõimu esindajate raskest auhaavamist. Võis arvata, et Böömis võetakse protestantide vastu tarvitusele veelgi teravamaid survevahendeid. Protestantid

olid küll nõus leppima, kui nendele kindlustataks nende evangeelsed eesõigused, aga Ferdinandi mõju all olev keiser Matthias ei teinud mingeid järeleandmisi. Praha vahejuhtum näis viivat võitlusteni. Varsti sai ka Ferdinand kogu Austria maade valitsejaks ja isegi Saksa-Rooma keisriks (1619).

Böömis astuti nüüd otsustav samm: Ferdinandi ei tunnustatud, vaid valiti tema asemele Böömi kuningaks Protestantliku uniooni juht Pfalzi kuurvürst Friedrich. See võttis ameti vastu, kuigi ta teadis, et ta sellega paratamatult esile kutsuks sõja Habsburgide ning Baieriga. Sõda siis algaski.

90. **Sõja Böömi-Pfalzi järk.** Sõdivate poolte jõud olid algul ebavõrdsed. Keiser Ferdinandil oli suuri palgasõdurite hulki andekate juhtidega, nagu *Tilly* ja *Pappenheim*. Protestantide pooltel aga esines jõudude killunemist ja ka saamatust juhtkonnas. Oli ju küll ka protestantidel mõningaid ettevõtlikke juhte palgasõduritega, aga nad armastasid tegutseda sageli omapead, ja mis puutub uuesse Böömi kuningasse Friedrich V-sse, siis oli ta liig muretu ja ka saamatu. Tema kui kalvinist ja välismaalane eraldus juba algusest saadik oma alamaist ja nägi oma ülesannet ennekõike oma värske kuningavõimu nautimises. Sõdimine jäi teiste hooleks. Kõigest sellest tingituna suutsidki Katoliikliku liiga väed purustada *Valgemäe lahingus a. 1620* Praha väravate ees Friedrich V-nda väed. Friedrich põgenes. Ta ei leidnud toetust kuskilt, isegi mitte oma äia, Inglise kuninga James I-se poolt. Ainult ühe talve oli kestnud Friedrichi kuningaau. „Talvekuningaks“ hakatigi teda pilkavalt nimetama. Sõda kandus nüüd varsti ta oma maadesse. Riigivande aluse „talvekuninga“ käest tuli ära kiskuda Pfalzi kuurvürstkond. Baieri Maximilian oli keisrit aidanud. Vastutasuks pidigi ta saama Pfalzi ja ka kuurvürstia. Sõda laienes nii Böömist Reinimaadesse. Lüüasaanud protestantlikud maavürstid aga taganesid Põhja-Saksamaale ja nii kandus sõda varsti ka sinna. Böömis endas aga algas nüüd kättemaks. Hulk Böömi aadlikke tapeti. Kõigil protestantlikel vaimulikel tuli lahkuda maalt kaheksa

päeva jooksul. Sajad tuhanded Piiblid konfiskeeriti ja põletati, kümneid tuhandeid protestantlikke perekondi lahkus maalt. Vastuhakus süüdlaste maad võõrandati ja müüdi keisri poolda-jaile naeruväärselt odavate hindadega. Nii mõnigi katoliiklik suurnik ajas endale nüüd kokku tohutud maa-alad. Jesuiidid ujutasid üle kogu maa. Protestantism lüüdati. Niiviisi rekato- liseeritud ja „rahustatud“ Böömi elanike arv aga langes endisega võrreldes ühele neljandikule.

Habsburgide ja katoliikluse edu näis jätkuvat. Aastal 1624 näis katolitsism olevat juba kogu Saksamaal vaieldamatuks pere- meheks. Ta võidukäik aga äratas küll ka ellu kõik jõud, kes soovisid protestantismi päästmist ning Austria-Hispaania Habs- burgide võimu piiramist. Nii astus Prantsuse valitsuse eesotsas seisev kardinal *Richelieu* ühendusse Ungari mässumehe *Bethlen Gabor*'iga Erdély's ning isegi *türklaste*ga, et neid ergutada selja tagant Habsburgide valdustele kallale tungima. Maksku mis maksab tahtis Prantsusmaa vältida olukorda, kus ta oleks olnud Habsburgide võimu poolt haaratud nii idas kui ka lõunas. Ta ei pidanud küll momenti otse enda sõttaastumiseks veel sobivaks, aga seda energilisem oli ta diplomaatlik tegevus ja seda helde- käelisem oli ta toetuste lubamisega protestantidele ja üldse Habs- burgide vastastele. Ka *Inglismaa* ja *Holland* astusid kaitse- lepingusse Hispaania ja Habsburgide vastu. Põhja-Saksa evan- geelsed vürstid aga, olles mures oma valduste pärast, kutsusid abiks *Taani* kuninga Kristjan IV. Viimane tuligi, lootes mui- dugi ka oma valdustele Saksa-Rooma riigi kulul maa-alalist juur- dekasvu. Esimene võõras segas niisiis Saksa võitlustes nüüd juba otseselt vahele. Algas 30-aastase sõja *Taani järk*.

91. **Taani järk. Wallenstein.** Katolitsismi ja Habsburgide vastaste jõudude kogunemine näis võivat viimaks kujuneda keis- rile saatuslikuks, eriti kui arvesse võeti, et ka Maximilian ja Ka- toliiklik liiga üldse toetas keisrit ainult niivõrd, kui see maavürst- like huvide seisukohalt oli vastuvõetav. Juba oligi keiser võlga- desse langenud ja palgasõdurite värbimine muutus selle tõttu

raskeks. Põhja-Saksamaal aga hakkas Tilly seisund muutuma Taani kuninga ja selle abiliste vägede vastu raskeks.

Siis aga tuli keisrile abi *Wallensteini* poolt. Wallenstein põlvnes vanast saksa-böömi perekonnast. Ta oli saanud kaasaegsete aadlinoorte tavalise kasvatusena. Algul oli ta olnud luterlane, oli aga siis astunud katoliku usku ja liitunud Steiermarki Ferdinandiga, lootes tema najal paremini karjääri teha. Valgemäe lahingule järgnenud suurte maadevõõrandamiste ajal Böömis oli Wallenstein endale laialdased maa-alad kokku ostnud ja sai hiljem keisri poolt kui Böömi jõukaim maahärra vürstitiitli. Usuasjus oli ta ükskõikne, uskus aga küll taevatahtede mõju ja pidas endal astrolooge. See sünge ja ebausklik, ent samas ka mitmeti väga terava aruga mees pakkus nüüd keiser Ferdinandile oma abi. Keisrivõimu kõvendamine näis olevat ta peaeesmärgiks, kuigi seejuures küll ka ta enda võim ja valdused pidid kasvama tohutult. „Sõda toitku sõda“ — oli ta põhimõtteks ja ta lubas muretseda keisrile sõjaväe omal kulul. Vastutasuks aga nõudis ta endale hertsogitiitlit ja õiguse maksustada oma sõjaväe ülalpidamiseks riigialamaid. Keiser nõustus. Algas värbimine ja varsti oligi suur sõjavägi koos. See oli kirju kogu. Ei mingit usutunnistuslikku ega rahvuslikku ühtlust, ei mingit kindlat sõjamoraali. Ainult kaks asja tegi ta võitlusvõimeliseks: äärmiselt range distsipliin ühelt poolt ja teisalt sõdurite lootused röövsaagile, kui saavutati võit. Nuhtluseks oli see sõjavägi maale, kust ta läbi läks. Pärissõdurid moodustasid temas õigupoolest vaid murdosa. Nendega kaasas aga käisid naised ja lapsed ning igasugu kaubitsejad ja sahkerdajad.

Wallenstein suutiski oma vägedega võita Põhja-Saksamaal protestante. Taani kuninga võim murti. Wallensteini salgad tungisid Jüüti poolsaare tipuni. Wallenstein ise nimetas end „Ookeani ja Balti mere ülemjuhatajaks“. Keiser andis liiga ja jesuiitide kaasmõjutusel välja nn. *Restitutsiooni edikti* (1629), mille kohaselt paljud viimaseil aastakümneil ilmlikuks muudetud kirikuvarad tuli katoliiklastele tagasi anda. Katoliiklikele vürsti-

dele lubati oma aladel protestantism maha suruda. Usurahu pidi kehtima ainult Augsburgi usutunnistuse pooldajate suhtes. Kõik see tekitas riigis uusi hõõrumisi.

Wallenstein aga ise kaldus rahule. Taaniga sõlmitigi rahu, mille tingimused olid Taanile võrdlemisi soodsad. Wallenstein plaanitses nimelt sõjaretke türklaste vastu. Selleks pidi aga riigis endas olema rahu.

Türgi-Ungari sõjakäik siiski ei toimunud. Maavürstidele oli Wallensteini võim kardetav. Järjest rohkem püüti andekat väepealikut keisri ees kahtlustada. Keiser laskis end viia viimaks nii kaugele, et vallandas Wallensteini (1630) ametist. Keiser aga pidi varsti nägema, kui võrd ebasobival momendil ta oma väepealiku oli lasknud langeda.

92. **Rootsi järk. Gustav II Adolf.** Restitutsiooni edikt andis jesuiitidele põhjust rõõmutsemiseks. Ülemeelikult hakati seda teostama ja kus vastupanu leiti, seal tarvitati jõudu.

Protestantide ridadesse tõi see uut võitlustahet. Samas aga panid taas ka asjast huvitatud välisriigid kõik kaalule, et Habsburgide ja katolitsismi saavutusi tühistada. Prantsusmaa astus ühendusse Rootsiaga. Viimase ja Poola vahel aitas ta sobitada vaherahu. Rootsi kuningas *Gustav II Adolf* sai sellega vabad käed vaheleastumiseks Saksamaal. Prantsusmaa andis talle rahalist abi.

Kahel põhjusel pidas Gustav Adolf vahelesegamist vältimatuks. Esiteks oleks tähendanud katolitsismi võit Saksamaal uut ohtu kogu Põhjamaade protestantismile ja teiseks oleks muutunud Saksa-Rooma keisrivõimu tugevnemine Balti meres ohtlikuks Rootsi enda Balti mere valdustele.

Gustav Adolf tuli a. 1630 Saksamaale niisiis protestantismi kaitsjana, aga samas ka Rootsile Balti mere ülemvõimu taotlejana. Protestantismile oli ta päästjaks, Saksa-Rooma riigile kui tervikule aga vaenlaseks. Saksa protestantlikud maavürstidki suhtusid temasse algul jahedasti, kartes oma „vabadustele“ uut kitsendajat. Kui aga Tilly Magdeburgi, kuhu Restitutsiooni edikti

põhjal saadetud katoliku piiskoppi poldud sisse lastud, vallutas, rüüstata laskis ja viimaks maha põletas, siis märkasid protestandid ohu suurust ja liitusid Rootsiga.

Gustav Adolfiga astus Saksamaa pinnale Põhjamaade ajaloo hiilgavamaid kujusid. Ta sõjavägigi erines mitmes suhtes ta vastaste palgasõdurite salkadest. Kuigi küll nimelt ka Rootsi sõjaväes esines tublisti palgasõdureid, oli südamik siiski rahvuslikult ja usuliselt kooskõlastatud talupojavägi. Ta relvastus oli kergem ja parem kui ta vastastel ja ta juhtimine osavais kätes.

Oma sõjaväega saavutasigi Gustav Adolf varsti edu. Paaris otsustavas võitluses (Breitenfeldi ja Lechi lahingus) võitis ta liiga ja kesri väed. Maximilian oli sunnitud oma pealinnast Münchenist põgenema. Gustav Adolf esines Saksamaal juba tõelise vahekohtunikuna. Suures hädas oli keiser ja katoliiklus sunnitud uuesti kutsuma Wallensteini ülemjuhatajaks. Viimane tuligi, aga nõudis endale veelgi avaramaid võimupiire kui esimesel ülemjuhatajaks oleku ajal. Talle anti nüüd õigus pidada vastastega koguni ka poliitilisi läbirääkimisi ja kindlustati talle Saksamaal sõja lõpuks iseseisev vürstkond. Uuesti värbis Wallenstein endale suure sõjaväe ja hakkas esinema otsekui kolmanda jõuna kildkondlike Saksa katoliiklike kui ka protestantlike maa-vürstide kõrval. Ta võitles jälle keisrivõimu kõvendamiseks ja oma isiklikuks kasuks. Rootslastele suutiski ta juba *Nürnbergi* juures tõhusat vastupanu osutada. *Lützeni lahingus a. 1632* võitsid siis küll jälle otsustavalt rootslased, aga kalli hinna eest: *Gustav Adolf* ise oli *langenute hulgas*. Rootslastel tuli nüüd oma väejuhatus kui ka valitsus ümber korraldada.

93. **Wallensteini langus. Rootsi-Prantsuse järk.** Wallenstein kasutas tekkinud vaheaega selleks, et astuda läbirääkimistesse Saksi ja Brandenburgiga. Restitutsiooni ediktist kavatses ta loobuda, Saksamaad rahustada ja lepitada ning võõrad maalt välja ajada. Kõigil neil põhjusil ei andnud ta küllaldaselt abi ka hädasolevale Baieri Maximilianile. See seik aga kutsus tema vastu välja uue jesuiitide kallaletungi. Teda hakati keisri ees reet-

mises kahtlustama. Ta oma sõjaväeski asutati tema vastu vandeselts. Wallensteinil oli viimaks kavatsus otsida endakaitseks ühendust Rootsi vägedega. Mõned päevad enne selle kavatsuse teostamist langes ta aga poliitilise mõrva ohvrina (1634). Keiser ja ta jesuiitlik ümbrus vabanes tülikaks muutunud ülemjuhatajast. Keisri armeed hakkas nüüd juhatama keisri oma poeg. Wallensteini langemisest hoolimata näiski võit uuesti kalduvat keisri ja katoliikluse poole. Kuigi prantslased okupeerisid Lotringi ja samuti Saksi väed saavutasid edu, suutsid keisri väed võita rootslasi. Hiljem õnnestus sõlmida rahu Saksiga ja varsti ka Brandenburgi ning mitme teise Põhja- ja Loode-Saksamaa valdkonnaga. Rootsi ja protestantluse seisund näis olevat kõigutatud nii põhjas kui ka lõunas. Prantsuse otsene abi näis muutuvat vajalikumaks kui kunagi varem. Prantsusmaa lubaski senisest rohkem toetust, aga okupeeris — esialgselt sõjaajaks — kogu Elsassi ning sai koha ja hääleõiguse Saksa riigipäeval. Samal ajal loodi ka Prantsusmaa ja Rootsi vahel kindel sõjaline liit. Edasi astus Prantsusmaa lepingusse Madalmaadega ja kuulutas sõja Hispaaniale. Algas 30-aastase sõja Rootsi-Prantsuse järk. See oli Saksamaale raskeimaks sõjajärguks. Üha rohkem muutus Saksamaa üleeuroopaliste tülide tallermaaks. Sõdivate poolte vägede moraalne tase langes järjest. Rahvast röövisid ja rõhusid nii omad kui ka võõrad, eriti aga võõrad. Edasi tagasi voogas sõjaõnn. Sõja ideelised alused näisid olevat ununenud. Ei sõditud enam usu pärast, vaid saagiahnusest. Saksamaa naabrid kasutasid olukorda ja püüdsid anastada Saksa maid ning varu. Prantslased, rootslased, hispaanlased, poolakad, taanlased, madjarid ja teised toimisid maal kas palgasõdureina või jälle vastavalt oma riikide huvide eest sõdides. Juhtimine püsis üldjoontes Prantsusmaa ja Rootsi käes. Üle kolmeteistkümnepäevase aasta kestis veel sellist võitlust. Siis saabus rahu.

94. **Vestfaali rahu a. 1648.** Neli aastat vaidlesid saadikud, enne kui suudeti maavürstide omakasupüüdlikkust veidigi taltsutada ja välisriikide tohutuid nõudmisi kahandada. Läbirääkimised toi-

musid peamiselt Vestfaali linnades. Viimaks suudeti rahulepingule alla kirjutada.

Saksa-Rooma riik sai kõigepealt suurte maa-alaste kaotuste osaliseks. Nii läks suur osa Elsassist Prantsusmaale ja samuti lõdvenes Prantsusmaa kasuks ka Burgundia vabakrahvkonna ja Lotringi seos Saksa-Rooma riigiga. Pealeselle sai Prantsusmaa tugipunkte ka juba Reini paremal kaldal. Põhjas ja loodes läks Rootsile Lääne-Pommer ühes Oderi suudmeala ja Stettini linnaga. Edasi sai Rootsi Meklenburgis Wismari sadamalinna ja Weseri ning Elbe alamjooksu vahel Breemeni ja Werdeni piiskopkonna. Holstein ja Šlesvig jäid Taanile. Vormiliselt ja lõplikult tunnustati nüüd ka Madalmaade ja Šveitsi iseseisvus.

Need kaotused tähendasid Saksamaale kõigepealt seda, et ta suuremate laevatavate jõgede suudmed sattusid peagu kõik võõraste kätte. Loomulikult mõjus see Saksa kaubanduse arengule vägagi pidurdavalt. Sisepoliitiliselt nõrkas keisrivõim veelgi ja muutus nüüd vaid paljaks varjuks. Maavürstid said täielise suveräänsuse ja võisid omavahel kui ka välisriikidega sõlmida koguni lepinguid tingimusel, et need polnud sihitud otse keisri vastu. Edasi sai Saksa valdkondade omanikuna isegi mõni võõras riik, nagu näiteks Rootsi, Saksa riigipäeval koha ja hääleõiguse.

Usuasjus otsustati, et üksikute usutunnistuste varandusliku seisundi määritlemisel tuli lähtuda 1624. a. seisundist. Maad ja valdused, mis hiljem olid katoliiklikelt võimudelt läinud protestantlikele, tuli tagasi anda. See korraldus tähendas protestantismi väljatõrjumist suuremast osast Lõuna-Saksast, kuigi ta omaegse Restitutsiooni ediktiga võrreldes oli mõõdukas. Edasi tunnustati usurahu ja üheväärsus nüüd ka kalvinistide suhtes kehtivaks.

95. Sõja üldtulemusi Saksamaale ja üldeuroopaliselt. Vestfaali rahutingimustest näeme, et 30-aastase sõja tulemused Saksamaale olid masendavad. Väärtuslikud piirialad olid läinud võõrastele, Saksamaa oli sisemiselt kohutavalt laastatud. Ta rahvarv oli kahanenud ja rahva töötahe ning moraal lõtvunud. Oli ju terve inimpõlv üles kasvanud, kes ei olnud näinud rahulikku

külvi ega lõikust, vaid ainult anastamist ja vägivalda. Peale sõja ja nälja oli katk teinud oma laastamistööd ja suurendanud lootusetust. Kõige selle juures aga näis Saksamaalt olevat võetud võimalus isegi edaspidiseks majanduslikuks arenemiseks, sest võõrad kontrollisid Saksa ühendusteid välismaadega. Kohutav laastamine tõi samuti kaasa seisaku ja tagurpidimineku kultuurielus. XVI sajandi õitsev seisund oli siingi hävinud.

Ometi oli Vestfaali rahul ka oma valgemaid pooli. Protestantism ja sellega ka vaimse vabaduse alused olid päästetud ning isegi avardunud. Habsburgide ja katoliikluse võimupüüded ei olnud andnud tulemusi. Jälle kord oli otsustatud ka usuküsimused ilma paavstita. Vahemere-Rooma jõududele tähendas see järjekordset kaotust. Põhjamaine mentaliteet oli lõpuks siiski võitnud. Poliitiliselt oli võitnud Saksamaal maavürstlus. Teda tuli Saksamaa ülesehitamise puhul paratamatult arvestada. See ei tarvitsenud aga igal juhul olla paheline nähtus. Oli ju üldsaksa riigi-ideaali teostamine mõeldav ka maavürstluse kaudu, kusjuures selle riigi-ideaali sisu võis olla rahvuslikult ühtlasemgi kui Saksa-Rooma universalistliku riigi ideaali oma. Üle paari sajandi hiljem tekkiski uus Saksa rahvusriik just maavürstlikest algeist. Enne seda tuli küll Saksamaal läbi elada veel nii mõnedki sõjatormi keerised, mis aitasid selgitada vahekordi. Vestfaali rahu aga jättis esialgu Euroopa keskpäiga poliitiliselt nõrgaks.

EESTI USUSÕDADE AJASTUL.

REFORMATSIOON BALTIKUMIS, ERITI EESTIS.

96. Uue õpetuse päritolu. Vana-Liivis tutvuti Lutheri vaadete-ga juba võrdlemisi varakult, kusjuures vahendaja osa etendas eriti *Treptowi* linnakool *Pommeris*. See oli erksavaimuline õppeasutus, kus olid levinud humanistlikud vaated. Ta rektor astus Lutheriga kirjavahetusse ja muutus varsti veendunud luterlaseks.

Treptowis algas evangeelse õpetuse levik. Sealses kooliringkonnas aga oli neidki, kellel oli lähedasi sidemeid Liivimaaga. Nii kandusid uued vaated varsti ka siia.

97. Esimesi evangeelseid jutlustajaid. Reformatsiooni levik. Lutheri evangeelses vaimus hakati Vana-Liivis jutlustama kõigepealt Riias. Esimeseks uue voolu jutlustajaks sai Riia vaimulik *Andreas Knopken*, kelle maailmavaade oli kujunenud Treptowi kooliringkonna mõjul. Knopken oli veel üsna mõõdukas ja tagasihoidlik. Ta kõrval aga astus Riias juba järgmisel aastal tegevusse hea kõneandega ja hoopis käremeelsem jutlustaja *Silvester Tegetmeyer*. Nüüd kasvas ärevus rahvahulkades, mis viis viimaks katoliku kirikute piltide, kujude ja altarite purustamisele. Selliseid „pilditorme“ on esinenud peagu kõikjal Vana-Liivi linnades.

Peale Riia algas reformatoorne liikumine varsti ka Tallinnas. Siin astusid a. 1523 tegevusse jutlustajad *Zacharias Hasse* ja *Johann Lange*, esimene nendest Oleviste, teine Niguliste kirikus. Nad leidsid poolehoidu, sest et rael ja linnakogukonnal oli juba varem olnud arusaamatusi katoliku kiriku asutustega. Nii näiteks valitsesid Püha Mihkli tsistertslannade kloostris võrdlemisi lõdvad kombed. Nunki põgenes ja abiellus linnakodanikega. Hiljem oli siis rael hõõrumisi selliste nunnade maal elavate aadli soost omastega, kes nõudsid asjasse segatud linnakodanike väljaandmist ja karistamist. Edasi olid katoliku kirikul ju siin samad varjuküljed nagu kõikjal. Linnakogukonda aga olid kandunud kuuldused uuesti usulisest liikumisest Saksamaal. Ei olnud siis ime, et evangeelseil jutlustajail oli menu. Pealegi olid kloostrid eriti tõrksad. Mungad keeldusid rae poolt soovitatud avalikust vaidlusest evangeelsetega ja hakkasid kloostrite varandusi kõrvale toimetama. Raad seda lubada ei võinud, sest ta soovis neid varu endale, et nende abil korraldada avalikku hoolekannet ja avada koole. Raad asus ise kloostrite varandusi üle võtma. See aga pahandas omakorda Harju-Viru rüütelkonda, kes arvas endal nimetatud varandustele õigusi olevat. Ta kaebas tolleaegsele

ordumeistrile Wolter von Plettenbergile, kes saatisi linnale terava manitsuskirja. See kutsus linnakogukonnas esile vihapuhangu. Ka Tallinnas algasid „pilditormid“. Katkestati sileded vanaga. Reformatsioon levis.

Tartus oli esimeseks evangeelseks jutlustajaks *Hermann Marsow*. Ta oli muide esimene evangeelne jutlustaja Vana-Liivis, kes oli õppinud otse Wittenbergis Lutheri enda juures. Katoliiklikes ringkondades peeti teda „katoliiklaste luterlusele eksitamise töös imeosavaks“. Tartusse oli ta ametisse seatud pürjermeistri ja rae poolt. Toomkapiitel ja piiskop muidugi protesteerisid. Piiskop suutiski viimaks Marsowi Tartust välja tõrjuda. Marsowi asemele aga saabus siia varsti hoopis käremeelsem mees. See oli Šwaabi päritoluga kasukarätsep *Melchior Hoffmann*, küll väikese haridusega, ent andekas ja kaasakiskuva kõneandega. Oma jutlustes riivas ta ka ühiskondlikke küsimusi ja armastas peatuda sageli eriti viimse kohtupäeva kujutluse juures. Hulkades tekkis rahutusi. Kui nüüd piiskop ka Hoffmanni linnast kõrvaldada tahtis, puhkes Tartus samuti „pilditorm“. Peale altlinna kirikute said kannatada ka toomkirik, piiskopi loss ja osa toomhärrade maju. Nüüd näis Hoffmanni tegevus ka raele liig käremeelseks muutuvat. Riias kutsuti kohale Silvester Tegetmeyer, kes jutlustas meelte rahustamiseks puhta evangeeliumi põhjal nelja nädala jooksul iga päev kaks korda, „nagu raad seda oli soovinud.“ Asjalike jutluste mõjul meeled rahunesidki ja Hoffmann sunniti viimaks linnast lahkuma.

Peale Riia, Tallinna ja Tartu levis reformatsioon varsti ka väiksemasse Vana-Liivi linnakogukondadesse. Aeglasem kui mujal oli uue õpetuse levik siiski Saare-Lääne piiskopkonnas. Selle liiklemisolud olid halvad ja linnakogukonnad ise väikesed ning jõuetud.

98. **Reformatsiooni kandvaid kihte.** Reformatsiooni ühe kandvama kihina esines nii Eestis kui ka Vana-Liivis üldse linnakodanlus. Nagu Saksamaal, nii siingi löid selle suhteline jõukus ja silmaringi avarus eeldusi otseseks huviks puht-usuliste küsi-

muste vastu. Linnakodanluse kõrval suhtus algul reformatsioonis heatahtlikult ka meie vasallkond, kes lootis, et vaimulike maahärrade (peapiiskop, piiskopid) võimu murdmine annaks neile suurema iseseisvuse. Nii astusid linnade saadikud ja vasallkond *Volmari maapäeval a. 1522* ühiselt reformatsiooni kaitseks välja. „Doktor Martin Lutheri asi jäetagu siin maal niikaua rahulē, kui teisal kõrgete vaimulike ja ilmlike härrade poolt üldisel kontsiilil otsustatakse, kuidas sellega jääb.“ Siin maal ei tulevat tarvitada vandebullasid. Maa olevat vallutatud ilmliku mõõgaga, mitte aga vandega. Vandega ei tulevat teda ka valitseda.

Linlaste ja vasallide üksmeel ei kestnud siiski kaua. Nagu Saksamaal, nii meilgi esines reformatoorse liikumise kõrvalnähtusena paiguti rahunutusi talupoegade seas. Linnas asjaõiendustel olles olid talupojad kuulnud mõnd jutlustajat seletavat, kuidas Jumala ees kõik olevat üheväärsed ega olevat seal orje ja isandaid. Siis esines juhtumeid, kus talupojad tõrkusid oma kohustuste täitmisel. Nii oli see paiguti Harjus ja Virus ning Tartu piiskopkonnas. Need tõrkumised ei evinud küll kuigi tõsist ilmet, aga tegid vasalle uue õpetuse suhtes siiski ettevaatlikuks. Teiseks tüli põhjustajaks linlaste ja vasalkonna vahel olid, nagu juba ülemal tähendatud, paiguti kloostrid ja nende varad. Kõik need seigad tõid kaasa, et vasallid, vaimulikud ja ordu reformatsiooni pidurdamiseks varsti liitusid. Linlased jäid üksi. Reformatsioonivastast meeoleolu olid aidanud tekitada ka vahepeal toimunud pilditormid ja muud liialdused. Vasalkonna hoiaku muutumine siiski enam reformatsiooni käiku peatada ei suutnud. Ta vaid aeglustas seda.

99. **Reformatsiooni vastastena** esinesid muidugi kõigepealt vaimulikud maahärrad, kes kartsid oma valduste kadumist. Alamas katoliku vaimulikkonnas aga hoiak nii kindel ei olnud. Siin esines koguni üleminekuid reformimeelsete leeri. Mis puutub orduisse, siis oli ka tema üldiselt reformatsiooni vastane. Reformatsiooni võit oleks ju võtnud ordult ta senisel kujul edasikestmise mõtte. Ta oleks pidanud reformeeruma ja ilmlikuks muu-

tuma ka ise. Ometigi ei võtnud ordumeistrid reformatsiooni suhtes tarvitusele rangeid vahendeid. Nad püüdsid esineda vahekohtunikena rühmituste vahel. Kandsid nad ju lõppude lõpuks kogu maa poliitilise saatuse eest vastutust.

100. **Talurahvas ja reformatsioon.** Võrdlemisi vähe oli suutnud talupoeg katolitsismi ajal omandada ristiusu põhitõdesid. Jumalateenistus oli olnud eeskätt liturgilist laadi, ladinakeelsete laulude ja palvetega, milledest talupoeg aru ei saanud. Jutlusel oli olnud ainult kõrvaline osa, ja kuna preester tavaliselt vaid puudulikult oli osanud rahva keelt, siis oli ka jutlustegi sisu jäänud sageli arusaamatuks. Katoliku jumalateenistus oli mõjunud talupojasse niisiis õigupoolest vaid meeleliselt, silma, kõrva ja isegi nina kaudu. Usutõdesid oli ta edasi andnud ja selgitanud vähe. Sügavam usuline meelsus oli jäänud kujunemata. Selle asemel oli hakatud nägema kiriklikes toiminguis mingeid nõidumismisvõtteid ja vormeleid, mis pealegi paganusaja omadega hästigi näisid sobivat ja esinesidki sageli talurahva seas nendega kõrvuti.

Reformatsioon kõrvaldas kirikust ja jumalateenistusest paljugi puhtmeelist ja piltlikku, mida talupoeg mõistis. Et seda kaotust kohe ei suudetud asendada talurahvale arusaadavas keeles ja kujul pakutud tõsievangeelse õpetusega, siis tuli talupoegade usuelus isegi tagurpidimine. Muidugi halvendasid seisundit ka XVI sajandi keskpaiku meie maal puhkenud laastavad sõjad ja rekatolitseerimiskatsed. Igal juhul jäi eesti talupoeg reformatsiooniajal peamiselt pealtvaatajaks. Ta usuelu edasiarendamine protestantlikus vaimus võis edasi kesta alles XVII sajandil, kui saabusid jälle rahulikumad ajad. Sama maksab ka rahvakeelse kirjanduse viljelemise ning arenemise kohta, mida ju reformatsioon muidu nii meil kui ka mujal eriti soodustas. Ka sel alal saadi tulemusrikkamalt tõhe asuda alles rahuaegade saabumisel. Mainimisväärne on muide, et reformatsiooniaega — a. 1535 — kuulub esimene teada olev eesti keeles trükitud raamat, nimelt õpetajate *Wanradt*'i ja *Koell*'i koostatud *kattekismus*.

Linnades elavad eestlased võtsid reformatsiooni käigust muidugi aktiivselt osa. Nende usuline areng oli maarahva omast erinev.

Orduaja lõpul esines siiski paiguti ka maal luterlikke rahvakeeles jutlustavaid pastoreid.

101. **Reformatsiooni võit.** Hoolimata Eesti ja kogu Baltikumi ühiskonna kihtide mitmesugusest hoiakust reformatsiooni suhtes sai viimane siiski võrdlemisi ruttu võidu ja kindlustas lõplikult oma seisukoha. Peale üksikute seisuste vaenulise hoiaku said üksvahe meil nagu Saksamaalgi reformatsioonile ohtlikuks mitmesugused käremeelsed äärmusliikumised. Et neid lämmatada, astusid *Riia, Tallinna ja Tartu raesaadikud a. 1533 kokku* ja määrasid kindlaks üldised õpetuslikud kui ka kirikukorra põhi-jooned. Lutheri ja Melanchthoni seisukohad võeti aluseks. Võib ütelda: a. 1533 juhitakse meie maa kiriku arenemine lõplikult luterlik-protestantlikesse rööpaisse. Riia, Tallinna ja Tartu seisukohad leidsid heakskiitu nimelt ka väiksemas keskustes. Aastal 1554 oldi viimaks koguni nii kaugel, et maal pääsis võidule usuvabaduse põhimõte. Reformatsioon oli võitnud.

Reformatsiooni käigu vaatlemisel mitmesuguseis Euroopa maa-des nägime, kuidas usuline liikumine ja üldine poliitiline olukord üksteist vastastikku ikka jälle mõjustasid.

Milline oli Vana-Liivi poliitiline olukord ja kuidas mõjus reformatsioon temale?

LIIVI ORDURIIGI SISEOLUD.

102. **Seisusi Vana-Liivis** oli viis. Ennekõike oleks nimetada *ordut*. Oma sõjaliste võimete tõttu tõusis ta Vana-Liivis varsti esikohale ja püüdis juhtida kogu maa saatust. Ta oli võrdlemisi kindlapiiriline ja suletud. Et ordurüütlite suhtes valitses valla-lisuse põhimõte, siis pidi ordu täiendama end pidevalt väljast-poolt tulevate liikmetega. Need olid tavaliselt ka välismaalased.

Teise seisusena esinesid *vaimulikud*, kellede kaalukama osa moodustasid vaimulikud maahärrad ja nimelt Riia peapiiskop ja Tartu, Saare-Lääne ning Kura piiskop. Tallinna piiskopkonnal maid ei olnud, peale mõningate nn. lauamõisade, ega saa Tallinna piiskoppi siis pidada samas mõttes maahärraks, nagu ta ametikaaslasel Liivis. Kolmanda seisuse moodustasid *vasallid*. Neid oli palju eriti vaimulikes territooriumides. Ordu majandas oma maid aga sageli oma ametnike kaudu. Ainult Harjus ja Virus oli ka ordul võimas ning rohkearvuline vasalkond. See oli kujunenud seal Taani valitsuse ajal. Neljanda seisusena esinesid *linnakodanikud*. Vana-Liivis oli ta soodsa geograafilise asendi tõttu võrdlemisi palju linnu. Nad kuulusid enamasti Hansa-liitu. Ida ja Lääne vahel valitsev elav kaubavahetus andis tulusid ja suurendas linnade tähtsust. Liivi linnad hansalinnade üldperes moodustasid küllaltki tähtsa osa.

Viienda seisuse moodustasid lõpuks *talupojad*, lõunas läti, põhjas eesti rahvusest. Nad moodustasid maa pärisrahva olulisima osa. Ainult suhteliselt väike arv eestlasi ja lätlasi kuulus linnakodanike perre või tegutses vaimulikena ja ametnikena. Talupojad elasid Liivis üldjoontes samades tingimustes nagu nende tollaegsed seisusekaaslased Kesk-Euroopa maades. Raskevõimaks asjaoluks meie talupoegade elus oli siiski see, et maa ülemad kihid olid võõrast rahvusest ja võõra keelega. See tõmbas tavalisest teravamad piirjooned talurahva ja ülemate seisuste vahele.

103. Seisuste omavahelised suhted uue aja algul olid Vana-Liivis sageli vaenulised ja siin esines ikka jälle kildkondlikke püüdeid. Ordu ja Riia peapiiskoppide vahel oli alanud võitlus esikoha pärast juba XIII sajandil ja kestis õigupoolest kuni Vana-Liivi hävinguni. Omades kutselist distsiplineeritud sõjaväge ja olenedes vähem vasallidest, suutis ordu neis võitluisis üldiselt peale jääda. Vana-Liivi iseseisvusaega hakati nimetama ordurajaks ja Orduriik tundus hõlmavat kogu Vana-Liivi konföderatsiooni kõigi ta linnade ja vaimulike maahärraskondadega. Ome-

tigi nõrgestasid ülalmainitud võitlused ordu ja peapiiskopi vahel Orduriigi välispoliitilist mõju ja võimaldasid nii välis- kui ka sisepoliitikas mitmesuguseile lahkpüüdelistele jõududele vahelesegamist. Palju pahandusi tekitas orduaja lõpul eriti peapiiskoppide komme nimetada endile abilisi ehk *koadjuutoreid*, kes nende surma järel said ühtlasi nende ametijärglasteks. Koadjuutoreid hakati otsima nimelt naabermaade vürstikodade liikmete seast, et peapiiskopil tüli puhul orduga oleks kindlustatud välisabi.

Vasalkond omakorda oli sageli vastolus oma vaimulike maa-härradega kui ka orduga. Maa üldkasud huvitasid teda vähe. Tähtsad olid talle omaenese võimalikult suured vabadused ja tulud.

Linnakodanlus jälle oli sageli vastolus vasallide kui ka maa-härradega. Kitsad ärihuvid ja omakasu tõrjusid siingi kõrvale kogu maa üldkasud.

Kõige alamal asus lõpuks erinevast rahvusest *talupoegkond*. Mida enam tülitsesid omavahel ülakihid, seda enam hakkasid ka talupojad avaldama oma rahulolematust nende suhtes, eriti veel kui samas ka talupoegade seisukord pikkamisi halvenema hakkas ja need kihid, kellele ülesandeks oli talupoegade julgeoleku kaitse, oma ülesandega enam toime ei saanud.

104. **Seisuste elu-olu.** Vana-Liivi oli orduaja lõpupoolel võrdlemisi jõukas. Samas aga olid arenenud kõigi seisuste juures ka *pillamine* ja *elunautimine*. Pidutseda armastasid nii vasallid, ordurüütli kui ka vaimulikud. Eriti suurejooneliselt püüti korraldada aadlike varrusid, pulmi ja matuseid. Liigsöömine, liigjoomine ja verised kaklused olid nendes tavalisteks nähtusteks. Linnakodanlus ei jäänud aadlikest toreduse tagaajamisel palju maha. Kalleid riideid ja ehtesju kanti ning perekondlikke pidusid korraldati suure toredusega. Linnakodanike avalikest lõbusustest aga on tuntud eriti *linnulaskmised* kevade- ja suviste-pühadel väljaspool linna piire. Pika ridva otsa asetatud hõbedane lind tuli noolega alla lasta. Kes seda suutis, sai kuningaks ja ta

juhiti suure pidulikkusega linna tagasi. Tähtsad olid ka *maidustused* suviste ajal, samuti väljaspool linna piire. Siis valisid kodanikud eneste hulgast maikrahvi, kes hiljem pidi korraldama toreda pidusöögi.

Tähtsamaid talupoegade pidustusi olid nn. *vakusepidud*, mis kestsid mihkkipäevast jõuluni. Neid korraldasid talupojad siis, kui õiendasid mõisnikele oma makse ja nendes pidutsesid mõisnikud koos talupoegadega. Kevadtalv oli talupoegade pulmapidamise aeg. Jaanipäeval aga süüdati üle kogu maa jaanituled. Juhtus ka seda, et talupojad laupäevaõhtuti kiriku juurde kogunesid, kus siis pidutseti ja joodi kuni pühapäevaõhtuni.

Selline oli orduaja lõpul seisuste elu-olu. Tundus olevat elutahet ja jõudu ning oli samuti jõukust ja võimalusi endakaitseks. Aga veel rohkem oli aga kildkonnavaimu ja hoolimatut omakaspüüdlikkust ning elunautimise tahet. Reformatsioon oli lahk-püüdeid pigemini veelgi kasvatanud. Tema tõttu oli muutunud ordu kui Vana-Liivi tähtsaima poliitilise teguri seisund ebamääraseks. Kuidas võis katoliiklik rüütliordu olla protestantliku maa juhiks? Kas ei tulnud tal toimida samuti, nagu oli tehtud Preisis a. 1525, kus Saksa ordu alad olid muudetud ilmlikuks Preisi hertsogiriigiks?

Ja lõpuks tekkis küsimus: kas suudaks Vana-Liivi konföderatsioon sellises olukorras jõuliselt vastu lüüa, kui tõuseks tõsine välisoht?

VANA-LIIVI VÄLISPOLIITILINE SEISUND UUE AJA ALGUL.

105. **Välisohtude kasv.** Kaks sündmust toimus Ida-Euroopas XV sajandil, mis mõlemad halvendasid Vana-Liivi poliitilist olukorda. Esimeseks nendest oli Poola-Leedu riigi pidev tugevnemine, mis oli alanud juba eelmise sajandi lõpul, ja teiseks vabanes Venemaa tatari ikkest ning samuti juba eelmisel sajandil alanud

„Vene maade kogumine“ (väiksemate vürstkondade liitmine Moskva suurvürstkonnaga) jõudis enamvähem lõpule.

Poola-Leedu tugevnemine tõi endaga kaasa kõigepealt selle, et XV sajandi algul läks Samogiitia Preisi ordult Leedule. Mandriühendus Liivi ja Preisi vahel oli sellega katkenud. Sajandi keskpaiku aga algasid Preisi ordu ja Poola-Leedu vahel uued võitlused. Jälle kaotas ordu ja nüüd liideti ka Lääne-Preisi Poolaga. Tekkis juba sellal mingi „Poola koridor“ ja ordu maa-alad kaotasid mandriühenduse ka Saksa-Rooma riigiga. Veel rohkem — ordumeister muutus talle alles jäänud Ida-Preisi suhtes Poola kuninga läänimeheks. Saksa ordu Liivi osa säilitas küll oma iseseisvuse, aga lõuna poolt ohu puhul abi saamise võimalused muutusid küsitavaks.

Tatari ikke kadumine Venemaal ja „Vene maade kogumine“ tõi aga endaga kaasa *Moskva riigi* tugevnemise ning ta piiride nihkumise muuseas järjest ka lääne poole. Kui varem näiteks Novgorodi ja Pihkva vürstiriigid olid esinenud teataval määral puhvritena Baltikumi ja Moskva vahel, püüdes olla iseseisvad ja olles mõnes suhtes Lääne orientatsiooniga, siis juba XV sajandi 80-ndail aastail ulatus Moskva mõju Narva jõeni ja Peipsini. Suurvürst Ivan III laskis rajada Narva jõe paremale kaldale, otse vastu Narva linna ja Hermanni linnust, oma Ivangorodi (1492). Kaks aastat hiljem laskis ta sulgeda Novgorodis Hansa kaupmeeste laopaiga, nn. Püha Peetri õue. Moskva tung läände algas.

106. **Baltikumi poliitiline tähtsus.** Moskva tahtis ise Läänega kaubelda. Selleks oli tarvis saavutada Baltikum ja ta sadamad. Juba varem oli aegadel oli Baltikum esinenud ikka jälle vahelülina kultuuriliselt enamvähem ühtlase ja selgepiirdelise Lääne ning ebamäärase Ida vahel. Nüüd soovis Moskva riik tema valutamise kaudu tõusta Euroopa riikide pere liikmeks. Baltikum oleks pakkunud talle uusi võimalusi ka suhete korraldamises Rootsi ja Poola-Leeduga. See oli huvide ristumisala ja temast kujunes varsti metsikute võitluste tallermaa.

Esimesed Moskva kallaletungid uue aja algul suutis Liivi ordu teatavasti veel tõrjuda ja eeskätt just oma andeka ordumeistri Wolter von Plettenbergi teenete tõttu. XVI sajandi keskpaiku aga algas uus Moskva surve. Moskva tundis end nüüd endisest tugevamana, kuna jälle ordu seisukord oli vahepeal taas halvenenud.

VENE-LIIVI SÕDA.

107. **Orduriigi seisundi järjekordse halvenemise tõi kaasa ülalmainitud Preisi ordu alade sekulariseerimine (ilmlikuks muutmise) a. 1525.** See lõi Liivi ja Preisi vahele koguni pinevuse. Evangeelse vürstina pidi viimne Preisi Saksa ordumeister ja esimene Preisi hertsog Albrecht katoliikliku Liivi ordu suhtes olema umbusklik, kuna tal pealegi oli teada, et see ühes oma tollaegse ordumeistri Wolter von Plettenbergiga ei kiitnud ta sekulariseerumist heaks. Umbusk läks nii kaugele, et hertsog Albrecht tihedasti liitus Poola kuninga kui oma — kuigi katoliikliku — läänihärraga ja tegi sellega koos otsuse, et Saksa-Rooma riigi aladelt Liivi ordule minevaid võimalikke abivägesid ei lastaks Poola-Preisi aladelt läbi. Nii tõi Preisi sekulariseerumine kaasa kõigepealt Liivi suurema eraldumise Saksa-Rooma riigist. Selles ei suutnud sisuliselt midagi muuta ka enam seik, et nüüd varsti selgusid viimaks Liivi ordu ja Saksa-Rooma riigi suhted ja Plettenberg tõusis a. 1526 riigivürstiks. Saksa-Rooma riigi juba niigi vaevu oletatav abi Liivile muutus Poola-Preisi tõkke tõttu veelgi küsitavamaks.

Liivi sise- kui ka välispoliitilise seisundi parandamiseks soovitasid mõned ka siin sekularisatsiooni. Seda tegid ka hertsog Albrechti agendid, kes tegutsesid Liivis, püüdes viia maad Poola-Preisi mõju alla.

Kes aga pidi sekulariseerima? Mõnel pool oodati sellist sammu ordumeister Plettenbergilt. *Ruhja-Volmari maapäeval (1526)* tegidki talle Riia ja Tallinna saadikud esilduse, et ta tõuseks ain-

saks ülemvõimuks maal ja kõrvaldaks peapiiskopi ning piiskopide ilmliku mõju. Oli koguni neid, kes lootsid, et ordu ise reformeeruks ja muutuks evangeelseks.

Need ootused ja lootused ei täitunud. Ordumeister ei saanud teostada linnasaadikute puhtsüdamlikku esildust juba sellepärast, et isegi üks linnadest — Tartu — ei soovinud maal ilma pikemata ordu ainuvõimu. Mis puutus aga maa tugevaisse vasalkondadesse, siis olid need asja vastu kui mitte otse vaenulised, siis vähimalt ükskõiksed. Ordumeistril ei oleks olnud ainuvõimu teostama asudes õigupoolest kellelegi toetuda. Reformeerumine aga ei tulnud vana meistri Plettenbergi kui veendunud katoliiklase juures kõne alla ja samuti olid ka ordus endas evangeelsed ideed levinud vaid vähe.

Nii tekitasid siis ka Preisi poolt ergutatud sekulariseerimisplaanid vaid lisa-lahkhelisid ja umbusku maa üksikute kihtide vahel ning nõrgestasid Liivimaad kui tervikut.

Samas algasid Vana-Liivis ka uuesti arusaamatused ordu ja peapiiskoppide vahel. Osalt põimused need läbi juba Preisi-Liivi vahelisest pinevusest. Nad tekkisid edasi eeskätt üldse sellest, et peapiiskopid püüdsid ajada välisriikidele toetudes iseiseisvat poliitikat ja võtsid välismaisi või välismaiste sidemetega koadjuutoreid, et kindlustada endile sel teel seljatagust. Kõik see aga võimaldas välisriikidel saatuslikku vahelesegamist, kui saabusid Vana-Liivile rasked ajad. Esialgu suutis Vana-Liivi ja ta juhtivaim tegur ordu oma iseseisvuse küll veel säilitada. Ta jäi aga nüüd täiesti üksi ja naabrid hakkasid pidama teda hooliga silmas. Seda tegi eriti Moskva riik idast.

108. **Joann Julm (1533—1584)**. Moskva riigile oli alanud samas uus ajajärk. Vene üksikud vürstiriigid olid nüüd „kogutud“ Moskva tiiva alla. Moskva oli tugevnenud. Ta noor suurvürst Joann IV, pärastise hüüdnimega Joann Julm (Ivan Hirmus), võttis endale tsaaritiitli (1547). Riiki püüti korrastada. Tsaar oli huvitatud nii ilmlikust kui ka kiriklikust seadusandlusest.

Selgitamist nõudis aga samuti suhe tsaarivõimu ja omaaegsete väikevürstide järeltulijate — bojaaride kui kõrgeadli vahel. Olles loonud endale uue nn. streletsi — sõjaväe, algaski Joann võitlust bojaaridega. See oli Vene tsaari võitlus piiramatu ainuvalitsusliku korra loomiseks. Omapäraseist oludest ja tasakaaluist inimestest tingituna kujunes see äärmiselt metsikuks ja muutus laastavaks mitte ainult bojaaridele, vaid kõigile neile, kes näisid tsaarile kuidagi kahtlastena. Nii näiteks hävitasid tsaari sõjajalused Novgorodi linna peagu täieliselt, ilma et linn milleski erilisel süüdi oleks olnud (1570). Võitlus haaras isegi tsaari oma perekonda ja tõi tsaarile Julma hüüdnime. Oma vastuoksuste ja plaanituse tõttu ei suutnud Joann Julm absolutistlikku korda Venemaal siiski veel kindlustada, kuigi ta puhastas sellele teed.

Ka välispoliitiliselt algas Joann Julmaga Moskva riigile teataval määral uus ajajärk. See oli uus endalaiutamise ajastu. See-kord aga polnud vallutamise objektiks mitte enam üksikud Vene omad vürstkonnad, vaid juba välisriigid. Ennekoike alistati Kaasani ja Astrahani tatarite khaaniriik. Siis aga valmis julge plaan alistada Baltikum. Siin jälgis Joann Julm õigupoolest oma vanaisa Joann III-nda poliitika põhijooni. Algas sõda Vana-Liivi vastu.

109. **Vene-Liivi sõja ajendid.** Vana-Liivile kallaletungiks oli Moskval tarvis ettekäändeid. Neid leiduski varsti. Nii oli Tallinn osalt süüdi selles, et Lüübekis oli kinni peetud Moskva jaoks kogutud oskustöölisi. Samuti takistas Vana-Liivi moskvalaste kaubitsemist otseteed Lääne-Euroopaga, võttes vahekasusid.

Siis lõppes järjekordne vaherahu Moskva ja ordu vahel. Selgus, et ta uuendamine pole kerge. Aastal 1554 läks ordu saadikuil korda sõlmida uus vaherahu viieteistkümneks aastaks. Tingimused olid rasked ja kurja ennustavad. Tartu piiskopkond pidi maksma teatava iganenud ja ebamäärase nõudedokumendi alusel igal aastal igalt elanikult ühe marga ja möödunud viie-

kümne aasta eest võla tagantjärele kolme aasta jooksul. Maksude laekumise eest pidi vastutama kogu Vana-Liivi. Edasi pidi Liivist takistamatult läbi lastama igasuguseid Vene saatkondi ning Moskva jaoks määratud oskustöölisi. Ja lõpuks — Liivi liit Poola või Leeduga oleks lepingu murdmine ja tähendaks sõda.

Viimane punkt saigi saatuslikuks. Nimelt juba paar aastat pärast vaherahu allakirjutamist puhkes Liivis nn. *koadjuutori-tüli*. Peapiiskop Wilhelm oli vastu seisuste tahtmist võtnud endale vürstliku ja mitte-liivimaise koadjuutori ning plaanitses koguni orduvõimu kõrvaldamist. Ordu oli sunnitud endakaitseks välja astuma. Peapiiskop ja ta koadjuutor vangistati. Maa ei pooldanud peapiiskopi tegevust ja hoidus ordu poole. Siis aga tõi Poola kuningas Sigismund II August kui peapiiskopi sugulane suured sõjaväed Liivi piirile. Sisetulist näis arenevat sõda välisriigiga. Ometi algasid läbirääkimised, mis viisid viimaks sellele, et ordu ja Poola vahel sõlmiti *Posvolis* (1557) sügisel Venemaa vastu sõjaline liit. Arvestades ordu ja Moskva vahelist vaherahu pidi leping küll kehtima hakkama alles kahe-teistkümne aasta pärast. Kui aga Venemaa ordule kohe oleks kallale tunginud, poleks ordul ka Poolalt võimalik olnud abi saada, kuna omakorda Poola-Leedu vaherahu Venemaaga lõppes alles viie aasta pärast.

Venemaa haaraski võimalusest kinni. Et Liivist Venemaale ka vaherahu põhjal saada olev maksuosa polnud laekunud, *tungisid venelased jaanuaris a. 1558 Liivimaale*. Algas *Vene-Liivi sõda*.

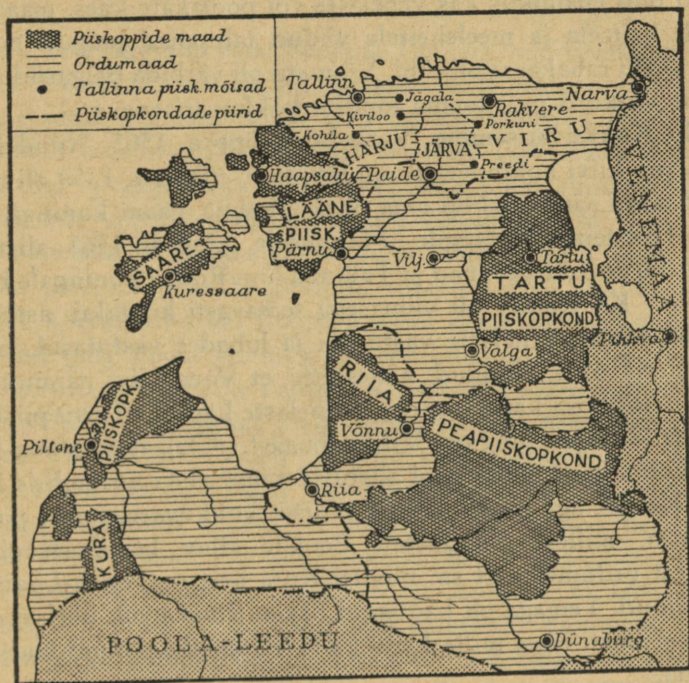
110. **Sõja käik.** Venelaste kallaletung tuli ordul vastu võtta üksi. Kas nõrkustundest või poliitilise lühinägelisuse tõttu oli ordu lootnud sõlmitud vaherahule ja jätnud kasutamata võimaluse võidelda Venemaa vastu näiteks koos Rootsiga. Rootsi oli siis olnud sunnitud sõlmima Venemaaga vahepeal kahjuliku rahu. Tsaar aga oli samast ajast alates pööranud oma tähelepanu just Liivile.

Nüüd alatud sõjas toimisid moskvalased oma tavalisel kombel: maad püüti võimalikult põhjalikult laastata, et ta kaitsejõud nõrgeneks. Kannatada said kõige rohkem just rahva laiad hulgad maal. Massiliselt tapeti ettejuhtuvaid inimesi, põletati maju ja hävitati vallasvara. Juba 1558. a. kevadtalvel said moskvalaste rüüsteretke all koledasti kannatada eriti Tartu piiskopkond ja Virumaa. Sama aasta kevadel aga algas ka juba maa plaanikindel alistamine. Varsti langesid Narva, Vastseliina ja koguni Tartu. Laastamised maal jätkusid samuti. Vene jõugud jõudsid isegi Tallinnani, mille vallutamine küll ei õnnestunud. Sügisel lahkusid venelased maalt, jätsid aga vallutatud linnuseisse oma vägesid. Ordu poolt samal sügisel üritatud vasturünnak ei andnud mainimisväärseid tulemusi. Sel saatuslikul 1558. aastal ilmnisid Vana-Liivi konföderatsioonis nimelt samad väärnähtused, mis juba varem olid maad nõrgestanud. Keegi ei tahtnud maakaitseks kulusid kanda. Neid püüti veeretada üksteise õlgadele ega tahetud ikka veel mõista ohu suurust. Palju pidi ordumeister tingima, et maakaitseks vajalikke summasid kokku saada. Seejuures tungisid lahkkelid koguni ordu enda juhtkonda. Ordumeister *Fürstenbergi* vastu intrigeeris Viljandi komtuur *Gotthard Kettler*. Ta surus end viimaks ordumeistri abi kohale. Sellest talle veel siiski ei piisanud. *Fürstenbergi* hakati süüdistama saamatuses. Levitati samuti kuuldusi, nagu ei annaks Poola Liivile abi just sellepärast, et ordumeistriks on *Fürstenberg*. Ta tuleks asendada *Kettleriga*.

1559. a. kevadel suudeti siiski sõlmida moskvalastega kuueks kuuks vaherahu. Seda aega püüti siis kasutada maakaitse ümberkorraldamiseks ja ka välisabi hankimiseks. Oli läbirääkimisi Saksa-Rooma riigiga ja Taaniga. Sealtpoolt aga abi ei tulnud. Jäi veel üle lootus Poola abile. *Kettler* suutiski nüüd *Fürstenbergi* kõrvale tõrjuda ja tõusis ise ordumeistriks. Tal oli pärast vaherahu lõppu siin-seal ka õnne võitlustes moskvalastega, kuid oodatud Poola abi ei saanud. Poolakad eelistasid okupeerida Vana-Liivi losse lubatud tulevase abi eest, selle asemel et ilmuda

otse lahinguväljale. Las võitleb ordu üksi end enne nõrgaks, siis saab temaga tingida.

Aastal 1560 algas venelaste rünnak uue hooga. Eesmärgiks oli Viljandi linnus, mida kaitsis endine ordumeister Fürstenberg. Linnus piirati sisse. Ta varusvärgid olid tugevad ja näisid tege-

Vana-Liivi konföderatsioon.

vat ta alistamise raskeks. Piirajaile saadeti abi. Härgmäe juures (augustis 1560) pörkas aga abivägi ootamatult kokku ordu väikese ratsasalgaga, mille juhiks oli ordumarssal Philipp Schall von Bell. Ordu väed raiuti puruks ja võidukad venelased läksid Viljandi piirajaile abiks. Härgmäe lahingus lehvis ordu lipp viimset korda võitluses. Veel samal kuul langes palgasõdurite

mässu tõttu ka Viljandi. Venelaste röövkäigud ulatusid nüüd peaaegu üle kogu maa. Paide ja Tallinna vallutamise venelastel aga ebaõnnestus ja talveks lahkus enamik Vene vägesid jälle maalt. Kettlerile antud lubadustest hoolimata polnud Poola väed ilmunud lahinguväljale. Ordu omad jõud aga olid murtud. Lin-nused olid enamikus kas venelaste või poolakate käes, maa laas-tatud; kaitseta ja meelegeitele viidud talupojad paiguti mäs-samas. Ordu rahakassa oli tühi. Võimatu oli värbida palgasõdureid. Selline olukord pidi tooma lõpliku kokkuvarisemise.

111. **Kokkuvarisemine. Vana-Liivi lõpp a. 1561.** Nüüd lagunes Vana-Liivi konföderatsioon lõplikult. Juba a. 1559 oli müü-nud Saare-Lääne piiskop oma piiskopkonna Taani kuninga ven-nale Holsteini hertsogile Magnusele. Aastal 1561 alistusid Harju-Järva rüütelkonnad ja Tallinna linn Rootsi kuningale Eerik XIV-le. Ka Kettler oli viimasega teatavasti kontakti astunud, paludes temalt venelaste vastu abi ja lubades vastutasuks maa-alu. Eerik oli keeldunud, nähes ette, et Vana-Liivi pärandusest talle teisitigi osa kätte langeb. Venelaste käes oli Tartu piiskop-kond ja Virumaa ning osa Viljandimaast. Ülejäänud Vana-Liivi alad Väina jõest põhja pool alistusid sama aasta novembris Poolale. Kettler aga suutis endale üldises kokkuvarisemises päästa Kuramaa, millest moodustati Poolale alluv läänihertsogiriik. Viimsest ordumeistrist sai niiviisi Kura hertsog. Vana-Liivi aga oli hävinud. Temaga oli kaotanud Saksa-Rooma riik ühtlasi oma kauge eelposti idas, mille kaitseks ta vähimatki polnud suutnud ära teha.

VENE-LIIVI SÕJA JÄRELVÕITLUSED.

112. **Sõjad kuni a. 1568.** Nagu nägime, lagunes Vana-Liivi aastaks 1561 mitmeks eri osaks. Kui arvestada ka Kura hert-sogiriiki ja esialgu pooleldi iseseisvaks (kuni a. 1582) jäänud Riia linna, oli selliseid eri osi koguni kuus.

Peamiste Vana-Liivi saagijagajaina esinesid muidugi Poola, Rootsi, Taani ja Vene. Ükski neist aga polnud saavutatuga rahul, vaid püüdis oma valdusi suurendada. Algasid sõjad, mis lühemate vaheaegadega kestsid mõnede vastaspaaride vahel isegi kuni seitsekümmend aastat, enne kui vahekorrad enamvähem selgusid.

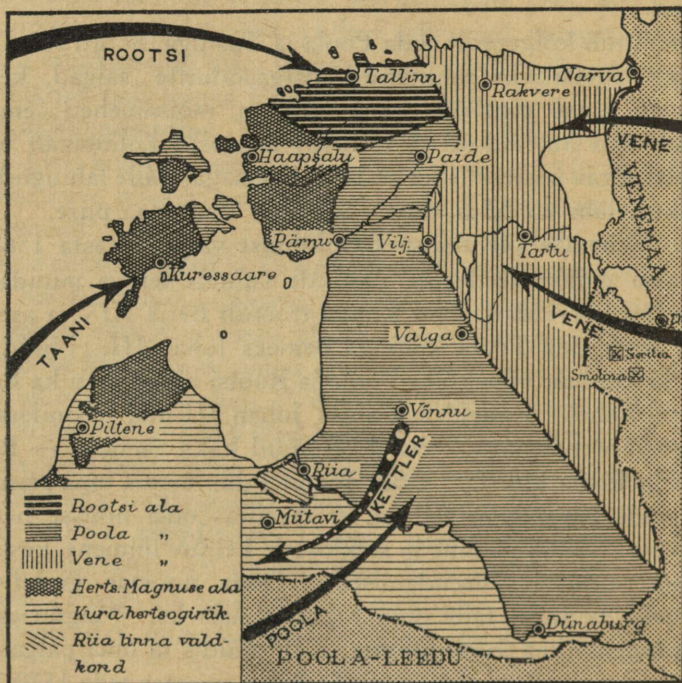
Rootsil tuli kõigepealt sõda Poola ja Taaniga. Sõditi vahelduva õnnega. Metsikuks muutunud palgasõdurite salgad, kellede seas meie maal paistsid silma eriti nn. mõisamehed (endised ordu alamad ametnikud ja teenrid) laastasid kohutavalt maad.

Poolal algas pealeselle ka sõda Venemaaga, mille lahingud küll enamikult läbi võideldi väljaspool meie kodumaa piire.

113. **Venemaa tõrjutakse Baltikumist välja.** Aasta 1568 tõi meie maa pärast võitlevate jõudude suhteis terava muudatuse. Teatavasti kõrvaldati sellal Rootsi troonilt Eerik XIV ja asemele sai ta vend ning Poola kuninga õemees Johan III. Nüüd saavutati kokkulepe ennekõike Poola ja Rootsi ning varsti ka Rootsi ja Taani vahel. Rootsil aga algas Johan III-nda troonilesaamisega sõda Venemaaga. Venel oli nüüd kaks vaenlast — Rootsi põhjas ja Poola lõunas. Tsaar Joann Julm katsus oma seisundit Baltikumis parandada sellega, et meelitas oma nõusse hertsog Magnuse. See oli auahne ja seiklustele kalduv inimene, kes unistas oma valduste suurendamisest. Tsaar nimetas ta *Liivimaa kuningaks* ja andis talle oma sugulase naiseks. Magnusest sai aga kuningas ilma kuningriigita. Küll püüdis ta oma palgasõdurite salkadega vallutada koguni Tallinna, piirates teda 1570/71. a. talvel mitu kuud, aga kodanike vaprus päästis linna. Tallinn jäi Rootsile ja võimaldas kui operatsioonibaas maa edaspidist alistamist.

Magnus aga pidi oma residentsidest — Põltsamaa ja Karksi lossist — varsti tsaari viha eest põgenema, sest et temast ei olnud abi tulnud ei rootslaste ega poolakate vastu. „Liivimaa kuningas“ läks oma Kura piiskopkonda, mille maad ta oli omandanud, samuti nagu Saare-Lääne piiskopkonna omad, ja kus ta surigi.

Venemaad aga hakati Baltikumist välja tõrjuma. Küll tungisid venelased erakordselt suure väega 1577. a. kevadtalvel isegi veel Tallinna alla ja piirasid seda seitse nädalat. Tulemusteta. Tallinna kodanikkond oli säilitanud oma kaitsevõime. Kaugel välismailgi imestust äratanud vaprus ja ettevõtlikkusega suutsid nad

Vana-Liivi jagajad ja nende saak a. 1561.

linna kaitsta, tehes piirajaile oma aeg-ajaliste väljatungidega koguni tõsist kahju. Venelased pidid viimaks lahkuma. Tallinna säilimine Rootstile aga tähendas võimalust jätkata maa alistamist ja venelaste väljatõrjumist. Venelaste kaotused algasidki varsti ka mujal. Kardetavaks sai neile eriti Rootsi väepealik *Pontus de la Gardie*, kes oma haruldase manööverdamiskiiruse ja osa-

vuse tõttu omandas rahva seas otse nõia kuulsuse. Ta kiskus venelastelt Rakvere kui ka Narva ja puhastas Põhja-Eesti vaenlastest. Samal ajal tegutses venelaste vastu edukalt ka Poola kuningas *Stephan Báthory*. Venelased tõrjuti Baltikumist välja. Nad väsisid ja tsaar Joann Julm kaldus rahule. Samal ajal aga arendasid ka jesuiidid nii Poolas kui ka Rootsis elavat poliitilist tegevust. Vene kirik tuli alistada paavstile, Rootsi rekatoliseerida, Rootsi ja Poola ühe valitseja alla viia ja siis lõpuks lämmatada reformatsioon ka ta algkodus Saksamaal. Üldtuntuks sai neis püüdlustes eriti jesuiit *Antonio Possevino*, kes aitas sõlmida a. 1582 *Jam Zapolje rahu* Poola ja Vene vahel, kui tsaar Joann Julm oli mõista andnud, nagu oleks ta Vene kiriku Roomale alistamisega nõus.

Aastal 1583 sõlmiti *Pljussa* juures ka Vene ja Rootsi vahel *vaherahu*, mis kümme aastat hiljem muudeti lõplikuks. Venemaa kaotas kõik oma valdused Baltikumis.

114. **Uued võitlused Poola ja Rootsi vahel.** Eespool nägime, kuidas kuningas Johan III-nda surmaga puhkesid varsti uued võitlused Poola ja Rootsi vahel. Üheks ajendiks nende puhul oli ka seik, et Sigismund III, esinedes Poola ja Rootsi kuningana, oli otsustanud liita seni Rootsile kuulunud Põhja-Eesti Poola krooniga (1600). Rootsi riigi eestseisja Södermanlandi hertsog Karl — pärastine kuningas Karl IX — asus nüüd Baltikumis Poola vastu sõjakäigule. Võitlused kujunesid maale eriti laastavaks. Kahel korral — a. 1600 ja 1605 — ründasid rootslased suuremate jõududega. Esimesel korral oligi neil tublisti edu ja kogu Väina jõest põhja pool olev maa näis alistuvat. Pikapeale aga toibusid poolakad ja rootslased tõrjuti taas tagasi. Võitlused jätkusid, kuni viimaks rootslased a. 1609 olid sunnitud oma vallutustest Vana-Liivi lõunaosas loobuma. Karl IX ei suutnudki Liivimaad vallutada. Oma poja Gustav Adolfi kohta oli ta armastanud nii mõnelgi puhul ütelda: „Küllap tema teeb!“ Ja tõesti — kuningaks saades viiski Gustav Adolf oma isa võitlused nii Poola kui ka Vene vastu lõpule.

115. Kogu Liivi alistatakse Rootsile. Gustav Adolf lõpetas kõigepealt õnnelikult sõja, mille ta isa oli alanud Venemaa vastu. *Stolbova rahu* a. 1617 loovutas Vene Rootsile Ingerimaa ja tunnustas Rootsi õigusi Eestimaale. Mandriühendus Eesti ja Soome vahel oli sellega jalule seatud ja Ingeri raba- ning metsaalade näol oli saavutatud hea kaitsepositsioon võimalike edaspidiste Vene kallaletungide vastu.

Varsti algas Gustav Adolf nüüd sõda Poola vastu. Vaheahudest katkestatud väiksemaid võitlusi jätkus kuni a. 1629. Siis sõlmiti Prantsusmaa vaheltsobitusel Poola ja Rootsi vahel *Altmarkis* vaherahu, mida hiljem pikendati. Teatavasti oli Gustav Adolphi jõude Euroopa tollaegses suurvõitluses — 30-aastasest sõjas — tarvis. Jälle kord põimused Põhja-Euroopa usulis-poliitilised võitlused kokku Üld-Euroopa omadega.

Altmarki rahu saavutused olid Rootsile ja Põhja-Euroopale küllaltki hiilgavad. Kogu Liivi manner kuni Väina jõeni oli Rootsi oma. Saaremaa jäi esialgu küll veel Taanile, aga ta liitumine Rootsiga oli vaid ajaküsimus. Rootsi troonile oli jäänud püsima Vasa dünastia rootsi haru. Paavstlik-jesuiitlik kallaletung Põhja-Euroopa rekatoliseerimiseks oli tagasi löödud.

EESTI OLUD VENE-LIIVI SÕJA JÄRELVÕITLUSTE AJAL.

116. Eesti — sõdade tallermaa. Oma asendi tõttu on eestlaste maa olnud ikka jälle laastavate sõdade tallermaaks. Seda oli ta eriti ajavahemikul 1558—1629. Kuigi kõik maanurgad ei kannatanud ühesuguselt ja kuigi oli lühemaid üldisigi rahuhetki, olid need pikad aastad ajaks, kus enam rahulikule tööle ei saanud mõelda. Külvaja ei teadnud, kas ta oma külvatut kord ka lõikab. Rahutöödest loobutigi. Talupoegade seas oli säilinud orduajal ikkagi teatav oskus relvakäsitsemiseks. Nüüd saabunud eba-kindlail aegadel astusid siis sageli ka talupojad sõjaväkke. Nii

said Rootsi-Vene vahelistes võitlustes XVI sajandi lõpupoolel kuulsaks need talupoegade salgad, kes võitlesid Tallinna mündimeistri poja *Ivo Schenkenbergi* — Liivimaa Hannibali — juhtimisel. Need olid moskvalaste poolt eriti kardetud ja vihatud väesalgad.

Rahuliku töö võimatuks muutumine ja alatised vaenlase laastamised aga tõid maale varsti üldise vaesuse ja kohutava viletsuse. Elanike arv kahanes järjest. Keda ei tapnud vaenlane, see suri nälga; keda säästis nälg, selle murdis katk. Eriti rasked olid XVII sajandi esimesed aastad, kus muule hädale lisaks esinesid ebanormaalselt külmad talved ja halvad kevaded, mis tõid kaasa viljaikaldusi.

Kui siis viimaks saabus Altmarki rahu, selgus, et enamik talusid olid tühjad ja enamik põlde võssa kasvanud. Elanike arv oli kohutavalt vähenenud. Eriti olid kannatanud eestlastest talupojad maal. Kui eestlaste arv orduaja lõpul võis olla umbes 280 000 hinge, siis oli sellest nüüd järele jäänud vaevalt üks kolmandik.

Tühjaks jäänud aladele püüdis valitsus asukaid hankida võõrsilt. Põhja-Eestisse tuli tublisti soomlasi, lõuna poole aga ka lätlasi, leedulasi, poolakaid ja venelasi. Võõrad sulasid varsti eestlaste sekka. Rahvaarv hakkas pikkamisi kasvama.

117. Eesti mitme riigi valitsuse all. a) *Varane Rootsi aeg Põhja-Eestis*. Eestlastest talupoegade elujärg halvenes Rootsi aja algul Põhja-Eestis tunduvalt võrreldes orduaegsega. Põhjusi oli selleks mitu. Nii näiteks oli Rootsi kroonu kinnitanud rüütelkondadele siin nende alistumise puhul nende eesõigused ega saanud talupoegade ja mõisnike suhete kujunemisel eramõisades ilma pikemata vahele segada. Mõisnik oli oma talupoegade suhtes sageli nagu väike isevalitseja: tal oli nende üle mitte ainult majanduslik, vaid ka kohtu- ja politseivõim. Teiseks oli maa üldiselt vaesunud ja töökäsi vähe. Loomulikult püüti siis alles jäänud talupoegadele veeretada võimalikult suuri koormusi nii andamite kui ka teopäevade näol.

Kroonumõisade talupoegade elu oli veidi kergem, aga siingi olid koormused küllaltki suured ning esines nende nõudmise puhul kuritarvitusi. Nimelt oli järelevalve kroonumõisade rentnike tegevuse üle nõrk. Linnusläänide foogtid, kes seda oleksid pidanud teostama, mängisid rentnikega sageli kokku. Foogtid allusid aga ise kuningale, nii et neid ka Rootsi kohalik asehaldur või kuberner ei saanud korrale kutsuda. Üldse esines Rootsi riigi valitsemise alal tol ajal veel küllalt feodaalkorra nähtusi, ebaselgust üksikute ametnike alluvuses ja võimupiirides. Alles Gustav II Adolf lõi Rootsis teatavasti tsentralistliku valitsemisviisi ühes ametnike hierarhiaga, mis võimaldas liita tihedamini riigi üksikosad ja ühtlustada valitsemistegevust. Põhja-Eestis valitseva olukorra reformimiseks esitati Rootsi valitsuse poolt siiski juba varakult plaane ja nõudmisi. Nii näiteks nõudis juba kuningas Eerik XIV mõisnikelt talupoegade julma kohtlemise lõpetamist. Tallinna maapäevale a. 1601 esitas riigi eestseisja Södermanlandi Karl aga terve reformikava. Rootsi vägedel oli edu olnud. Peaaegu kogu omaaegne Vana-Liivi oli Rootsi käes. Liivi pidi saama esinduse Rootsi riigipäeval, kandma aga samuti üleriikliku tähtsusega koormusi. Kiriku- ja kooliolusid tuli parandada ja maa õiguslik kord samastada Rootsi omaga. Talupojad tuli vabastada.

See programm ei teostunud aadlike terava vastuseisu kui ka muutunud sõjaõnne tõttu. Alles Gustav Adolf suutis taas asuda reformiteedele.

b) *Taani aeg Saaremaal.* Taani aeg Saaremaal kestis üldiselt a. 1559 kuni 1645. Kuninganna Kristiina ajal a. 1643—1645 peetud sõja järel loovutati *Brömsebro rahulepingus* nimelt ka Saaremaa Rootsile. Osa sellest ajast valitses Saaremaad teatavasti Taani kuninga vend Holsteini hertsog Magnus, esinedes Saare-Lääne piiskopina ja säilitades üldjoontes ka orduaegse valitsemiskorra. Hiljem teostas maa valitsemist kuninga asehaldur, kellele allus kaheksateistkümme ametihaldurit terve hulga ametnikega. Valitsemine muutus tsentralistlikumaks.

Sõdadest oli Saaremaa jäänud peaaegu puutumata. Ta rahvaarv oli isegi kasvanud, sest et siia põgeneti mandrilt. Seetõttu kasvas ka *Kuressaare* alev ning sai hertsog Magnuselt linnaõigused (1563). Ja kui sõdade lõpul mandri-Eestisse asukaid tarvis oli, siis tuli neid ka Saaremaalt.

Aadli käsutuses olevaid mõisu oli kroonu omadega võrreldes vähe ja sellega oli vähem ka aadli mõju. Kõigest sellest hoolimata aga kujunes Saaremaal eestlaste-talupoegade elujärg umbes samasuguseks nagu mandril. Võrreldes endisega kasvasid nende koorused siingi.

c) *Poola aeg Lõuna-Eestis*. Liivi lõunaosa alistumisel Poolale (1561) oli kuningas Sigismund II August kinnitanud nn. *Sigismund Augusti eesõigustekirjas (Privilegium Sigismundi Augusti)* Liivi seisustele ka nende eesõigused. Luteri usk Augsburgi usutunnistuse kohaselt pidi jääma maal ainukehtivaks, samuti nagu senine õigus. Aadlikele pidid jääma nende läänid. Talupoeg jäi sunnismaiseks. Ametnikke võis võtta ainult sakslaste ja eeskätt just Liivi sakslaste seast.

Et Sigismundi valitsemisaeg oli täis sõdu, siis ei saanud ka Liivi halduskord sel ajal veel täiesti välja kujuneda. Varsti pärast Sigismundi sai aga Poolas valitsema *Stephan Báthory* (1576—1586). Ta seadis endale ülesandeks liita Liivimaa tihedamini Poola külge. Valitsemisviisi tsentraliseeriti. Nn. Liivi põhiseadus (*Constitutiones Livoniae*) määras maa halduskorra kindlaks. Kõrgeima ametnikuna esines nüüd *administraator*. Talle alluv maa jagati *presidiaatkondadesse*, viimased omakorda *staarostkondadesse*. Nende valitsejaid presidente ja staarosteid hakati nimetama eeskätt poolakate ja leedulaste seast. Ka alamaisse ametteisse paigutati poolakaid ja leedulasi ning püüti tõmmata maale poola-leedu asunikke. Mõisade läänistamisel said maad peamiselt poola-leedu element, kuna jälle Liivi aadlikelt mõisu sageli ära võeti. Edasi hakati maad rekatoliseerima. Võndu loodi katoliku piiskopkond ning kolm aastat hiljem rajasid jesuiidid Tartu oma kolleegiumi.

Neist korraldusist olid nii mitmedki Sigismundi eesõigustekirja punktidega vastolus. Eeskätt Liivi sakslas-protestantlikud elemendid hakkasidki rekatoliseerimispüüdeile ja üldse kõigele paavstlikule eriti linnades mitmel pool teravasti vastu. Nii toimusid Riias nn. *kalendrirahutused*. Riia kodanikkond ei tahtnud tunnustada uut, gregooriuse kalendrit kui paavsti poolt seatut ja süüdistas samuti raadi liigeses järeleandlikkuses ka jesuiitidele. Rahutused võtsid lõpuks linna ülemate ja alamate kihtide vahelise sotsiaalse võitluse kõrvalilme ja nõudsid koguni inimohvreid. Ainult pikkamisi saabus rahu. Sellised juhtumid manitsesid linnades ka rekatoliseerijaid teatavale ettevaatusele.

Poola valitsus väitis küll omalt poolt, et Liivi seisused ise olevat temale ebatruud olnud ning samuti olevat näiteks omaaegne Tartu piiskopkond vallutatud mõõgajõuga. Tema suhtes Sigismundi eesõigustekiri üldse ei kehtivat. Selles piirkonnas võeti siis ka kõige rohkem lääne tagasi ja kasvas kiiresti kroonumõisade arv. Oma valitsemise lõppaastail hakkas kuningas Báthory nõudma ka talupoegkonna paremat kohtlemist ja keelas ära talupoegade koormuste kõrgendamise. Nimetamisväärseid muudatusi talupoegade ellu siiski ei tulnud, sest kuningas suri varsti. Uus kuningas Sigismund III aga ei olnud talupoegade küsimusest huvitatud.

Kuigi ka Lõuna-Eestis talupoegade seisund võrreldes orduaegsega halvenes, jäid nende koormused eriti teopäevade suhtes siiski väiksemaks kui Põhja-Eestis, sest lõunas oli rohkem kroonumõisu. Seepärast põgeneski talupoegi põhjast Poola aladele. Mis puutub rekatoliseerimistegevusse, siis oli sellel talurahva seas tulemusi. Nagu teada, oli protestantlik jumalateenistus tundunud vähearenenud usueluga hulkadele esialgu liig külmana. See polnud veel mahti saanud juurduda. Katoliku jumalateenistus oli kaemuslikum ja sellega teatavas mõttes arusaadavam ning katoliku vaimulikud kohtlesid rahvast lahkesti. Üldiselt tõid aga rekatoliseerimispüüded laiade hulkade usuellu vaid lisasegadusi. Kristlik usuellu kängus ja andis paiguti maad paganlu-

sele. Sõdade tõttu olid pealegi sageli nii katoliku kui ka luteri kirikud hingedarjasteta ja lagunened. Ainult linnades, kus enamasti just luteri usust teadlikult kinni peeti, püsis olukord veel enamvähem normaalsena. Kui viimaks saabus rahu ja protestantismi võit, oli just ka kiriku alal palju tarvis ära teha, enne kui olukord natuke paranes.

VAIMUELUST USUSÕDADE AJASTUL.

TEADUSED.

118. **Uued maailmavaatelised alused.** Igal juhul tähendas juba reformatsiooni esialgne võit keskaegse maailmavaatelse ühtluse kaotamist. Katoliku kiriku kõikeühendav mõju oli Euroopa laiales piirkondades kõrvale jäetud. Reformatoorne liikumine ise aga oli harunenud teatavasti mitmesse eri suunda, mis olid omavahel sageli vaenujalal. Teiselt poolt oli humanism õpetanud inimesi endid usaldama ja taas iseseisvalt mõtlema. Reformatsioon ja humanism olid niisiis soodustanud üksiku tähtsuse tõusu, olid soodustanud *individualismi*. Nad olid toonud samas kaasa maailmavaatelse killunemise. Nagu nägime, olid XVI sajandi II pool ja XVII sajandi I pool täis raskeid usulis-poliitilisi võitlusi. Ometigi ei tõusnud enam nendegi kestel ja tulemusena mingit kogu Euroopat haaravat autoriteeti. See oli teaduste arenemisele kasulik. Viimane jätkus sealt, kuhu ta oli jõudnud humanismi ja renessansi ajastul, ja andis uusi tulemusi.

119. **Saavutusi teadustevallas.** Juba humanist *Nikolai Kopernik* (1473—1543) oli üles seadnud *astronoomia* alal pöördelise tähtsusega õpetuse, mille kohaselt planeetide-maailma keskpunktiks oli Päike, mitte aga Maa, mis ühes oma kaaslasel Kuuga tiirles Päikese ümber, pööreldes samas ka ümber oma telje. *Geo-*

tsentrilise vaate asemele oli ta niisiis seadnud *heliotsentrilise* vaate. Koperniku õpetust arendas nüüd edasi oma protestantliku maailmavaate pärast tagakiusatud matemaatik ja astronoom *Johannes Kepler* (1571—1630). Ta lõi kolm planeetide liikumise kohta käivat ja tänini tema nime all tuntud seadust ning kirjutas veenva ülevaate Koperniku poolt rajatud õpetusest. Viimane sai nüüd ümberlukkamatuks tõeks. Kepleri tööd jatkas omakorda kuulus füüsik *Galileo Galilei* (1564—1642). Ta konstrueeris teleskoobi ja uurinud Marssi, Veenust ja Saturni, jõudis otsusele, et planeetidel puudub omavalgus. Temagi astus Koperniku õpetuse kaitseks julgesti välja, kuigi ta selle eest inkvisitsioonikohtu järelevalve alla asetati ja ta teos ära keelati.

Mõtteteaduse alal tekkis seniste tõekspidamiste kõikumalöömise tulemusena vajadus ümbermõtlemiseks ja uute seisukohade väljatöötamiseks. Mitmesuguste arvamuste ja süsteemide segadikus kaldusid mõned üldisele skepsisele (kahtlemisele) inimese tõeleidmise võimete suhtes. Nii õpetas *Michel de Montaigne* (1533—1592) Prantsusmaal, et inimese teadmised on ebakindlad ja ta mõistus tõe avastamiseks nõrk. Ainus, millega süda lõpuks rahule jääb, on ilmutuslik ristiusu tõde. Montaigne'i teravmeelseil esseedel oli omal-ajal suur mõju. Saksas süveneti Jumala ja maailma suhete uurimisel meister Eckeharti poolt rajatud suunas. *Jakob Böhme* (1575—1624) õpetas, et inimene, olles Jumalaga olemuslikus suguluses, võib näha jumalikku otse vahetult ja kaemuslikult. Ta lõi sügavamõttelise, aga mõneski suhtes raskesti mõistetava ja müstiliselt omapärase õpetuse kõigi asjade päritolu ja Jumala olemuse kohta. Itaallane *Giordano Bruno* (1548—1600) jõudis Jumala ja maailma olemuse uurimisel seisukohale, et Jumal on looduses ja taevalaotuses kõikjal. Jumal on üldollus, substants, millest tuletub kõik kehaline ja vaimne. Jumal ja loodus on üks. Jumala vaim elustab kõike. Ta on nii taevakehas kui ka taimes, loomas ja inimeses. Jumalal kui algsubstansil on lõpmatu palju avaldusvorme, mis esinevad igaveses maailmas. See oli nn. *panteistlik* vaade.

Giordano Bruno müstiline panteism oli ühtlasi katseks ühendada natuurfilosoofiat teoloogiaga. Katoliku kirik muutus tähelepanelikuks. Giordano Bruno sattus oma sügavamõtteliste kirjutuste tõttu ta viha alla. Kui kuulus filosoof pärast pikemat rändurielu sõandas Itaaliasse ilmuda, vangistati ta ja põletati Roomas tuleriidal kui ketser.

Giordano Bruno oli õpetanud, et loodus on terviklik ja ta nähted kokkukuuluvad. Inglise mõtteteadlane *Francis Bacon* (1561—1626) rajas meetodi, mis oli kohane eriti just välismaailma nähete uurimiseks. Bacon astus välja skolastilise teaduse ja samuti Aristotelese autoriteedi vastu. Ta rõhutas, et tõe otsimisel tuleb vaadelda just üksikjuhtumeid ja alles nende kaudu teha kokkuvõttev järeldus. See oli *induktiivne meetod*. Samuti tuli katsetada ja hankida kogemusi, s. o. toimida *empiristlikult*. Andmeid ja teatmeid aga arvas Bacon saavat eeskätt just meelegeorganite kaudu. Ta oli niisiis *sensualist*.

Baconi õpetusel oli pöördeline tähendus. Tema poolt rajatud induktiivne uurimismeetod soodustas hiljem teiste poolt täiendatuna teaduste iseseisvumist ja eriti ka just loodusteaduste arenemist.

Tõeotsimise teede ja võimaluste asjus teissugusele seisukohale kui Bacon asus prantslane *René Descartes* (1596—1650). Ta lähtus seisukohalt, et võib kahelda kõiges, mitte aga selles, et kahtleja ise on olemas. „Mõtlen, järelikult olen olemas“ (Cogito, ergo sum) — see sai ta õpetuse algaksioomiks. Sellest järeldas ta edasi, et on olemas Jumal ja et inimese hing on vaba ning surematu. Nende järelduste tegemisel võttis ta veel aluseks ka põhilause, et kõik asjad ja nähted, millede ideid me selgesti ja üksipidiselt võime tunnetada, on ka tõesti olemas. Descartes tuletas üldisist põhilauseist seletusi üksikjuhtumite jaoks. Ta toimis *deduktiivselt*. Edasi usaldas ta tõeotsimisel just inimese vaba juurdlevat mõistust, kusjuures kogemustel polnud olulist tähendust. Ta oli *idealist* ja *ratsionalist*. Ta oli sellega ühtlasi Baconi vastasrindlane. Temalgi oli suur mõju ja ta õpetuse najal kujunes filosoofias ko-

guni nn. *kartesiaanlaste* (Descartes'i ladinapärase nimi oli *Cartesius*) koolkond.

Kasutades Descartes'i meetodit jõudis hiljem Madalmaade juudi soost filosoof *Spinoza* (1632—1677) juba Giordano Bruno poolt rajatud *panteistlikule maailmavaatele* välja. Jumal on igas üksiknähtes ja olendis ja iga üksik Jumalas. Maailmas ei ole midagi juhuslikku. Kõik on vajalik. Ainult Jumal kui iseenda põhjus on vaba. Aga niipea kui ta esineb maailmas oma mitmesuguseis avaldusvormes, pole temagi vaba. Niihästi mõtte- kui ka ainelises maailmas esineb vajalikkuse põhimõte ja valitseb põhjuse ning tagajärje seaduspärane seos.

Spinoza astus pealeselle välja usuvabaduse kaitseks ja väitis, et ka Piibel pole sõna-sõnaline tõde. Piiblis pole prohvetid oma Jumalat sageli mõistnud või siis jälle on nad teda tahtlikult kujutanud sellisena, et ta oleks rahvale võimalikult arusaadav.

Loomulikult sattus Spinoza sellise õpetuse tõttu kirikuga teravasse vastollu.

Õigusteaduse ja riigifilosoofia alal nõudsid muutunud olud samuti uusi seisukohavõtte. Nii õpetas prantslane *Jean Bodin* (1530—1596), et keskaegse feodaalse riigi asemel tuleks eelistada monarhiat, mille valitsejal oleks piiramatu võim. Ta ise mõjutas seaduste tekkimist. Need seadused annaksid talle ka õiguse oma alamate elu ja surma üle ning rahu- kui ka sõjaasjus. Isegi maksumisküsimustes ei ole alamate nõusolek ilmtingimata vajalik. Valitseja võim on Jumalast. Vastu hakata talle ei tohi. Ka vaimulikud peavad talle alistuma. Riigis valitseb ususallivus. Monarhi võim seisab kõrgemal ka usutunnistuslikest huvest. Ta on üldine ja iseseisev.

Kuulsaks sai oma vaateilt riigile ja õiguse olemusele ka hollandi jurist ja filosoof, Leydeni ülikooli professor *Hugo Grotius* (1583—1645), kellest oli kõnet juba varem. Kui keskajal riiki ja selles esinevat õigust oli peetud kiriku vahendusel tekkinud jumaliku päritoluga nähtusteks ja kui ka Bodin oli rõhutanud riigivõimu jumalikku päritolu, siis tuletas Grotius riigi ja õiguse inimlikest

ja mõistuslikest algeist. Grotius õpetas, et inimene on juba oma loomult ühiskondlik olend. Tal on teatavad muutumatud ja kindlad õigusmõisted, mida pole loonud kirik ega riik, vaid mis esinevad juba täiesti algelisteski ühiskonna arenguastmes ega olene seadusandlusest. Need mõisted moodustavad nn. *loomuliku õiguse* (Ius naturale). Kaasinimeste elu, vara ja vabaduse kaitse vajadus kuuluvad siia. Aga mitte ainult üksikisikute suhtlemises, vaid ka riikide vahekordades maksab sama. Riigidki peaksid kohtlema üksteist loomuliku õiguse alusel, kuna nad omakorda on vaid üksikliikmed suures inimühiskonnas.

Grotiuse teosel *Sõja ja rahu õigusest* (De iure belli et pacis) oli suur menu. Nagu juba eespool nägime, asus Grotius samuti seisukohal, et riik toetub lepingule valitseja ja valitsetavate vahel. See mõte osutus arenguvõimeliseks.

Teissugusel seisukohal riigivõimu saamisloos oli inglane *Thomas Hobbes* (1588—1679). Nii õpetas ta oma teoses „Leviathan“, et riik on tekkinud kaootilisest „kõikide sõjast kõikide vastu“ (Bellum omnium contra omnes) sel teel, et kõige tugevam end viimaks teiste üle maksma pani ja ka oma õiguse teistele ette kirjutas. Nõrgemad leidsid sellise olukorra olevat parema kui alalise võitluse ja alistusid. Nendel ei ole aga edaspidi õigust riigi kui tugevama võimule vastu hakata. Nad peavad olema sõnakuulelikud.

Näeme, et Bodini ja Hobbesi õpetused on kohased just piiramatult ainuvalitsusliku korra õigustamiseks. See ei olnud juhus. XVII sajand oli ju ajaks, kus absolutistlik kord Euroopas mitmel pool lõplikult välja kujunes. See kujunemisprotsess kajastus ka kirjanduses ja teaduses, samuti nagu viimased mõjustasid teda omakorda.

Peale ülalmainitud elevusnähtuste mitmesuguseil teadusaladel oli XVI ja XVII sajandi teadusele iseloomustav ka veel see, et pöörduti erilise innuga just looduse vaatlemisele. Filosoofiliste üldseisukohtade abil püüti siis saadud andmeid liita terviklikuks maailmapildiks. See oli eeskätt *natuurfilosoofiline ajastu*.

Mis puutub eri maade teaduslikku elusse sel ajal, siis jäi Saksa-

maa esialgu teataval määral tagaplaanile. Selleks oli kaks põhjust. Esiteks oli Saksa vaimumaailm pühendanud oma parima just reformatoorsele liikumisele ja teiseks laastasid Saksamaad rasked sõjad, mis kippusid lüües ära iga kultuuri-idu. Ometi ei möödunud see aeg Saksamaalegi kasutult. Teisal loodud kultuurivaru peeti siin siiski ka raskeil aegadel silmas ja kasutati neid, ning kui saabusid rahuajad, suudeti neid edasi arendada ja pakkuda peatselt koguni palju algupärast.

KUNST JA KIRJANDUS.

120. **Barokk kujutavas kunstis.** Barokkstiili kehtivusajaks Euroopa kujutavas kunstis on üldiselt ajavahemik a. 1600—1750. See stiil on renessansi stiilisuuna järglane ja pärija. Ta kujunemine pole juhuslik. Ta tekkimisloos etendavad tähtsat osa samad ajendid, mis paar sajandit varem olid kutsunud esile renessansi liikumise. Need ajendid olid kunstilise loomingu vabaduse tarve ning tahe heita kõrvale traditsioonid. Juba renessansi kunstnike peres oli jõulisi isiksusi, kes mitte selleks ei uurinud vana aja kunstiloomingut, et teda kramplikult matkida, vaid et tema kaudu saavutada loomiserksust ja vabadust. Sellisena oli esinenud näiteks Michelangelo. Kõrgrenessansi ajalgi oli juba töötanud küll ka terve hulk väheandekaid kunstnikke, kes antiikkunstiteoste hoolika mõõtmise ja uurimise kaudu olid püüdnud välja jõuda mingisuguseile ilu üldreegleile, et siis nende kohaselt produtseerida ja nende taha peita oma andevaesust. Barokkstiil oli protest selle vastu.

Nimetus *barokk* on saanud hiljem halva kõla. Kaldume teda tänapäeval tarvitama kõige sellise kohta, mis on kuidagiviisi liialdatud ja veider. Sõna tähendabki portugali keeles vildak-ümmergust või ka pirnikujulist pärli, niisiis sellist, mis normaalsest erineb. Ometi on see sõna halb kõrvaltähendus vaid barokk-kunstiloomingu väärnähtuste arvustamiseks. Ei tohi unustada, et see

stiilisuund on pakkunud mõndagi ülevat, millele järelaeg vaid vaevu on suutnud võrdset anda. Barokkstiilist võime kõnelda kõigepealt *arhitektuuris*. See kujutava kunsti ala suutis rakendada nüüd raid- ja maalikunsti sageli oma teenistusse, esinedes ise keskse nähtusena. Barokkstiil on piiramatute ainuvalitsejate, aga ka reformatsiooni tormidest toibunud katoliku kiriku ehitustiil („jesuiitide-stiil“). Kirik, riik ja aadel on ta rakendajad. Barokkstiil aga on samuti võitlusteaja rahutu stiil. Ta peamiseks taotlemisobjektiks on ülevus ja suurejoonelisus. Etteheitenähtusele võib tuua asjaolu, et püüdnud toredus ja suurejoonelisus ei ole nii mõnelgi juhul kooskõlas sotsiaalse ümbrusega. Nad on saavutatud ümbruse kulul. Palee on kasvanud onni arvel. Puhtkunstiliselt seisukohalt võttes ei ole sel etteheitel muidugi tähtsust.

Barokkstiili ehitustele on võrreldes renessansi omadega iseloomustav sageli nende võimsus. Samuti mitmekesisust ehituste arhitektoonilised elemendid ja muutuvad rikkalikumaks ornamentid. Välisarhitektuuri alal omandavad akende ja uste piidad rikkaliku ja seinatasapinnast esilekerkiva profiili. Seinatasapinnad ise elustatakse läbi mitme majakorra käivate ja reljeefselt väljaulatavate piidamoodustustega. Simsid ja karniisid tungivad kaugemale ettepoole. Nad murduvad ümber nurkade ja piitade täisnurga all, tekitades ehituse üldjoonestikus renessansi stiilisuunaga võrreldes rohkem elevust ja liikuvust. Selles üldjoonestikus hakkab aga nüüd sirgjoone kõrval esinema väga sageli ka kõver, eriti sisearhitektuuris. Kuplid ja palliliselt paisutatud tornikatused leiavad rakendamist. Katusenurk muudetakse nüriks ja kallak lamedaks, et lisada hoone ilmele massiivsust. Samal põhjusel tarvitatakse ka lameümmargust kaart ja võlvi. Suurt rõhku pannakse ehituse välisele dekoratiivsele ilmele. Efekti saamiseks töötatakse välja eriti hoone kesksed, tähtsaimad osad, kuhu kuhjuvad ka ilustused. Kõrvalosadele osutatakse vähem tähelepanu. Losside juures näiteks tõstetakse eriti esile portaalid, trepikojad ja peasaal, mis ulatub läbi paari majakorra. Sisedekoratsioon on

äärmiselt rikkalik. Tarvitatakse stuki-, marmori-, puunikerdu- kuldamis- ja freskotehnikat. Raid- ja maalikunst sulavad kokku põimuvad üksteisest läbi. Laste ja tiivuliste inglite ning mütoloogiliste olendite kujutused esinevad seoses julgete ovaal-, ellips- ja ringjoontega ning lehe-, õie- ja viljakobara-motiividega, piirates profileeritud raamidega ehiskilpe ja uste ning akende avausi.

Barokkstiili aegadel on pandud erilist rõhku ka iluaia-kultuurile. Lilleterrassid, keerulisteks figuurideks pügatud puud ja põõsad, purskkaevud inim- ja mütoloogiliste loom-olenditega, tiigid, muruvaibad, toredad puiesteed ja metsatukad moodustavad barokklossi ümbruse.

Barokkstiil on esinenud eriti lopsakal kujul Itaalias ja Hispaanias. Viimases arenesid välja ka ta liialdusnähtused. Ehituste konstruktiivsed elemendid mattusid niivõrd dekoratsioonide alla, et tekkis lõpuks mingi ilustatud suhkrutordi üldmulje.

Prantsusmaal esines barokkstiil peamiselt Louis XIV-nda ajal (1643—1715). Siin oli ta kainem, mõistuslikum ja külmem. Samuti võib üldjoontes väita ka saksa baroki kohta.

Loomulikult avaldasid mõju ja tõmbasid piire ka barokkstiili ehituste püstitamisel ning dekoreerimisel ühe või teise maa geograafiline asend ja ainelised võimalused. Nii esineb ka meil ja eriti Narvas võrdlemisi palju barokkstiili mälestusi. Euroopa kultuuri tolleaegse äärmaa napid ainelised võimalused aga on kirjutanud siin ehitustele ette arhitektoonilise joonestiku karmuse ja ehete nappuse. Üsna puhta itaalia baroki näitena esineb meil — kui mõned hilisema aja muudatused tähele panemata jätta — küll Kadrioru loss Tallinnas. Samuti oleks siinkohal mainida, et sõjas hävinud Kivisild Tartus oma ehisväravatega kuulus baroki valdkonda.

Barokkajastu tähtsamaid ehituskunstnikke oli Itaalias Bernini (1599—1680), kelle ehitatud on muu seas Püha Peetri kiriku eesväljaku kolonnaadid Roomas. Prantsusmaal ja mujalgi Euroopas sai tuntuks Versailles lossi ehitaja Mansart (1646—1708). Saksa- maalt aga tuleks nimetada eriti Poepelmanni (1662—1736), kes

ehitas Dresdenis kindluslossi (Zwinger), mis on iseloomustavamaid barokk-ehituskunsti näiteid, ja teiseks Andreas *Schlüter*'it (1664—1714), kes ehitas Berliini kuningalossi olulised osad.

Barokkaja *skulptuurile* on omane kontrastide rõhutamine. Tu-geva muskulatuuriga mees- ja lopsakate vormidega naisfiguurid on talle iseloomustavad. Pealeselle pannakse rõhku liigutuste hoogsusele ja kogu kuju või kujuderühma dramaatilisele pingele. Suured isiksused, põrutavad elamused ja sündmused annavad ainekiku. Barokkaja raidkunstnike rohkearvulisest perest olgu siin iseloomustavamaina esile toodud juba ülalnimetatud itaallane *Bernini* ja sakslane *Schlüter*.

Maalikunsti alal pakkus barokkstiili ajastu mitmel pool mõn-dagi jäädavat. Selle aja maalikunstile olid iseloomustavad sageli samad omadused, nagu raidkunstile: dramaatilisus, jõuline pinge, kontrastid ning sageli ka meeleline ja naturalismi kalduv joon. Selle aja maalikunsti viljakust soodustasid mõnel pool (Madal-maades!) üldkultuuriline tõus ja soodsad poliitilis-rahvuslikud olud, teisal jälle andsid tööd toredusele kalduv riigivalitsus ja katoliku kirik. Viimane nägi kujutavas kunstis vahendit, millega sai usklike mõjutada otse meeleliselt. Mitte põhjusega ei kujunenud näiteks rekatoliseerijate jesuiitide kirikud kõige toreda-maiks teiste hulgas.

Selle aja maalikunstnikest tuleb nimetada *Hispaania-Madal-maades* töötanud *Rubens*'it (1577—1640). See oli jõuline kunstnikuloomus, kes ei hoolinud kiriklikest ega kunstiajalooli-sist traditsioonest, vaid kes oma kujudele andis eluläheda lop-sakuse isegi pühades piltides ja kes harjumuseks kujunenud ruske koloriidi asemel julgesti tarvitas taas heledamaid toone. Iseseisvunud *Hollandis* aga lõi sellal õitsele kodanliku ainesti-kuga maalikunst. Siin töötas palju andekaid kunstnikke. Kuul-saks said *Hals*, *van Dyck* ja eriti *Rembrandt* (1606—1669). Vii-mase toodang on juba kvantiteedilt väga suur. Ta tähendab aga ka kvaliteedilt madalmaise maalikunsti kõrgpunkti. Kolm asja-olu on *Rembrandti* kunstile iseloomustavad: ta inimkujude hin-

gestatud olek, ta uudne vormi, valguse ja värvi käsitleu, mis avaldub ta kuulsaks saanud hele-tumeda tehnikas, ning lõpuks värskus, millega ta oskab käsitseda Piibli ainestikku.

Peale madalmaalaste tuleks sellest ajajärgust nimetada veel kaht hispaania maalikunstnikku, kes said kuulsaks. Need olid *Velazquez (1599—1660)* ja *Murillo (1617—1682)*. Esimene neist töötas Hispaania kuningakoja õue-maalikunstnikuna, aga sai samas mahti teha tähelepanekuid ka mitmesuguste teiste ühiskonna-kihtide elualadelt. Talle on iseloomustav üldse terav maalijapilk ja õhuperspektiivi ning värviharmonia probleemide lahendamise osavus. Temagi tarvitas seni moes olnud ruske koloriidi asemel heledamat ja rõõmsamat. Ta kaasmaalane Murillo on vastureformatsioonija usklikumaid ja õrnatundelisemaid maalijaid. Joo-vastuses olevad pühakud ja eriti tiivulised inglid-lapsed, õrnad kuld-udused kaugused ja kiirtepärgades pilvekujud esinevad ta maalinguis. Jõhkrad stseenid puuduvad ta teoseis peagu täiesti. Ta mõtete päriskodumaaks on neitsi Maria elukäik ja üldse madonnakultus.

121. **Barokkaja kirjandus.** XVI ja XVII sajand olid Euroopas raskete murranguliste võitluste ajaks. Riike tekkis, langes ja tõusis. Vanad ühiskonnavormid purunesid ja asendusid uutega. Loovale kirjaniku ja luuletaja fantaasiale oli see kõik ajendiks, mis tõukas inimsaatuste üle järele mõtlema. See aeg andiski Euroopas rea sügavamõttelisi kirjanikke ja luuletajaid, kes rahu-tuid aegu otse isiklikult kaasa elasid, ükskõik kas mungana, rüütlina, meresõitjana või rändnäitlejana. Nende loomingus ka-jastub nende aeg.

Eespool juba nimetati kuulsat inglise näitekirjanikku *William Shakespeare*'i. Üldjoontes ta kaasaeglastena tegutsesid portugali luuletaja *Luiz Camões (1524—1578)* ja hispaania romaani- ning näitekirjanikud ja luuletajad *Cervantes (1547—1616)*, *Lope de Vega (1562—1635)* ja *Calderon (1600—1681)*.

Rahutu rändur Camões andis portugallastele eepose *Lusiaa-did*, milles püüti näidata portugali rahva arenemislugu ja võit-

lusi alates nende mütoloogilisest esiisast Lususest. Maadeavastuse ja asumaade hankimise retkede õhkkonnas oli autor üles kasvanud. Need olid kujundanud ta maailmavaate ja olid loonud ka ta pärastisele eeposele kõlapõhja. „Lusiaadid“ aga said varsti kogu kultuurmaailma vaimuvaraks. Portugalis muutusid ta üksikud osad otse rahvalauludeks.

Cervantes kirjutas aastaks 1605 oma kuulsa fantastilise rüütliromani *Don Quijote*'i. Selles kajastusid kaasaja kriisinähtused. Känguv rüütlikeisus ja ta romantika said seal heasüdamliku ja kuidagiviisi nagu kurvameelselt kõikemõistva pilke osaliseks.

Äärmiselt viljaka luuletaja ja näitekirjaniku Lope de Vega loomingus aga esineb kogu hispaanlase ja inimese hing täis vastoksusi, madalust kui ka ülevust. Veelgi teravamini ilmneb sama seik Calderoni draamades. Calderoniga tõuseb hispaania drama üldse oma kõrgeimale tasemele. Sügav lugupidamine teaduste ja kunstide saavutuste vastu seoses usulise sallimatuse ja kitsarinnalisusega, rüütellikkus ja uhkus seoses alandlikkusega kõikvõimsa kuninga ja kiriku ees, südamedaami austamine ja külm kalkulatsioon, hõõgav fantaasia koos mõistusliku targutamisega — need on vastolud, mis kajastuvad Calderoni teoseis. Need on vastolud, mis esinevad ka kogu tolleaegse hispaanlase hinges üldse.

ABSOLUTISMI AJASTU.

ABSOLUTISMI KUJUNEMINE PRANTSUSMAAL.

122. Absolutismi olemus. Teatavasti oli Itaalias keskaja lõpul tekkinud piiramatu ainuvalitsusliku korruga riike, millele loojaist oli loodetud koguni päästjaid üldisest poliitilisest viletsusest. See oli üleminekuage. Aga ka reformatsiooni- ja ususõdade aeg oli riigikorra kujunemise alal veel murde- ja üleminekuajaks.

Nägime eespool, kuidas teadusmehed püüdsid uues olukorras ka riigi olemust ja ülesandeid määratella (Bodin, Hobbes, Grotius).

XVI ja XVII sajandi laastavad sõjad olid tekkinud taas vastoludest üksikute konfessioonide, seisuste ja geograafiliste piirkondade vahel. Kodusõdade puhul oli samuti küllalt juhtumeid, kus isegi ühe ning sama riigi eri osad olid vastolus. Kõik see soodustas mõtte tekkimist, et pideva sõja ja verevalamise tõkestamiseks oleks tarvis riiki, mis seisaks kõrgemal usutunnistuslikest, seisuslikest kui ka piirkondlikest huvest ja mis oleks üldine, kõikvõimas ning iseseisev, — oleks täiesti suveräänne (Bodin). Sellisel riigil ei tohiks olla ta huvipiirkonnast väljaspool või kõrgemal seisvaid ülesandeid, nagu näiteks keskaegsel keisririigil oli olnud katoliku kiriku kaitsmine.

Sellist riiki hakkasid ihkama sageli eriti rahva laiemad kihid, kes seisusliku riigi päevil olid saanud tunda üksikseisuste survet. Tundus loomulikuna, et sellise riigi teostas üksik, andekas ja osav valitseja. Ta pidi seisma kõikidest kõrgemal ja omama piiramatu võimu, et võiks õigust teha kõikidele.

Selline riigikord kujuneski enamikus Euroopa riikides XVII sajandil. Üslikud jõulised valitsejaloomused panid end maksma. Nad löid endile tugeva alalise sõjaväe ja sõnakuuleliku ametnikkonna. Nad püüdsid hankida endile ka täisriigikassat ja valitsetesid piiramatu võimuga. Me nimetame neid *absolutistideks* ja nende riike *absolutistlikeks* riikideks. Viimaseil oli olenevalt igapäevast ajaloolisest minevikust isekeskis teatavaid erinevusi. Ühisteks joonteks aga olid valitseja piiramatu võim ning riigi huvide-piirkonna avarus. Selles pidid üheks tervikuks kokku sulama kõik vastolud. See haaras inimese kõiki eluavaldusi, alates usuga ja lõpetades seltskondlike kommete ning lõbustustega. Samal ajal aga saadi ka üha rohkem teadlikuks rahvast kui ühise ajaloolise saatuse, keele ja tõulise päritoluga inimestekogust. Absolutistlikul riigil ei puudunud sageli ka rahvuslik joon.

Ainult kahes Euroopa riigis ei teostunud absolutism — Inglismaal ja Poolas. Inglismaal olid linnakodanlus ja aadel harjunud

riigivalitsemise tegevusest jõuliselt ja üldsuse huvides osa võtma. Siin püüti rahva enesemääramisõigust monarhi piiramatu võimu vastu kaitsta ja suudetigi seda. Areng viis parlamentaarse monarhiani. Poolas ei lasknud absolutistlikul korral tekkida kõikvõimas aadel. Ta valitses aga ühe seisuse huvides ja viis riigi hukatusse.

Absolutistliku korra väljakujunemisel sammus esirinnas eriti Prantsusmaa. Absolutismi lõplikuks kindlustajaks oli siin kuulus riigimees Richelieu ja esimeseks absolutistlikuks kuningaks Louis XIV.

123. **Richelieu.** Prantsuse kuningavõimu tõusu võib jälgida juba 100-aastase sõja lõpposast alates. Jeanne d'Arc'is — Orleani neitsis oli kehastunud korraga kogu rahva tahe võidelda võõraste sissetungijate ning reetliku kõrgaadli vastu ja päästa Prantsusmaa. Orleani neitsi langemise järel aga sai kuningas selleks, kellelt oodati lõplikku pääsu. Oli ju Orleani neitsi ise võimaldanud kuninga kroonimise ja asetanud kuninga uuesti Prantsusmaa keskpunkti. See kuningavõim lõi endale varsti alalise sõjaväe ja hankis otseste maksude kaudu endale tulusid. Ta muutus seisuste, eriti feodaalaadli suhtes iseseisvamaks. Feodaalaadel saigi juba Louis XI-nda ajal (1461—1483) tunda kuninga karmi kätt.

Järjekordseks Prantsuse kuningavõimu kasvatajaks oli edasi François I (1515—1547). Sel ajal oli Prantsusmaa seisund taas ohtlik. Jälle oli aga just kuningas see, kes võitles edukalt Habsburgide maailmavõimu ümberhaarde vastu ja esines ka siseriigis kogu riigi ja rahva kehastusena, kelle tahtele pidid alistuma feodaalaadli erihuvid. François I järel said Prantsusmaal mitmel korral troonile alaealised kuningad, kelledele oli vaja moodustada eestkostevalitsusi. See nõrgestas kuningavõimu. Lisaks puhkesid veel rasked usulised võitlused, millede kestel jälle ka välismaa (Hispaania!) püüdis vahele segada. Prantsuse kuningavõim näis purunevat. Henri IV-nda võimas isiksus koos rahva rahu- ja korratahtega suutis ta päästa. Prantsuse riik toibus. Ta kuningas oli suutnud tõusta usulistest lahkhelidest kõrgemale.

Riigis anti ruumi nii hugenottidele kui ka katoliiklastele. Kuningas püüdis aga olla ka poliitilistest kildkondadest kõrgemal ja kanda hoolt kõikide eest. Teatavasti tapeti ta jesuiitide agendi poolt. Troonipärija alaeasuse tõttu sai Prantsusmaa jälle eestkostevalitsuse. Noore kuninga *Louis XIII*-nda (1610—1643) ema ja kõrगाadlikud võitlesid võimu pärast. Need võitlused jatkusid isegi veel siis, kui kuningas oli täisealiseks kuulutatud. Hugenotid liitusid kõrगाadliga riigivõimu vastu. Nad kartsid riigivõimult oma erandseisundile kahju. Puhkenud segadusi ei suutnud kaotada ka seisuste esindajate kogu (*États généraux*), mis (1614) oli kokku tulnud. Seisus võitles selles seisuse vastu. Ühist keelt ei leidunud.

Siis aga tõusis noore kuninga kõrvale isik, kes pühendas kogu oma jõu piiramatu kuningavõimu väljakujundamisele Prantsusmaal. See isik oli piiskop ja pärastine kardinal *Richelieu* (1585—1642). Juba alates a. 1620 hakkas ta esinema vaenuliste rühmituste vahel lepitajana. Ta võitis kuninga usalduse, tõusis kardinaliks ja astus (1624) Prantsuse valitsuse etteotsa, kus ta püsis oma surmani. Ta eesmärgiks oli luua Prantsusmaal piiramatu kuningavõim, tagasi tõrjuda Hispaania-Habsburgi võimupüüdlused ning avardada ja ümmargusemaks muuta Prantsuse territooriumi. Visades võitlustes ta teostaski oma kavatsused.

Üha rohkem koondati seadusandev, kohtu- kui ka administratiivvõim kuninga kätte. Pariisi parlament kui kõrgem kuninglik kohtukoda, kelle ülesandeks oli olnud kuninga seadusandlike korralduste registreerimine ja sellega teataval määral ka nende kontrollimine, pidi loobuma poliitikast. Tema kui provintsi-parlamentide kohtulik võimgi kahanes seetõttu, et rajati riikliku tähtsusega protsesside jaoks kuninglikke erikohtuid. Seisuste esindajate kogu ei kutsutud a. 1614 saadik enam kokku. Kuningas pidi valitsema iseseisvalt. Provintsidesse saadeti kubernere ja muude ametnike kontrollijaiks keskvalitsuse poolt *intendantid*, kes kõigest koha peal nähtust-kuuldust pidid informeerima keskvalitsust. Tõrksaid aadlikke karistati rangesti. Hüge-

notid aga kaotasid oma erandseisundi riigis, pärast seda kui nad riigi vastu kahel korral olid taas sõda alanud ja endile koguni välisabi hankinud. Neile kinnitati küll usuvabadus, kuid neilt võeti nende julgeolekupaigad.

Kuningavõimu kõvendamiseks arendas Richelieu sõjaväge ja laevastikku ning püüdis jätkata juba Henri IV-nda ajal alatud Prantsuse asumaadepoliitikat Kanadas. Euroopas toetas ta esialgu Habsburg-Hispaania-Rooma vastaseid jõude peamiselt rahaliselt ja diplomaatlikult ning lõi kontakti eriti Gustav Adolfi aegse Rootsiga. Aga niipea kui Prantsuse siseolud seda võimaldasid ja 30-aastase sõja käik seda sundivald nõudma hakkas, viis ta Prantsusmaa avalikku võitlusse. Ses võitluses oli Prantsusmaal teatavasti edu. Habsburg-Hispaania-Rooma jõud murdus ja Prantsusmaa sai uusi valdusi Reini suunas. Veel rohkem: ta tõusis varsti tugevaimaks mandririigiks Euroopas.

Richelieu tegevus oli mitmekülgne. Peale puhtpoliitiliste alade sai ta mahti pöörata tähelepanu ka vaimse kultuuri aladele. Nii asutati tema poolt *Teaduste Akadeemia*, mis pidi olema Prantsuse vaimse kultuuri arengus ühtlustajaks ja juhiks.

Aastal 1642 suri Richelieu. Ta võis surres ütelda, et oli kogu oma püüdlused pühendanud Prantsusmaale ja et tal pole teisi vaenlasi kui Prantsusmaa ja selle kuninga omad. Aasta hiljem suri ka Louis XIII. Ta polnud andekas valitseja. Prantsuse absolutistliku kuningavõimu väljakujunemisel aga on ta teene-line selles mõttes, et ta laskis tegutseda õigel mehel õigel kohal.

LOUIS XIV-NDA RIIK.

124. **Riigi kujunemine.** Louis XIII-nda surma järel sai Prantsusmaa veel kord eestkostevalitsuse. Uus kuningas *Louis XIV* (1643—1715) oli vaevalt viieaastane. Eestkostevalitsuse etteotsa tõusis noore kuninga ema, juhtivaks ministriks aga sai kardinal *Mazarini*, keda juba Richelieu oli soovitanud oma järeltulijaks.

Nii mõnedki olid lootnud, et Richelieu ja Louis XIII-nda surmaga lõtvub Prantsusmaal absolutistlik kord ja tuleb muudatusi välispoliitikas. Nad eksisid. Ema-kuninganna ja Mazarini pidasid Richelieu poliitikasuunast kinni. Rahulolematud tõusid siis viimsele võitlusele absolutismi vastu. Tekkis kuninga vastu nn. *Suur fronde*, mis tõi Prantsusmaale viieks aastaks (1648—1653) kodusõdu. Kõrgaadel ühines ametiaristokraatiaga (Pariisi parlament) ja Pariisi kodanikega ning valitsusele esitati terve rida nõudmisi. Inglismaal oli parajasti käimas võitlus parlamendi ja absolutistlikku võimu taotleva kuninga vahel. See julgustas ka Prantsusmaal absolutismi vastaseid. Need püüdsid esineda kogu rahva huvide kaitsjana. Pariisi parlament tahtis olla rahvaesinduseks, kuigi ta tegelikult oli kohtuametnike kogu, mille liikmed oma ametikohad pealegi olid ostnud. Fronde ei saavutanud midagi. Ta osaliste huvid olid liig erinevad. Samuti hakkas ta juba varsti hankima endale toetust ka väljastpoolt. See tegi ta ebapopulaarseks ja kergendas ta lämmatamist. Absolutistlik kuningavõim tuli võitlusest välja tervena ja võis edasi areneda Richelieu poolt rajatud suunas.

125. **Riigi valitsemine.** *Aastal 1661 suri Mazarini. Louis XIV* aga teatas, et ta tahab olla omaenese peaminister ja võttiski valitsuse juhtimise enda kätte. Absolutistlik kord kujunes nüüd peenusteni välja nii heas kui ka halvas. Kõik võim koondus keskvalitsuse kätte. Kuningas teostas seal oma tahet oma ministrite kaudu, keda püüti võtta kodanluse, vaimulike või ametiaristokraatia ridadest. Tõrksad feodaaladlikud muutusid taltsaiks õukonna-aadlikeks, kes pidasid endile auks olla küll kuninga isiklikud teenrid, aga keda riigiametisse tavaliselt ei lastud. Nad muutusid seetõttu varsti poliitiliselt saamatuiks ja rumalaiks. Pariisi parlament pidi leppima sellega, et talle keelati protesteerimine kuninga korralduste registreerimisel. Tsenatuur ja politsei lämmatasid riigis igasuguse opositsiooni juba idus. Üldse tõusis politsei osatähtsus riigi valitsemise alal nii võrd, et absolutistlikku riiki võib nimetada *politseiriigiks*.

Louis XIV oli äärmiselt uhke ja iseteadlik ning võttis oma valitseja-ülesandeid suure tõsidusega. Ta tundis end otsekui oma rahva ja riigi kehastusena.

126. **Sõjaväe reform.** Jõuliseks eneseteostamiseks vajas riik tugevat sõjaväge. Sõjaväe reform viidigi läbi. Kõigi ohvitseride ametisse nimetamine sai nüüd kuninga asjaks. Määrati kindlaks ohvitseride auastmestik ja sõjaväes võeti tarvitusele ühtlane munder. Suurendati väeosade koosseisu ja loodi hulk uusi rügemente. Senisest rohkem võeti tarvitusele käsi-tulirelvi, kusjuures püssi otsa kombineeriti tääk, nii et piik muutus jalaväes tarbeks. Täiendati suurtükiväge ja arendati piiramistehnikat. Riigi piiridele ehitati terve rida uusi kindlustusi ja täiendati olemasolevaid. Samuti suurendati sõjalaevastikku nii Atlandil kui ka Vahemeres. Sõjanduse juhina esines markii *Louvois*, kuna kindluste ehitamise alal omandas koguni üleeuroopalise kuulsuse *Vauban*.

127. **Reforme majanduse alal.** Suurenenud kulude katteks sõjaväe ja teistel aladel vajas riik ka suuremaid tulusid. Nende saamiseks viidi läbi olulisi *muudatusi maksu- ja majanduspoliitikas*. Kuulsaks sai selles tegevuses *Colbert*, kes (a. 1669—1683) toimis nn. peakontrolörina (tänapäeva mõistete kohaselt umbes majandus- ja siseministrina). *Colbert* kujundas välja nn. *merkantilistliku majandussüsteemi*, mis XVII ja XVIII sajandil sai valdavaks kogu Euroopas. Selle kohaselt tuli riigil võimalikult palju tööstussaadusi välja vedada, et saada sularahana esinevat väärtmetalli, milles arvatigi seisnevat riigi rikkus. Valmissaaduste sissevedu tuli pidurdada kaitse- ja keelutollidega. Toormaterjalide saamiseks tuli hankida asumaid. Kaubaliiklemise elustamiseks tuli rajada teesid, kaevata kanaleid, asutada kaubakompaniisid jne. Riik aga pidi esinema kõikjal kontrollijana ja juhina. Prantsusmaal hakatigi nüüd arendama tööstusi, millede saaduste eest siiani eriti palju kulda oli välismaile voolanud. Sääraseiks kuningliku kaitse all töötavaiks tööstusteks said suka-, kalevi-, siidi-, tapeti-, klaasi- ja portselani-*manufaktuur*, millede saadusi

varem oli imporditud Inglismaalt, Madalmaadest ja Veneetsiast. Prantsusmaa sai majanduslikult iseseisvaks. Ta saadused kujunesid Euroopas varsti võistlusvõimelisteks ja otsituiks.

Kuninglikud manufaktuurid ei kuulunud tsunftikorra alla. Nad soodustasid viimase lagunemist ja kergendasid üleminekut kapitalistlikku tootmisvormi.

Põllundusele polnud merkantilism soodus. Põllusaaduste hindu püüti hoida madalal, et oleksid madalad tööstustöölise elatuskulud.

128. **Riik ja kirik.** Ka kiriku alal pani Louis XIV maksma oma tahte. Kirik ühtlustati ja viidi senisest suuremasse sõltuvusse riigist. Seejuures tuli kuningal võidelda mitmesuguste vastastega. Nii oli tekkinud Prantsuse katoliku kiriku rüpes XVII sajandil nn. *jansenistlik liikumine*, mille rajajaks oli usu-teadlane *Cornelius Jansen* ja mille keskuseks kujunes *Port Royali* nunnaklooster. Jansenistid astusid teravasti välja jesuiitide moraali ja üldse ametlikus kirikus esineva tegupühaduse vastu. Nad tõmbasid endile jesuiitide kui ka paavsti viha, muutusid oma moraalinoüete tõttu ebamugavaks aga ka kuninga-kojale, kui nad julgesid arvustada selle kõlbelisi varjukülgi. Kuningas aitaski jesuiitidel ja paavstil jansenismi lämmatada. Jansenistlik liikumine oli oma põhiolemuselt õilis ja oleks vääri-
nud toetust. Ta langes kuninga ühtlustamispuüete ja isevalitsetjaliku sallimatuse ohvrina.

Kuigi jansenistide puhul kuningas üldjoontes käis paavsti-meelsete ehk *ultramontanistidega* käsikäes, siis ei sallinud ta muidu ultramontanistide vahelesegamist Prantsuse kirikuellu. Kui tal mõningate kiriklikest valdustest saada olevate tulude asjus paavstiga arusaamatusi tekkis, kutsus ta kokku Prantsuse kiriku *rahvuskonstiili*, mis paavsti suhtes üsna vaenulise hoiaku võttis. Võit jäi kuningale ja paavst pidi tunnustama nn. *gallikaanide* (Prantsuse kiriku iseseisvust kaitsjate) põhimõtteid. Muidugi ei saavutanud Prantsuse kirik selletõttu tegelikult ise-

seisvust. Ta side Roomaga lõtvus, aga samas alistati ta kindlaminini riigile.

Prantsusmaal oli aga sadu tuhandeid inimesi, kes julgesid usuliselt teisiti mõelda kui kuningas ja omasid koguni usuvabadust. Need olid *hugenotid*. Kuningas otsustas lasta nad rekatoliseerida. Esiailgu püüti teha seda meelitustega. Tulemusi ei olnud. Siis võeti tarvitusele surveabinõud. Hugenottide juurde majutati ratsasõdureid, keda nad pidid toitma ja kelledelt pidid kannatama kõiksugu ülbusi. Nüüd algas hugenottide maalt põgenemine. Viimaks, a. 1685, tühistas kuningas *Nantes'i edikti*, sest „hugenottide vähesuse tõttu“ ei olevat sel enam mõtet. Hugenottide põgenemine aga kestis edasi. Üle poole miljoni lahkus neid Prantsusmaalt. Nad võeti avakäsi vastu Hollandis, Brandenburgis, Inglismaal ja mujal Prantsusmaa vaenlaste juures, kuhu nad viisid oma töökuse, oskused ja osalt ka vara. *Nantes'i edikti* tühistamine oli Prantsusmaale majanduslikult rängaks hoobiks. Sellega saavutatud kiriklik ühtsus oli ostetud kalli hinnaga. Absolutistlik kuningavõim näitas end selles juba halvast küljest.

129. **Õueelu.** Colbert'i tegevuse tõttu olid suurenenud riigi tulud tunduvalt. See asjaolu lõi uusi võimalusi absolutistliku võimu teostamiseks mitmesuguseil aladel. Nii tarvitati peale kulukate sõdade palju varu päratu toredaks õueeluks ja ehitusteks. Kuningas püüdis luua endale võimalikult auväärse ümberruse. Ta laskis püstitada *Versailles* lossi, mida ehitati hulk aastaid ja mis maksis tohutuid summasid. Selles arenev õueelu oma kommete, riidemoodeide, toitute, harrastuste ja naudingutega sai eeskujuks kogu Euroopale.

130. **Kunst, kirjandus.** Nagu eespool nägime, oli Louis XIV-nda aeg ehituskunstile ja sellega rakendatud kujutavaile kunstidele barokkajastuks. Kirjanduses valitses sel ajal *klassitsistlik* vool, mille teoreetikuna esines *Boileau*. Ta „Luulekunsti“-nimeline teos kujunes otse klassitsistliku sõnaloomingu seadustekoguks. Tähtsamaid klassitsistlikke kirjanikke Prantsusmaal

olid näitekirjanikud *Corneille* ja *Racine*. Klassitsistlik vool esitas kirjanikule terve rea igasugu vorminõudeid. Nii pidi draamas esinema aja-, koha- ja tegevusühtsus. Keel pidi olema äärmiselt valitud ja viilitud. Originaalsemate tunnete jõuline esiletoomine polnud soovitatav. See oli külm kunst, milles kõneles rohkem mõistus kui võltsimatu tundmus. Et klassitsistlikes teoseis pealegi aine on valitud sageli antiikajast ja tegelased kannavad antiiknimesid, kusjuures nad põhjalt võttes siiski esitavad kaasaja mõtteid, siis on hakatudki nimetama klassitsistlikku voolu ka vale- ehk *pseudoklassitsistlikuks* vooluks.

Boileau ja klassitsistide kaasaeglasena töötas ka kuulus Prantsuse komöödiakirjanik *Molière* (1622—1673). Kuigi temagi maitse kujunes antiikeeskujude najal, ei jäänud ta klassitsismile täiesti truuks, vaid lõi vabamalt ega kartnud originaalsust. Olles äärmiselt hea inimestetundja, suutis ta luua jäädava väärtusega teoseid. Nii näiteks on üldtuntud ja tänini mängitud ta „Ihnur“.

Kuningas toetas kunstnikke, kirjanikke ja teadusmehi heldekäeliselt. Eelduseks oli muidugi, et nad suhtusid maksvasse korrasse jaatavalt, või nad võisid langeda põlu alla.

Prantsusmaa elas üle tugeva kultuurilise tõusu. Ta kultuuri saavutusi hakati välismaail matkima. Pariisist näis kujunevat otsekui kogu Euroopa pealinn. Prantsuse keelegi tarvitamine levis. See keel sai üksvahe Euroopa diplomaatide ja haritlaste keeleks. Romaani keelte perre kuuluvana soodustas ta muuseas ka ladinatüveliste võõrsõnade levikut mitmesuguseisse Euroopa kultuurkeeltesse.

131. **Prantsusmaa — Hispaania järglane.** Kõige selle hiilguse ja jõulisuse taga oli nähtusi, mis ähvardasid Prantsusmaale endale kui ka ta naabreile saatuslikuks kujuneda. Need olid Prantsusmaa hegemooniapüüded. Prantsusmaa astus siin omaaegse Hispaania jälgedesse. Nägime ülemal Louis XIV-nda usulist sallimatust. Ka see meenutas teataval määral Hispaaniat. Ei olnud siis kõige selle juures ime, kui Euroopa riigid Prantsusmaa vastu olid sunnitud samuti välja astuma, nagu nad seda omal-ajal olid teinud Hispaania suhtes.

PRANTSUSMAA HEGEMOONIAPÜÜDED.

132. **Louis XIV-nda välispoliitika.** Vestfaali rahu oli teatavasti Prantsusmaa poliitilist mõju Euroopas tunduvalt suurendanud. Selle rahuga saavutatud positsiooni püüti aga Prantsusmaal varsti edasi arendada ja kõvendada. Mazarinil läsksi korda sõlmida mõningate Saksa-Rooma riigi Reini piirkonna vürstide ja Rootsiaga nn. *Reini liit* (1658), mille ülesandeks pidi olema Vestfaali rahulepingu kaitse. Tegelikult tähendas see liit järjekordset Prantsuse mõju kasvu Reinimaades. Prantsuse idapiir oli kindlustatud. Mazarini oli suutnud saavutada koguni selle, et uue Saksa-Rooma keisri Leopold I valimistingimustesse oli võetud punkt, mille kohaselt keiser ei tohtinud toetada Prantsusmaa vaenlasi.

Hispaania ja Prantsuse tülid oli Vestfaali rahu jätnud lahendamata. Eriti Suure fronde'i ajal puhkesid siin võitlused uuesti. Fronde'i lämmatamise järel aga astus Mazarini liitu inglastega ja hispaanlased võideti. Sõlmiti nn. *Pürenee rahu* (1659), mille kohaselt lõunas Prantsuse riigi piiriks sai kogu oma ulatuses Pürenee mäestik. Põhjas omandas Prantsusmaa Hispaanialt Artois krahvkonna. Prantsusmaa oli veelgi tugevnenud.

Kättevõidetud seisukohaga Louis XIV ja ta ministrid ei leppinud. Prantsusmaa pidi saavutama *hegemoonia* (poliitilise ülemvõimu) Euroopas ning samuti tuli talle hankida laialdased koloniaalvaldused, nagu seda nõudis merkantilistlik majanduspoliitika.

Aeg ja poliitiline olukord näisid Prantsusmaale ta soovide teostamiseks kohased olevat. Saksa-Rooma riik oli Vestfaali rahuga lõplikult nõrkenud. Ta üksikud valdkonnad olid enamasti otsekui malendid, mida tasulubadustega võis lükata siiasinna. Ainult kaks iseteadlikumat osa oli temas: Habsburgide Austria ja Hohenzollernite Brandenburg-Preisi. Esimest nendest aga oli võimalik pidurdada türklastega, kes ikka veel seisis ähvardavana Kagu-Euroopas, kuna teise vastu võis välja mängida

Rootsit. Inglise Stuarti soost valitsejad aga olid taas tülis parlamendiga. Nad püüdsid ajada riigile kahjulikku isiklikku võimupoliitikat ja olid alalises rahahädas. Prantsuse kullaga sai neid mõjutada.

Temale soodsa poliitilise olukorra peenusteni kasutamiseks rakendas Prantsusmaa ennekõike suure hulga igasugu saadikuid ja agente, kes meelituste, ähvarduste ja ka Prantsuse kulla abil pidid Prantsuse diplomaatia niitidega läbi põimima kogu Euroopa.

133. **Louis XIV-nda sõjad.** Objektideks, kuhu Prantsuse rünnak kõigepealt suunati, olid Hispaania-Madalmaad, Holland ja Saksa-Rooma riigi Reini valdkonnad. Kolm vallutussõda pidas Louis XIV nende objektide saavutamiseks. Esimene neist oli suunatud peamiselt Hispaania-Madalmaade vastu, teine peeti eeskätt Hollandi vastu ja kolmas võideldi läbi Saksa-Rooma riigi Reini aladel.

Mis puutub koloniaalvaldustesse, siis suutis Prantsusmaa kuni kolmanda vallutussõja lõpuni oma olemasolevad valdused säilitada ja neid isegi kasvatada. Püüti jätkata Henri IV-nda ja Richelieu-Louis XIII-nda tööd. Kanadas pandi end maksma suurte järvede piirkonnas ja tungiti sealt alla kuni Mississipi suudmeni (1682). Rajati Mississipi piirkonda *Louisiana* asuma, millel näis olevat suur tulevik. Edasi tegutseti *Lääne-India saartel* ning ka *Lääne- ja Ida-Aafrikas* (Senegal, Madagaskar) ja *Ida-Indias*. Kolooniatega kaubavahetuseks asutati vastavaid kaubakompaniisid. Kuigi kolooniad esialgu ei andnud nimetamisväärseid tulusid ja kannatasid sageli saamatu ning kitsarinalise valitsemise all, näisid neis peituvat riigile suured tuleviku võimalused. Viimaste kasutamine aga olenes muidugi sellest, milliseks kujunes Prantsusmaa seisund Euroopas ja kas suutis ta oma kolooniaid mõne tõusva võistleja vastu kaitsta. Seda aitaski juba õige oluliselt selgitada viimne Louis XIV poolt peetud sõda — *Hispaania pärandussõda (1701—1713/14)*.

Aastal 1700 suri viimne kuningas Habsburgide suguvõsa hispaania harust. Hispaania troonile oli suguluse alusel ühevõrra õigusi nii Saksa Habsburgidel kui ka Prantsuse Bourbonidel.

Hispaania, Inglise ja Prantsuse koloniaalvaldusi Ameerikas
Hispaania pärandussõja eel.

Algas pikk ja kurnav pärandussõda, milles Prantsusmaal jälle tuli võidelda suure koalitsiooni vastu. Väsinud ja kurnatud Prantsusmaaga sõlmiti *Utrechtis*, *Rastatis* ja *Badenis* ajavahemikul 1712—1714 rahulepingud. Hispaania ja ta kolooniad jäid Bourbonidele tingimusel, et neid ei ühendataks Prantsusmaaga. Hispaania-Madalmaad (Belgia), Lombardia, Napoli ning Sardiinia läksid aga Habsburgidele. Inglismaa sai Hispaanialt Gibraltarit ja Menorca saare. Prantsusmaalt aga sai ta Põhja-Ameerikas Akaadia (Uus-Šoti), Hudsoni lahe rannikmaad ja Newfoundlandi.

134. **Prantsusmaa ja Euroopa poliitiline tasakaal.** Prantsuse hegemooniapüüdeile Euroopa mandril oli teinud Hispaania pärandussõda lõpu. Veel enam — ka oma koloniaalvaldusi ei olnud suutnud Prantsusmaa kaitsta.

Üheaegselt Hispaania pärandussõjaga toimus teatavasti ka Põhjasõda. Selles purunes Rootsi suurriik kui Prantsusmaa kauaaegne liitlane. Ta asemele astus küll Venemaa, aga selle poliitiline erikaal oli esialgu veel selgumata. Ka Põhja-Euroopas oli muutunud olukord Prantsusmaale niisiis ebamääraseks.

Prantsuse hegemooniapüüete nurjumisega algas Euroopale uus ajajärk — poliitilise tasakaalu ajastu. Mitmesuguste keeruliste lepingusüsteemidega püüti saavutada riikide vahel jõudude tasakaalu. Selle riikide grupeerimise ja ümbergrupeerimisega aga tihenes Euroopa riikide vaheline suhtlemine ja suurenes nende vastastikune sõltuvus. Nüüd võis kõnelda juba kogu Euroopa riikidesüsteemist.

Hispaania pärandussõjast oli eriti võidukana välja tulnud Inglismaa, kuigi küll ka Saksa Habsburgide valdused olid kasvanud. Tasakaalu-poliitika ajastul hakkaski kaaluks Euroopas juhtivat osa etendama just Inglismaa, kes ikka jälle vahele püüdis astuda, kui jõudude tasakaal kuskil ähvardas kaduda. Samas aga arendas ta pidevalt oma merejõude ja suurendas oma koloniaalvaldusi.

ABSOLUTISMI KRIIS JA VALGUSTUSE ALGED PRANTSUSMAAL.

135. Louis XV-nda aeg (1715—1774). Louis XIV valitsemise lõppaastad olid kurvad. Päikesekuningas — nagu Louis XIV-t nimetati — näis end otsekuu üle elavat. Juba ta lähimas ümbruseski oli surm laastavat tööd teinud. Õukonnas aga valitsemise toreda koore ja peenusteni läbimõeldud etiketi taga külmus ja tühjus. Riigi õitsev majanduslik seisund, mille oli loonud Colbert, oli hävinud pikkades sõdades. Järjest kasvas nende arv, kes suhtusid kuningasse arvustavalt. Louis XIV oli viinud Prantsusmaa võimsusele, aga pidi nägema samuti ta langust. Louis XIV-nda ajal oli absolutism näidanud oma häid külgi, aga lõpuks ka pahu. Tuli varsti aeg, kus hulgad hakkasid soovima absolutismi asemele midagi muud. Juba Louis XIV-nda lõpp-aastail läks Pariisis moodi meieisapalve moondis: „Meie isa, kes sa oled Versailles's, ärgu olgu pühitsetud sinu nimi, sinu riik ärgu tulgu“ jne.

Aastal 1715 suri Louis XIV. Trooni pärandas ta oma pojapoja pojale Louis XV-le, kes oli alles viieaastane. Veel kord sai Prantsusmaa eestkostevalitsuse. Kõrgaadel hingas kergendatult. Ta otsustas valitseda riiki ise. Lugu lõppes avaliku skandaaliga ja — mis laiade hulkade seisukohalt veelgi halvem — täielise riigipankrotiga. Liig raske oli Louis XIV pärandus, liig roiskunud aga aadlikudki.

Viimaks siis kuulutati Louis XV täisealiseks. Prantsusmaale õnneks tõusis ta kõrvale isik, kes kurnatud riigile suutis tükiks ajaks kosumisvõimalusi anda. See oli Louis XV-nda kasvataja ja varsti ka ta valitsuse juht kardinal *Fleury*. Rahu — see oli *Fleury* juhtsõna. Samas arendati aga Prantsusmaale kasulikku diplomaatlikku tegevust. *Fleury*'l oli edu. Prantsusmaa kosus. Eeskätt diplomaatlike vahenditega suudeti saavutada Saksa-Rooma keisrilt Karl VI-lt koguni õigus kauaihatud *Lotringile*.

Vastutasuks tuli tunnustada vaid Karl VI poolt loodud troonijärgluskorraldust Austrias.

Fleury suri a. 1743. Nüüd said vabad käed need, kes ihkasid sõdu ja avantüüre ja kelledele Fleury valitsemine oli tundunud aralt väikekodanlikuna. Vaevu toibunud Prantsusmaa paisati uutesse kurnavatesse sõdadesse: Austria pärandussõtta (1741—1748), millesse astumast raugastunud Fleury enam ei olnud suutnud Prantsusmaad takistada; Seitsmeaastasse sõtta (1756—1763) ja Inglise-Prantsuse koloniaalsõtta (1755—1763).

Riigi rahanduslik seisund halvenes uuesti. Puudujäägid kasvavad. Tulu aga ei olnud sõdadest vähimatki. Just vastupidi: koloniaalsõjas kaotas Prantsusmaa inglastele ja ka Hispaaniale peaaegu kõik oma koloniaalvaldused Põhja-Ameerikas. Prantsuse kaubalaevastik hävis, meretagune kaubandus soikus. Samas aga süvenes siseriigis olukord, kus riiki valitseti absolutistliku kuninga tujude ja naudinguiha ning õukonna aadli kasude kohaselt. See suurendas hulkades ja nende vaimseis juhtides umbusku absolutismi vastu. Ei loodetud absolutistlikust kuningavõimust enam õigusetegijat kõikidele, vaid sooviti ta asendada millegi muuga. Absolutism näis oma aja ära elanud olevat.

136. **Rokokoo elustiil.** Jäik etikett, uhkustav pidulikkus ja pühalik paatos olid olnud Louis XIV-nda õueelule omased. Nad olid surunud oma pitseri kõigile harrastustele ja isegi naudingule. Kõige raamiks aga oli olnud uhke ja suurejooneline barokkstiil. Louis XIV surmaga tuli muudatus. Tundus, nagu oleks vabanetud mingist survest. Taheti end välja elada. „Elagu rõõm!“ seati endale kõrgemas seltskonnas lipukirjaks. Algas nauding, mille puhul sageli ka enam välistki siivsust vajalikuks ei peetud, mida küll rangesti oli nõudnud Louis XIV. Õueelu vastu näis tekkivat teatav küllastustunne. Hakati huvi tundma alamate rahvakihtide elu ja lõbustuste vastu. Riietuti karjaseiks ja talumeesteks ja matkiti vabas looduses nende elu-olu. Sel uuel elustiilil, mis maksvele pääsis eestkostevalitsuse ajal ja jätkus Louis XV-nda täiseasusegi ajal, olid oma positiivsed ja nega-

tiivsed küljed. Positiivseks nähtuseks võiks pidada seda, et Louis XIV aegse vagatseva teeskluse asemele tuli nüüd rohkem siirust ja vabadust. Lihtrahva elu ja kommete idealiseerimine ja pealiskaudne matkimine, ilma et seda elu vaevaks oleks võetud ligemalt tundma õppida, tõi aga kogu hoiakusse uue võltsi ja peenutseva noodi. Tundus sageli, nagu oleksidki elusisuks vaid mäng ja karjaseidüll. Tõsise elusisu puudumine aga tõi tihti kaasa kõlbelise lodevuse.

See uus elustiil lõi endale ka vastava väljendusviisi — *rokokoostii*li.

Rokokoostii on välja arenenud barokkstiilist. Ta avaldub eriti hoonete sisearhitektuuris, elamusisustuses, maalikunstis ja ka riietemoes. Barokiga võrreldes on talle omane suurem kergus, mänglevus, peente ornamentide küllus, ent ka reeglipärasuse puudumine. Suured aknad, palju valgust, kuldraamidesse paigutatud heledad lillelised siidtapeedid, rohkesti peegleid, rikkalikult ilustusi seintel ja lagedel, kus taimeväädi-, lehe-, pärlinööri- ja merikarbi-motiivid põimuvad gratsiöösseis kaartes tujukalt läbiseigi, — see on rokoko *sisearhitektuurile* iseloomustav. Rokokoomööbel on kerge ja habras. Ta on kunstislerite, kunstseppade, nikerdajate ja kuldajate hoolsa töö tulemus. Nagu sisearhitektuuris, nii valitsevad selleski sujuv kaarjoon ning ornamentikas merikarbi- ja taimeväädi-motiiv. Mööbli kandvadi osad sulavad ornamentidesse nii, et ornament ise muutub kandvaks osaks. Sohvel ja tugitoolidel aga esineb siidpolsterdus ja kohevil siidpatju.

Rokoko-*maalikunsti* ainekukaks on sageli karjaseidüll, armastus, parema seltskonna pidustused ja idülliline unistlev maastik. Maalingute värvitoonideks on valge, hõbe, kuld, heleroosa, helesinine, sammalroheline ja lilla. Kujud on idealiseeritud, nende kontuurjooned peened. Kogu pildi koloriit on hele, õrn ja unistlev.

Rokokoostii tõi muudatusi ka inimeste välimusse ja riietusse. Varemata aegade raske, õlgadele langev parukas jäeti kõrvale.

Riidematerjal muutus nii naiste kui ka meeste riietuses kergemaks ja pehmemaks. Kergemaks muutusid ka daamide hispaania-pärased võrukuued.

Rokokoo ajastu kunstnikest Prantsusmaal tuleb nimetada arhitektuuri alal eriti *Oppenort'i* (1672—1742), maalikunsti alal *Watteau'd* (1684—1721) ja skulptuuri alal *Houdon'i* (1741—1828).

Nagu teised tolleaegsed prantsuse kultuuri eluavaldused, nii leidis ka rokokookunst matkijaid kõikjal Euroopas. Iseloomustavaima tema alal andis aga siiski Prantsusmaa ise.

137. **Valgustuse mõiste.** Kunstide alal sobivaid väljendusviise otsides oli uueaegne inimene jõudnud renessansist üle baroki rokokooni. Samas oli keskaegse seisusliku monarhia asemele astunud pärast pikemaid võitlusi absolutistlik riik. Prantsusmaal avaldas ka see juba kriisinähtusi ja näis vajavat reformi. Loov inimvaim aga oli saanud julgust. Keskaja lõpu ja uue aja alguse maadeavastusretked olid avardanud ta geograafilist silmaringi. Uurimused astronoomia vallas olid purustanud keskaegse kiriku poolt õigeks tunnustatud maailmapildi. Reformatsioon ja ususõjad olid andnud mitmelgi Euroopa maal inimesele uurimise ja südametunnistuse vabaduse. Nägime eespool, kuidas seetõttu võeti uusi seisukohti riigi ja ühiskonna suhtes ning loodi samuti uusi filosoofiasüsteeme, mis pidid selgitama kogu maailma kui kokkukuuluva terviku olemust. Arvati teadvat ka juba meetodit, millega seda kokkukuuluvust ja seaduspärasust uurida ja tõestada. See meetod oli kogemuslik ja katseline — *empiiirilis-induktiivne*. See oligi andnud juba häid tulemusi loodusteaduste vallas. See julgustas. Tekkis piiritu usk teadustesse, aga samas ka looduse „loomulikku“ seaduspärasusse. Hakkas kujunema vaade, et tarvis on vaid arendada teadusi ja rakendada inimese „loomulikku“ mõistust ning mõtlemisvõimet, et leida vastust kõigile küsimustele. See oli valgustuslik vaade. Ta arenes alates XVII sajandist eriti neis maades, kus süüme-, uurimis- ja ka sõnavabadus oli võrdlemisi suur, nimelt Hollandis ja Inglismaal. Ta

oli *intellektualistlik*. Ta tunnustas ainult mõistuse abil saadud seisukohti. Igasuguseile ilmutatud tõdedele (usund!) oli ta põhjalikult võttes vaenuline. Ainult see inimene oli ta seisukohalt tõesti valgustatud, kes oma tunnetusjõudude abil suutis iseenda kui ka oma mina ja maailma suhete asjus selgusele jõuda.

Käsi käes usuga intellektisse valitses arvamus, et inimene on piirilt kasvatatav ja arenguvõimeline. Ta on muide ka põhjalikult võttes hea ja ta mõistuse arendamine tekitab temas kohe ka tahte kõigele heale. Maailm, kus inimene elab, on mõeldavate maailmade seas lõppude lõpuks siiski kõige parem. Kui temas vigu leidub, siis on need mineviku rumaluste (kiriku!) vili. Neid on võimalik parandada, kui inimesed targemaks saavad. Riiki ja kogu ühiskonda on võimalik luua uueks ja heaks, milles on tagatud „võimalikult paljude võimalikult suur õnn.“

Valgustuslane hakkas julgesti arvustama kõike minevikust päritolevat ja traditsioonilist. Olles iseseisvam ja teaduslikum kui omaaegne humanist, kaldus ta sellest erinevalt varsti ka poliitikasse ja ühiskondlike probleemide valdkonda. XVII ja XVIII sajandi Euroopa ühiskond näiski pakkuvat arvustamiseks ainet, eriti Prantsusmaal, kus absolutism oli kängumas.

Mitmel pool XVIII sajandi Euroopas olid absolutistlikud valitsejad võtnud omaks valgustuslaste vaateid ja teostasid oma riikides nendekohaseid reforme. Selliseid valitsejaid hakati siis nimetama *valgustatud absolutistideks*. Louis XV reformiteede ei asunud. Pahelised nähtused riigielus püsisid ja kasvasid. Samas aga levis üha rohkem kehtivat korda teravasti arvustav valgustuslik maailmavaade. Tekkis pinge, mis juba Louis XV järglase ajal viis plahvatusse — Suurele Prantsuse revolutsioonile.

VÕITLUS ABSOLUTISMI ÜMBER INGLISMAAL.

138. **Tudorite Inglismaa.** Tudori soost kuningate valitsemis-aeg Inglismaal (1485—1603) oli kuningavõimu kasvule teatavasti

soodus. Kodusõdades oli hävinud palju tugeva kuningavõimu vastaseid ning rahva laiad hulgad soovisid korda ja rahu. Tudorid tõid selle ja võitsid rahva poolehoidu.

Nagu teada, sattus juba teine Tudori soost valitseja *Henry VIII* vastollu paavstiga ja asus reformatsiooni poolele, kuigi üsna suurel määral isiklikel põhjustel. Sama valitseja rajas aga Inglismaal ka laevatehaseid ja laskis ehitada kauba- ning sõjalaevu. Viimaste relvastust täiendati ja parandati tunduvalt. Laevanduse arendamine aga pidi Inglismaa varem või hiljem viima kokkupõrkele tollaegse tugevaima mere- ja koloniaalriigiga Hispaaniaga. Kui a. 1558 Inglise troonile tõusis *Henry VIII* tütar *Elisabeth*, selgus olukord varsti. Reformatsiooni saavutused kindlustati ja pea algas ka võitlus Rooma-Hispaania jõudude vastu. Võitlus Hispaania vastu ja selles saavutatud võidud panid aluse Inglismaa kaubandusele, merendusele ja koloniaalvaldustele ning tõid samuti keskkihtidele rikkusi. Veel rohkem — kui Inglise julged meresõitjad, tegutsedes maadeavastajate, kaupmeeste ja meriröövlitena, oma õnnestunud retkedelt rikkaliku saagiga naasid ja kui Inglise laevastik võitis tugevaid vastaseid, siis ununesid kogu maal ja rahval nii mõnedki raskused. Neid nimelt oli. Juba külakonna ühismaade tarastamine ja ka tekstiiltööstuse arengust tingitud lambakasvatuse levik tekitas väiketalunike proletariseerumisnähtusi ning osalt ka tööpuudust. Valitsus oli sunnitud kogukonna omavalitsustele ja rahukohtunikele korraldusi tegema vaeste- ja töömajade asutamiseks ja palkade normimiseks.

Need raskused üldpilti ei muutnud. Inglismaa käis tõusuteed. Ajades nõnda laiade keskkihtide huvidele vastavat poliitikat oli valitsusel parlamendi alamkojaga läbisaamine loomulikult hea. Alamkoda koosnes nimelt eeskätt linlaste ja alamaadli ridadesse kuuluvaist isikuist. Sõnakuulelik oli aga ka ülemkoda, mille koosseisus oli kodusõdades kahanenud põlise kõrgeadli liikmeid, kuninga poolt äsja peeriseisusse tõstetud isikuid ja kuningast kui

anglikaani kiriku peast sõltuvaid anglikaani kõrgemaid va-
mulikke.

Toetudes keskkihtidele ja eriti just anglikaani kirikut poolda-
vale alamaadlile oli kuningavõimul laialdane seljatugi ka väljas-
pool parlamenti. Alamaadel ehk gentry omas nimelt suurt mõju
kogukondlikus omavalitsuses. Teiselt poolt oli ta sidelülilik
kodanluse ja kõrgeadli vahel. Gentry polnud mingi eriti kinnine
seisus. Temasse tõusis alt kodanlasi, kui need oma varu paigu-
tasid maaomandisse, ja ülalt sattus ta ridadesse kõrgeadlike poegi.

Rahva laiade keskkihtide huvides aetud poliitika tõi tudorli-
kule kuningavõimule eriti kuninganna Elisabethi ajal üsna suure
iseseisvuse. Sel võimul oli endakaitseks ka veel kaks küllaltki
tõhusat relva: nn. *Tähekoda* ja *Kõrge komisjon*. Esimene neist
oli kuninga ametnikest koosnev erikohus riigivastaste süütegude
jaoks. Ta rajajaks oli olnud esimene Tudor Henry VII. Teine
aga oli asutatud Elisabethi poolt usuliste tülide lahendamiseks ja
anglikaani kiriku kui kuningavõimu olulise toe kaitseks.

Hoolimata suurest iseseisvusest parlamendi suhtes ei eitanud
Tudorite kuningavõim aga põhimõtteliselt kunagi parlamendi
juba keskaja lõpupoolel väljakujunenud õigusi otsustavalt kaasa
kõnelda maksustamis- ja seadusandlikes küsimustes. Tudorite
võimu kasv oli olnud orgaaniline, sõltuv oludest ja isikuist, mitte
aga murranguline ja revolutsiooniline.

139. **Esimesed Stuartid ja parlament.** Kuninganna Elisabethi
surma järel (1603) läks aga Inglise troon pärimise korras Mary
Stuarti poja, Šoti kuninga James VI kätte, kes Inglismaal valit-
sema hakkas James I nime all. Temaga tõusis Inglise troonile
Stuartite dünastia ning saabus ühtlasi Inglismaale taas aeg, kus
parlamendi ja kuningavõimu ulatus ning piirid põhimõtteliselt
seisukohalt vaatlusele võeti. Kuningad hakkasid siis taotlema
oma võimu laienemist ja absolutistlikuks muutmist, kuna jälle
parlament neid pidurdada püüdis. Algasid võitlused absolutismi
ümber ka Inglismaal. Süüdi nende puhkemises olid eeskätt
Stuarti soost kuningad oma saamatu välispoliitika ja väljakutsuva

sisepoliitilise tegevusega ning osalt ka välismaised eeskujud. Ei tule samuti unustada, et pika kodurahu ning keskkihtide ainelise jõukuse kasvu tõttu ka parlament oli muutunud iseteadlikumaks ja kuninga tegevuse suhtes tähelepanelikumaks.

James I-se (1603—1625) valitsus algas paljutootavalt. Šotimaa liitus nüüd personaalunioonis Inglismaaga. Näis lõppevat sajandeid kestnud vaen nende kahe maa vahel. Loodeti samuti, et James I jätkab valitsemist oma kuulsa eelkäija kuninganna Elisabethi vaimus. Varsti selgus muud. Uus kuningas oli pillaja, uhke, oma võimust äärmiselt kõrgel arvamisel ja samas ka väiklane ning pedant. Ta seadis endale ülesandeks luua ühtlane piiramatu kuningavõim nii riigi kui ka kiriku valitsemise alal. Toetudes anglikaani kirikule hakkas ta taga kiusama presbüterlikke puritaane. Viimased andsid teatavasti koguduste valitsemisel tähtsa koha koguduste vanemaile ehk presbütereile ja soovisid Inglise kiriku reformimist järjekindlas ja „puhtas“, eeskätt kalvinistlikus vaimus. James I aga osutas samas teatavat vastutulekut koguni katoliiklastele. Arvas ta ju, et katoliku kirikul on ainult üks puudus ja nimelt see, et ta peaks on kuninga asemel paavst. Vastutulek katoliiklastele oli viimaste endi arvates siiski vähene. Mary Stuarti pojast olid nad lootnud rohkem. Oma lootustes petetud, panid nad kuninga vastu toime tapakatse. Kuningat taheti ühes parlamendiga õhku lasta (1605). Plaan avastati siiski õigeaegselt ja asjaosalised said oma karistuse. Kuninga sümpaatiad katoliiklaste vastu kahanesisid. Puritaanide tagakiusamine aga jätkus. Et neid oli eeskätt just linnakodanluse ridades, siis hakkaski keskkihi see osa kuningast võõrduma. Üldist nurinat tekitas aga kuninga välispoliitiline hoiak. Taotelles oma poja ning troonipärija abielu Hispaania printsessiga ei toetanud James I sellal alanud 30-aastasest sõjas oma väimeest, Böömi kuningaks valitud Pfalzi kuurvürsti Friedrichi, kuigi seda toetust ootasid nii Friedrichi valijad kui ka inglise rahvas. Kui Inglismaa alles hiljuti oli olnud Hispaania ja katolitsismi vastavais võitlustes juhi kohal, siis näis ta nüüd jõuetult

eemale jäävat. Parlament tegi kuningale ta välispoliitika asjus etteheiteid. Siis aga seletas kuningas, et parlamendil puuduvat etteheidete tegemiseks õigus ja et parlamendi õigused olevat tekkinud üldse vaid kuninga armust. Alamkoja liikmed protesteerisid. Nad väitsid, et parlamendi õigused tulevad Inglise kodanike sünnipäraseist õigustest. Kuningas aga rebis protesti protokolliraamatust oma käega välja, saatis parlamendi laiali ja laskis osa ta liikmeid vangistada. Kuninga ja parlamendi vahelise umbusu seeme oli külvatud. Võitlused võisid puhkeda iga hetk. Juba James I järglase Charles I-se ajal nad puhkesidki ja ähvardasid üksvahe hävitada Inglise kuningavõimu hoopis.

Charles I (1625—1649) oli vaateilt samasugune absolutist nagu ta isa, kuigi ta küll oli paindlikum, ettevaatlikum ja sümpaatsem. Teiselt poolt oli aga parlamentki muutunud tähelepanelikumaks, ja nii algasid konfliktid uuesti. Parlament nõudis kuningalt ebaseaduspärase maksustamiste lõpetamist ja ka kindlamat hoiakut katoliiklaste suhtes. Kuningas aga saatis parlamendi ikka jälle laiali.

Aastal 1628 esitas parlament kuningale viimaks nn. *Õiguste petitsiooni*, milles kokkuvõttes nõuti kõigi parlamendi väljakujunenud õiguste tunnustamist. Kuningas ärgu võtku makse ega tehku laenusid parlamendi nõusolekuta. Samuti ärgu vangistatagu kedagi, ilma et põhjust poleks teada antud. Kuningas kinnitas *Õiguste petitsiooni*, saatis aga varsti parlamendi laiali ega täitnud petitsioonis antud lubadusi. Veel rohkem — ta otsustas valitseda parlamendita. Üheteistkümne aasta jooksul (1629—1640) ei kutsutud parlamenti enam kokku. Toetudes *Tähekojale* ja *Kõrgele komisjonile* ning samuti ka oma usaldusmeestele lord *Strafford'*ile ja *Canterbury* peapiiskopile *Laud'*ile toimis Charles otse isevalitsejana.

Püüdes *Šotimaal* maksma panna anglikaani kirikukorda, sattus ta aga šotlastega sõjajalale. Et sõjapidamiseks raha saada, oli ta viimaks sunnitud taas kokku kutsuma ka parlamendi. *Aastal 1640* kokkutulnud nn. *Pikk parlament* oli käremeelne. Kuningale

heideti ette ta ebaseaduspärast tegevust. Nõuti Tähekoja ja Kõrge komisjoni kaotamist ning veelkordset parlamendi õiguste tunnustamist. Kuningas nõustus. Ta pidi sallima samuti, et vangistati Strafford ja Laud. Neid süüdistas parlament riigivastases tegevuses. Nad leiti süüdi olevat ja hukatigi hiljem. Parlament aga läks kaugemale. Sooviti anglikaani piiskoppide kõrvaldamist ülemkojast ja nõuti ametnike ja ohvitseride määramisel kaasakõnelemise õigust. Avaldati samuti arvamist, et anglikaani kirikukord tuleks asendada demokraatliku presbüterliku korraga.

Kuningas märkas, et nende radikaalsete nõudmiste puhul tekisid parlamendis eneses kui ka rahva seas lahkavõimised. Neid näis võimalik olevat kasutada. Olles järeleandmiste kaudu saavutanud äsja kokkuleppe ka šotlastega, otsustas kuningas parlamendi vastu nüüd jõudu tarvitada. Ta ilmus sõdurite salgaga alamkotta ja nõudis mõnede käremeelsemate tegelaste väljaandmist. Need aga olid õigel ajal põgenenud ja leidnud varju Londoni linnavalitsuses. Viimane neid kuningale välja ei andnud. Kogu linn muutus rahutuks. Nõuti, et kuningas austaks parlamendi õigusi. „Privileeg!“ hüüti talle vastu nii parlamendis, linnavalitsuses kui ka tänavail. Parlament aga otsustas koos linnavalitsusega seada endakaitseks ametisse sõjaväeosa. Nüüd lahkus ka kuningas Londonist ja läks oma vägede juurde. Algas kodusõda.

140. **Kodusõda. Oliver Cromwell.** Juba Charles I-se ja parlamendi vahel puhkenud vaidluste kestel oli esinenud parlamendis kui ka väljaspool teda neid, kes kaldusid mõõdukusele ja olid nõus kuningaga leppima. Neid enamikult aadli ridadesse kuuluvaid ja hoolitsetud välimusega kuningameelseid hakkasid nende käremeelsed vastased kutsuma *kavalerideks*. Käremeelsed kuningavastased puritaanid aga said endile *ümarpeade* nime, sest nad käisid parukata ja kandsid lühikeseks lõigatud juukseid.

Kui nüüd puhkesid võitlused, jaguneski kogu maa kahte leeri. Kuninga poolele asusid peamiselt aadel ja anglikaani kirik ning

samuti maa katoliiklikud elemendid. Parlamendi selja taga aga olid keskkihid ja eriti just kodanlus ning kalvinistlikud puritaanid. Võitlused kandsid üldse tugevat usulist kõrvalvärvingut. Näis, nagu algaks nüüd omal-ajal poolele teele peatuma jäänud Inglise reformatsiooni lõpuleviimine järjekindlas puritaanlikus vaimus. Peale usulis-poliitiliste vastolude avaldasid võitluste kestel teatavat mõju ka rahvuslikud vastolud inglaste ja iiri-šoti elemendi vahel. Maa-alaselt oli Kesk- ja põhjapoolne Inglismaa kuningameelne, lõunapoolne aga ühes Londoni linnaga parlamendi pooldaja. Ka laevastik läks parlamendi poole, kuna jälle kuningal oli võrdlemisi tugev maavägi.

Algul kaldus edu kuninga ja kavaleride poole. Siis aga lõi parlamendiliige *Oliver Cromwell* vabadest talupoegadest ja rentnikest endale sõjaväe, milles peale range distsipliini ja sõjalise tubliduse esines sügav puritanistlik usklikkus. „Looda Jumalale ja hoia püssirohi kuiv!“ — see oli Cromwelli salkade juhtlause. Nende jõudude abil hakkaski parlament nüüd võitma. Cromwelli tähtsus parlamendi sõjaväes kasvas. Varsti aga selgus, et parlamendi pooldajate ridades pole üksmeelt. Mõõdukamad ja nimelt *presbüterlikud puritaanid*, olles parlamendis enamuses, panid Inglise kirikus maksma presbüterliku korra, hakkasid omakorda kõiki usuliselt teisitimõtlejaid taga kiusama ja näisid saavutatuga rahuldudes valmis olevat leppima ka kuningaga. Käremeelsemad aga nõudsid kõigile usulahkudele vabadust ja sallivust. Neid nimetati *independentideks*. Cromwell oli nende juht. Nende hulka kuulus enamik sõjaväest ja oma laitmatute eluviiside tõttu oli neil suur poolehoid ka kodanluse ridades. Olles kiriklikult demokraadid, nõudsid nad ka absolutistliku kuningavõimu vastu järjekindlamat võitlust.

Parlamendi ja ta sõjaväe vahel valitsesid niisiis teatavad lahk-helid. Vahepeal aga sai sõjavägi kuninga üle otsustava võidu. Kuningas põgenes Šotimaale, lootes hädas endale šotlastelt tuge. Need aga andsid ta parlamendile välja. Kodusõda oli lõppenud. Kuningas oli parlamendi vang ja ta võim näis olevat murtud. Et

aga parlamendi ja independentliku sõjaväe vahel esines mõtete lahkuminekuid, siis näis kuningal võimalik olevat kahe leeri vahel kaubelda. Aimates ohtu laskis Cromwell tuua kuninga parlamendi hoole alt sõjaväe korraldusse. Kui ta märkas, et kuningalt järeleandmisi loota ei ole ja kui pealegi Šotis, Walesis ja Iiris ilmnes kuningameelseid liikumisi, otsustas ta kuninga hävitada. Olles tagasi löönud Inglismaale tunginud šotlased, laskis ta puhastada sõjaväel parlamendi leplikust presbüterlikust elemendist (1648). Nii moodustunud *Päraparlament*, nagu puhastatud Pikka parlamenti nüüd nimetama hakati, tõstiski kuninga vastu riigireetmise süüdistuse. Eriline kohtukoda, mille liikmeks oli ka Cromwell, leidis Charles I-se süüdi olevat ja mõistis ta surma. Kolm päeva hiljem — 30. I 1649 — viidi otsustäide. Inglismaast sai „riik ilma kuningata ja ülemkojata“. Valituslikku võimu hakkas teostama eriline riiginõukogu, kuna kõrgeim juhtiv ja seadusandev võim jäi parlamendile, mis nüüd oli vaid ühekojaline. Tegelikult oli aga riigis ülimalt võimuks muidugi independentlik sõjavägi, kelle juhatajaks sai Oliver Cromwell.

Raskused Cromwellile nüüd alles algasid. Ta suutis küll energiliselt maha suruda kuningameelsete ja katoliiklaste mässud Iiris ja Šotis ning liita need maad kindlasti Inglise riigi külge, aga parlamendi ja sõjaväe vaheline koostöö osutus võimatuks. Niipea kui parlament tahtis teostada oma võimu ja tegi korraldusi ka sõjaväe suhtes, muutus viimane umbusklikuks ja hakkas vastu. Parlament saadeti siis ikka jälle laiali. Independentlikul sõjaväel ja Cromwellil olid peale lahkpüüdelise parlamendi vastasteks muidugi ka kuningriiklased, anglikaani kiriku vaimulikud ja suurmaaomanikud-aadlikud. Cromwell püüdis vaenulisi elemente lepitada ja luua riigi valitsemise alal taas jõudude tasakaalu, mis kuninga hukkamisega oli rikutud. Ta laskis end a. 1653 määrata eluaegseks *lord-protektoriks*, kes koos riiginõukoguga pidi tegutsema riigi täidesaatva võimu kui ka sõjavõudude juhina. Seadusandlik võim pidi jääma parlamendile. Nõnda

pidi kujunema riigikord, milles kuninga asemel oleks esinenud eluaegne lord-protektor, kellel oli pealegi õigus nimetada endale järglane. Tulemusi ei olnud. Lahkhelid püsisid. Veel oma valitsemise viimsel aastal pidi Cromwell tõrksa parlamendi laiali saatma sõnadega: „Jumal olgu kohtumõistja minu ja teie vahel!“

Sisepoliitilistest raskustest hoolimata oli aga Cromwellil küll õnnestunud ajada jõulist ja riigile kasulikku välispoliitikat. Aastal 1651 väljaantud *Navigatsiooni-aktiga* keelas ta võõraste vaheltkauplejate tegevuse Inglise väliskaubanduses ja nimelt impordi alal. See tabas eriti just hollandlasi. Need hakkasidki vastu. Cromwell aga sundis neid nn. *I-s Hollandi-Inglise mere-sõjas (1652—1654)* seda akti tunnustama.

Cromwell suri. Ta sõjaväeline diktatuur ei olnud suutnud luua püsivat korda. Riigis puhkesid ta surma järel uued segadused. Ta poeg Richard, „kes ei osanud paluda ega sõdida“, kõrvaldati varsti protektori kohalt, kuhu ta isa tahtel oli tõusnud. Tekkinud anarhiast väljapääsu hakkas rahvas viimaks nägema ainult Stuartite tagasikutsumises.

141. **Stuartite restauratsioon.** Märgates rahva rahutahet, hakkasid üksikud ohvitserid ja parlamenditegelased varsti pärast Cromwelli surma plaanitsema Stuartite tagasikutsumist Inglise troonile. Astuti kontakti Charles I-se pojaga, kes oleskles Prantsusmaal ning Madalmaades. Ta kandis juba isa surma-aastast saadik oma pooldajate leeris kuningas Charles II nime. Ennekodusõjaaegse korra kohaselt valitud parlament kutsuski nüüd a. 1660 *Charles II Inglise troonile*. Kutsutu lubas maale süümevabaduse ja kodusõjaaegsete tegelaste enamikule amnestia. Aga parlamendi- ja kuningavõimu ulatuse küsimust, mille pärast omal-ajal võitlused olid puhkenudki, ei puudutanud kumbki pool. Restaureeriti üldjoontes enne-kodusõjaaegne olukord. Esimestel Stuartitel polnud niisiis õnnestunud teostada Inglismaal absolutismi. Lahtiseks jäi aga esialgu ka parlamendivõimu ulatuse küsimus.

INGLISMAA XVII SAJANDI LÖPU- JA XVIII SAJANDI ALGUPOOLEL. PARLAMENTARISTLIKU KORRA KUJUNEMINE.

142. **Viimsed Stuartid ja parlament.** Viimsed Stuartid (Charles II — 1660—1685 ja James II — 1685—1688) ei eitanud küll otse avalikult parlamendi väljakujunenud õigusi, andsid aga siiski varsti põhjust, et äsja lahtiseks jäänud parlamendi- ja kuningavõimu ulatuse küsimus uuesti päevakorrale kerkis. Ehtsat emigrantidena polnud nad midagi õppinud ega midagi unustanud, kui mitte arvestada seda, et oleskelu Prantsusmaal oli süvendanud nende toredushimu ja absolutistlikke kalduvusi. Põhjalt kult võttes olid neil samad püüded nagu esimestel Stuartitel. Parlamendiga sattusid nad vastollu oma vankuva ja isiklike huvides aetud välispoliitika, liigse prantsusesõbralikkuse ja katoliiklike sümpaatiate pärast. Mis puutub prantsusesõbralikkusse ja katoliiklikesse sümpaatiasse, siis tundusid need ajal, kus Prantsusmaal absolutism ka usuliselt üha sallimatumaks muutus, reformatsioonimeelseile ja parlamendi õiguste eest valvel olevaile inglastele vägagi kahtlustäratavana. Kas ei võinud toimuda Prantsuse abiga kord Inglismaalgi nii kiriklik kui ka riiklik pööre? Parlament otsustas tegutseda. Ta laskis a. 1673 kinnitada kuningal *Test-Act*'i-nimelise seaduse, mille kohaselt vaid anglikaani kiriku liikmed pääsid riigiameteisse. Samuti väitis ta, et kuningal pole õigust maksvaid seadusi tühistada või kedagi nende täitmisest vabastada. *Test-Actis* ei kajastu mitte niivõrd parlamendi usuline kitsarinnalisus, kuivõrd põhimõtteline hoiak. Kuningas oli nimelt parlamendist ja seadusest mööda minnes hakanud soodustama katoliiklasi. Nüüd parlament andis vastu löögi.

Teravaks läks kuningas ja parlamendi vahekord eriti alates a. 1679. Et Charles II-l polnud lapsi, siis oli näha, et troon ta surma korral läheb ta katoliiklikule vennale Jamesile. Parlamendi alamkojas hakati nüüd nõudma, et katoliiklikult Jamesilt trooni-

pärimise õigus ära võetaks. Samas nõuti kuningalt nn. *Habeas Corpus Act*'i kinnitamist. Selles oli kolm olulist punkti: 1. kedagi ei või vangistada, ilma et talle kirjalikult põhjust poleks teatatud; 2. vangistatu tuleb paigutada vaid oma krahvkonna vanglasse, 3. ta tuleb viia hiljemalt kolme päeva jooksul kohtu ette. Kuningas kinnitaski selle „isikupuutumatus kaitsekirja“, lükkas aga tagasi troonijärgluse kohta käiva nõudmise ja saatis parlamendi laiali. Võitlus Jamesi troonipärimise õigusest ilmajätmise pärast aga kandus ka järgmistesse parlamentidesse. Kogu maa jagunes kahte leeri. Nn. viigid seletasid, et kuninga ja alamate vahel valitseb lepinguvahekord. Kui kuningas lepingut ei täida, tuleb ta kõrvaldada. Toorid jälle arvasid, et kuningavõim on siiski Jumalast ja talle tuleb olla sõnakuulelik igal juhul. Viigid pooldasid Jamesi troonipärimise õigusest ilmajätmist, toorid esinesid algul Stuartite toetajaina. Viigide ridadesse kuulusid kaubandus-tööstuslikud ringkonnad, osa aadlist ning lahusulised. Tooridena esinesid suurmaaomanikud-aadlikud ja anglikaani kõrgemad vaimulikud.

Üksvahe võitlus natuke rauges ja James pääsiski troonile. Et tal poega polnud, siis loodeti, et katoliiklik kuningavõim ei kesta kaua. Kui aga James II järjest isevalitsejalikumalt ja katoliiklust soodustavamalt tegutsema hakkas ja kui talle ka veel troonipärija sündis, ühinesid ta vastu viimaks nii viigid kui ka toorid. James II väimehele, kalvinistlikule Oraania Wilhelmile saadeti Hollandisse kutse tulla Inglismaale valitsejaks.

143. Auväärne revolutsioon a. 1688. Wilhelm — inglisepäraselt William — võttis Inglise lordide kutse vastu ja maabus 1688. a. lõpul oma sõjaväega Inglismaal. James II üritas vastupanu, pidi aga sellest loobuma, sest sõjavägi polnud talle enam truud. Ta viskas siis riigi Suure pitsati Thamesisse ja sõitis Prantsusmaale.

William oli tulnud „reformatsiooni ja vaba parlamendi kaitsjana“. Ta leidis Inglismaal kõikjal poolehoidu ja tõusis William III-na Inglise troonile. Revolutsioon oli olnud tõesti veretu.

Seda hakati nimetama „Auväärseks“ (Glorious). Ainult Šoti- ja eriti Iirimaa puhkes Stuarti-meelsete õhutusel vastuhakk, mille lämmatamiseks pidi saatma üksvahe suuremaidki sõjavägesid.

144. **Inglismaa ja Iiri.** Iirimaa kujunes Inglise riigile üldse haigeks kohaks. Tõulis-rahvuslikud vastolud kelti-iiri ja anglosaksi-inglise elemendi vahel olid tekkinud õigupoolest juba omaaegsel Iiri alistamisel Inglismaale. Alates Henry VIII-ga ja reformatoorse liikumisega tulid lisaks veel vastolud katoliiklaste ja anglikaani kiriku liikmete vahel Iiris. Anglikaani kirik suruti iirlastele peale. Neil tuli ta vaimulikke ülal pidada, kuigi jäid ise katoliiklasteks ja pidid niisiis elatust andma ka katoliiklikele vaimulikele. Cromwelli-aegsed iirlaste usulis-poliitilised vastuhakud kutsusid esile metsikuid surveabinõusid Inglismaa poolt. Need süvendasid vaenu veelgi. Nad tõid aga Iiris konfiskeerimiste ja muu sellise kaudu kaasa muuseas ka inglaste suurmaaomandi kiire kasvu ning Iiri oma talupoja maaomandi kadumise. William III aegne Iiri vastuhakk ja selle summutamine andis samu tulemusi. Sotsiaalselt kujunes nüüd Iirimaa olukord, kus päratu suured maa-alad olid kogunenud üksikute Inglise landlordide kätte, kuna jälle maa tegelik kasutamine toimus äärmiselt väikeste rendi- ja all-renditalundite näol. Landlordi ja piserentniku vahele tekkis terve astmestik igasugu vahemehi, kes kõik tahtsid talupoja arvel teenida. Maa vaesestus. Krooniline nälg ja usulised ning rahvuslikud vastolud said talle iseloomustavaks. Inglismaa oli viimaks, eriti XIX sajandil, sunnitud oma seisukohad Iiri suhtes revideerimisele võtma ja Iiri-küsimus hakkas siis Inglise sisepoliitikas sageli esinema ühe päevakorrapunktina.

145. **William III (1688—1702).** Enne enda kroonimist andis William parlamendi sellekohasel nõudmisel a. 1689 nn. *Õiguste deklaratsiooni*. Selle olulisemad punktid olid järgmised: 1. parlamendi nõusolekuta ei või kuningas mingeid makse

võtta ega alalist sõjaväge pidada; 2. parlament kutsutagu sageli kokku ja ta valimised olgu vabad; 3. parlamendis tehtud avalduste ning samuti riigis koostatud ja valitsusele esitatud petitioonide asjus ärgu olgu mingit kohut peale parlamendi enda; 4. ministrid olgu oma tegude eest parlamendi ees juriidiliselt vastutavad; kuningas ei saa sellest vastutusest kedagi vabastada; 5. kohtud olgu valitsuslikust võimust sõltumatud; 6. kuningas ei saa seaduse täitmisest kedagi vabastada.

Usuasjad korraldati eriseadusega. Test-Act jäi kehtima. Protestantlikud lahkuslikud said jumalateenistuse vabaduse, mitte aga katoliiklased.

Parlamendi- ja kuningavõimu ulatuse küsimus oli sajandi keskpaiga võitlustes kui ka Stuartite restauratsiooni puhul jäänud lahtiseks. Auväärne revolutsioon ja Õiguste deklaratsioon otsustasid nüüd viimaks asja parlamendi kasuks. Inglismaal võis hakata arenema parlamentaarne monarhia.

Uus ajastu saabus Inglismaale aga ka välispoliitiliselt. XVI sajandi teisel poolel oli Inglismaa Euroopa poliitilisest elust energiliselt osa võtnud. Stuartite püüdlused ja neist tekkinud sisevõitlused sundisid Inglismaad Euroopa XVII sajandi esimese poole suurvõitlustest peaaegu täiesti eemale jääma. Alles 30-aastase sõja järelvõitlustest võttis ta Cromwelli juhtimisel jälle osa. Seda eraldumisaega ei suutnud ta ka oma koloniaalvalduste ja merejõudude suurendamiseks kasutada sel määral, nagu ta seda küll tegi analoogilises olukorras mitmel puhul hiljem. William III-ga tuli muudatus. Inglismaa hakkas jälle Euroopa poliitilisest elust osa võtma. Teatavasti püüdis ta varsti toimida Euroopa jõudude tasakaalustajana. Ta hakkas tõusma esmajärguliseks suurriigiks.

146. Inglismaa tõus. Esimeseks etapiks Inglismaa tõusuteel oli olnud vastureformatsiooni-aegne edukas võitlus Hispaania ja ta liitlaste vastu, mille kõrvalnähtuseks oli olnud Inglise koloniaalsete tugipunktide tekkimine ookeanide taga. Teine etapp —

Hispaania pärandussõda — kasvatas, nagu nägime, uuesti Inglise koloniaalvaldusi. Kolooniade pärast tuli nüüd küll varsti uusi võitlusi ja eriti Prantsusmaaga. Viimased moodustasid otsekui teise 100-aastase sõja ja jõudsid enamvähem lõpule alles XIX sajandil. Nad andsid aga inglastele täielise võidu.

147. **Parlamentaristliku korra kujunemine ja olemus Inglismaal XVIII sajandi algul.** Stuartid olid kõrvaldatud, sest nad polnud valitsenud rahva kaalukamate kihtide huvide kohaselt. Uus kuningas oli ametisse kutsutud. Ta oli pidanud siduma end Õiguste deklaratsiooniga tehtud tingimustega. See tähendas nn. lepingu-teooria võitu riigivõimu olemuse küsimuses. Valitseja polnud Jumala armust, ta oli rahva poolt volitatud. See oli ka vigistlik vaade. Ei olnud siis juhus, et uues olukorras eriti viigide osatähtsus kasvas, kuna jälle tooridest paljudki jäid nn. jakobii-tideks (Stuartite pooldajaiks). Kuningal tuli valida oma abilisi seetõttu sageli just viigide leerist. See aga soodustas Õiguste deklaratsiooniga loodud alustel parlamendivõimu edasistki kasvu. Parlamendi liikmed hakkasid valitsuse sammude suhtes üha rohkem oma arvustamisõigust tarvitama, ja kui a. 1695 kaotati *tensuur*, sai selle õiguse kogu inglise rahvas. Kuningas leidis kõige selle tõttu olevat otstarbeka võtta oma ministreid just kaalukamate parlamenditegelaste ridadest. 1701. a. *troonijärgluskorraldusega* laienesid parlamendi õigused veelgi. Selles võeti äraetud James II-lt ja ta meesjärglastelt troonipärimise õigus, määrati William III järglaseks James II protestantlik tütar Anna ja otsustati, et pärast ta surma läheks Inglise troon Hannoveri kuurvürstinnale Sophiele ja ta järglastele, kes olid Stuartite kauged hõimlased. Inglise troonipärija pidi aga tingimata olema anglikaani kiriku liige. Samas aga otsustati ka veel, et kõik kuninga korraldused peavad kandma ka vastava ministri allkirja (kontra-signatsiooni). Ministrid oleksid korralduste seaduspärasuse eest parlamendi ees *juriidiliselt* vastutavad.

Kuninganna Anna aeg (1702—1714), kus nii parlamendis kui ka kuninga abilisteks olid enamasti viigid, oli Inglismaale üldi-

selt edukas. Nüüd suudeti viimaks rahulikul teel liita Inglismaaga Šoti (1707) ja viia võidukale lõpule Hispaania pärandussõda.

Anna järel saigi Inglise troonile Hannoveri dünastia, kes valitseb seal tänini. Esimesed Hannoveri soost kuningad *George I* (1714—1727) ja *George II* (1727—1760) olid Inglismaal võõrad. Nad ei osanud isegi inglise keelt. Nendele meeldis absolutistliku korraga Hannover rohkem kui piiratud kuningavõimuga Inglise-maa. Nad viibisidki sageli Hannoveris. See soodustas Inglise parlamendi tähtsuse kasvu. Kuninga eemal olles sai nimelt valitsuse tegelikuks juhiks kuninga poolt nimetatud esimene minister. Et võimaldada parlamendi ja valitsuse vahel sujuvat koostööd, hakkas kuningas oma esimesi ministreid nimetama just parlamendi enamuserakonnast. Sattus aga esimene minister ja tema poolt moodustatud valitsus parlamendiga vastollu, siis ta pidi kas lahkuma või määrama uued parlamendivalimised, mis siis lõplikult otsustasid valitsuse saatuse. Nii kujunes välja ka *ministrite poliitiline vastutavus* ja *ministeerium* muutus *parlamentarseks*, s. o. parlamendist olenevaks. Kuningale jäi parlamendi otsuste suhtes küll veto-(keelu-)õigus, aga selle tarvitamine ei kujunenud traditsiooniks. Viimset korda oli seda tarvitanud kuninganna Anna.

Inglismaal XVIII sajandi alguseks väljakujunenud parlamentaristlik kord oli küll veel kaugel rahvaesinduslikust korrast sõna täpses mõttes. Valimisõigus oli äärmiselt piiratud. Ainult keskmiselt igal viiekümnenadal inglasel oli hääleõigus. Valimisringkonnad olid ebauhtlased. Hääletamisviis võimaldas valijate mõjutamist. Häälte ostmine ja altkäemaksud olid tavaliseks nähtuseks. Ometi sisaldas see kord endas orgaanilise edasiarenemise võimusi ja andis ka aluse jõulise välispoliitika ajamiseks. Viimase taotlusobjektideks aga olid Inglismaa kaubanduslikud kasud ja merenduslik vägevus.

SAKSAMAA ABSOLUTISMI AJASTUL.

RIIKLIK KILLUNEMINE.

148. **Saksa-Rooma keisririik.** Vestfaali rahulepinguga muutus Saksa-Rooma keisririik õigupoolest suveräänsete riikide lõdvaks liiduks. Nime poolest oli ju keiser küll kogu riigi isand ja katoolikult seisukohalt igasuguse ilmliku võimu kõrgeim esindaja, aga tegelikult oli ta ainult piasiasjus iseseisev. Sõjaväesse, maksustamise ja üldse kõigisse tähtsamasse valitsemisaladesse puutuvate küsimuste otsustamisel vajas ta riigipäeva nõusolekut. Riigipäeva asjaajamiskord oli aga küsimuste kiireks ja üksmeelseks otsustamiseks vähe soodus. Riigipäeva liikmed moodustasid kolm kuuriat — kuurvürstide, vürstide ja linnade oma. Kuuria hääls otsustati ta liikmete häälteenamusega. Et saavutada aga kehtivat riigipäeva otsust, selleks oli tarvis kõigi kuuriate ühehäälsset nõusolekut ja keisri heakskiitu. Veelgi raskepärasemaks muutus riigipäeva asjaajamine alates a. 1663, kus küll riigipäev alatiseks kuulutati, vürstid aga temast mitte enam isiklikult osa ei võtnud, vaid saatsid oma saadikud. Viimased olid seotud instruksioonidega ja pidid oma volitajailt enne hääletamist ikka jälle nõu küsima. Tolleaegsete liiklemisolude juures oli see äärmiselt aegaviitev.

Ei puudunud ju küll reformikatsed. Nii tegi keiser ettepaneku lugeda riigimaksude küsimuses riigipäeva enamuse otsus kehtivaks ka vähemuse kohta. Oma iseseisvuse eest valvel olevate vürstide poolt aga lükati seegi ettepanek tagasi.

Rohkem veel kui asjaajamiskorra raskepärasus takistas aga keisrivõimu teostamist maavürstide ja keisri vaheline umbusk. Juba keskajast saadik oli see võimaldanud Saksamaal võõraste vahelesegamist. Selle tõttu polnud Saksamaal ka 30-aastases sõjas õnnestunud korraldada oma usulisi ja poliitilisi asju ilma välismaade abita. Vestfaali rahu säilitas võõraste vahelesegamise või-

malused Saksamaal ja viis Saksa-Rooma riigi poliitilise ja usulise korra teataval määral välismaade kaitse alla.

Suured välisohud, nagu türklaste rünnak kagust ja Louis XIV-nda vallutussõjad Reini aladel, suutsid ju küll lühemaks ajaks ühendada Saksa-Rooma vürste riigisõjaks keisri juhtimisel, aga varsti läksid „keiser ja riik“ ikka jälle lahku. Vestfaali rahu oli andnud maavürstidele õiguse iseseisvaks välispoliitikaks, lubades neil lepinguid sõlmida omavahel kui ka välisriikidega. Need lepingud ei tohtinud küll olla sihitud keisri vastu, aga varsti unustati seegi nõue. Maavürstid sõlmisid välisriikidega lepinguid, silmas pidades ainult oma valduste kasusid. Aeg-ajalt tõusis Saksa maavürstikodade liikmeid siin-seal Euroopas troonidele. Nii sai Pfalz-Zweibrückeni prints Rootsi troonile (1654), Saksi kuurvürst August Poola (1697) ja Hannoveri kuurvürst Georg Inglise troonile (1714). Needki sündmused soodustasid aga Saksa maavürstide huvide kandumist väljapoole Saksa-Rooma riigi piire. Ajal, mil mitmel pool Euroopas lõplikult välja kujunema hakkasid rahvuslikule alusele toetuvad modernsed suurriigid, jäi Saksamaa poliitiliselt killunenuks. Saksa-Rooma riigil puudus üldsuse poolt kõikjal toetatud ja üldsuse huve taotlev juhtkond. Seisund oli seda ohtlikum, et Saksa-Rooma riigi piirid eriti idas ja läänes polnud looduslikud, vaid võitlustes kujunenud ja lahtised.

Tekkinud olukord pani eriti suure vastutuse Saksa maavürstidele. Nende vahel oli jagunenud ja killunenud keisrivõim. Tuli loota, et tugevamail nende seast kord uuesti õnnestub restaureerida osadest tervik.

149. **Üksikriigid.** Enamikus Euroopa riikides tekkis XVII sajandil absolutistlik kord. Saksa-Rooma riigis ei tekkinud see keisrivõimu alal, mis lõplikult nõrkes, vaid üksikuis maavürstikondades. Maavürstid löid endile alalise sõjaväe ja sõnakuuleliku ametnikkonna ning painutasid oma riikide maapäeva-seisused oma tahte alla. Keisri vastu kaitsesid nad aga oma iseseisvust.

Maavürstide majanduspoliitika oli absolutistlikule korrale vastavalt merkantilistlik. Selle üheks juhtmõtteks oli muretseda riigile võimalikult palju töövõimelisi alamaid, eriti oskustöölisi. 30-aastane sõda aga oli Saksamaa rahvaarvu tunduvalt kahandanud, ja nii kujunesid tema järele maa asustamisküsimused Saksa maavürstidele eluliseks. Osavamail ja tugevamail maavürstidel läkski korda tõmmata oma valdustesse suuremal hulgal sisserändajaid. Eriti edukat asustamispoliitikat ajasid Brandenburg-Preisi Hohenzollernid, aga samuti ka Habsburgid Austria-Ungaris. Saksa-Rooma riigi alade mitmel pool kitsad majandusolud aga soodustasid küll ka välismaile rändamist. Nii läks XVIII sajandil sakslasi kümnete tuhandete kaupa Põhja-Ameerikasse, Euroopas aga Hispaaniasse ja Katariina II kutsel ka Venemaale, Volga- maadesse. Saksa rahvale kui tervikule tähendasid need väljarändamised verekaotust, sest et väljarändajad oma uuel kodumaal sageli ümber rahvustusid.

Maavürstlikul absolutismil oli Saksamaal kahesugune mõju. Suuremais riikides võimaldas ta valitsejail pingutada rahva jõude üldkasulike sihtide saavutamiseks ja luua samas ka võimalusi rahva uute vaimsete ning aineliste jõudude arenguks. Vähemais ja just kääbusriikides aga kujunes ta rahvale sageli koormavaks, eriti kui valitsejad lasksid end juhtida kitsarinnalistest dünastia- või konfessionaalseist huvidest ja püüdsid samas oma eluviisides ja ehitustes matkida absolutistlikke suurvõimumehi. Samuti lõi Saksa-Rooma riigi killunemine absolutistlikeks merkantilistliku majandussüsteemiga valdkondadeks suure hulga tollipiire, mis tõkestasid kauplemist ja töid viimaks kaasa vaesuse.

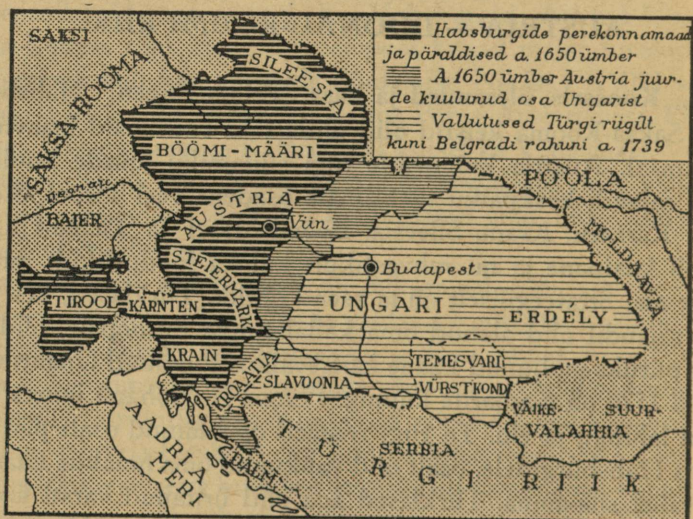
Väikeriikide kitsaste olude, eriti aga 30-aastase sõja hävituste tõttu kaotas Saksamaa lühemaks ajaks kultuurilise iseseisvuse ja sattus võõraste mõju alla. Et aga rahva kultuuriloo jõud ei olnud murdunud ja et ka poliitiline killunemine siiski võimalusi jättis uueks kultuuriliseks tõusuks, näitas asjaolu, et juba varsti hakkas Saksa-Rooma riigi piirides taas arenema suurvaime, kes suutsid luua jäädavaid väärtusi. Nii tuleb nimetada polifoo-

nilise muusika meistreid Johann Sebastian *Bachi* (1685—1750) ja Georg Friedrich *Händelit* (1685—1759) ning filosoofi Gottfried Wilhelm *Leibniz*'it (1646—1716). Saksa arhitektuurist oli kõnet eespool. Kosus ka kirjandus ning arenesid teadused. Nende saavutusi aga võidi eriti jõulisemate ja suuremate maavürstkondade vahendusel rakendada kogu saksa rahva vaimse kujundamise teenistusse.

AUSTRIA — DOONAU-RUUMI RIIK.

150. **Koosseis, ülesanded ja kasv.** Prints Eugen. Habsburgi soost Saksa-Rooma keisrid olid ühtlasi ka suurimaid maavürste Saksamaal. Austria kui nende riigi südamiku juurde kuulusid XVII sajandi keskpaiku tähtsamate osadena veel Tirool, Steiermark, Kärnten, Krain, Sileesia, Böömi-Määri ja Lääne-Ungari. See oli laialdane ja nii rahvastikult kui ka looduslikult mitmekesine ala. Strateegiliselt oli ta asend ohtlik. Türklased, kes juba XIV sajandil olid alanud oma kallaletunge Euroopale, olid viimaks puruks muljunud Lääne kaitsevallina toimunud Ungari riigi. *Aastal 1526* oli madjarite kuningas Lajos II *Mohácsi* juures kaotanud lahingu ja elu. Ta riigi riismed olid läinud osalt pärimise korras Habsburgidele, osalt olid vankunud oma hoiakus Lääne ja Ida vahel siia-sinna. Türklased aga olid üritanud varsti koguni Viini piiramist, kuigi tulemusteta. Igal juhul langes Ungari riigi hävinguga Türgi ohu tõrjumise ülesanne kõigepealt Habsburgidele. See oht ähvardas Habsburge esmajoones kui maavürste, aga küll ka kui Saksa-Rooma keisreid. See ähvardas kogu Euroopat, ja nii said Habsburgid tema tõrjujaina ka üleeuroopalise tähtsusega ülesande. Selle lahendamisel võisid Habsburgide maavürstlikud huvid sattuda vastollu Habsburgide kui Saksa keisrite huvidega. Prantsusmaa hakkas nimelt juba varakult nägema Türgis teataval määral liitlast Saksa-Rooma riigi vastu ja viimase keiser oli sunnitud sõdima korraga Reinil ja Doonau-maades. Ei suutnud ta kahefrondi-sõda pidada, siis tuli tal ida- ja läänefrondi va-

hel valida. Habsburgi soost keisreile ongi sakslased paiguti etteheiteid teinud, nagu oleksid nad Reinil jätnud hooletusse riigipiiri, et kaitsta oma isiklikke valdusi Doonau-maades. Seetõttu olevat näiteks Louis XIV-l õnnestunud laiendada oma valdusi Saksa-Rooma riigi kulul. Türgi ohu tõrjuna aga suutsid Habsburgid oma ülesandeid lahendada ja suutsid samas laiendada üsna tunduvalt oma valdusi ida suunas. Edukaid sõdu

Austria kasv XVII ja XVIII sajandil.

Türgi vastu pidas Austria eriti XVII sajandi lõpupoolel ja XVIII sajandi algul. Neis võitlusis toetasid Austriat Saksa-Rooma jõud ning osalt ka paavst, Veneetsia, Vene ja Poola, kelledele Türgi samuti oli vaenlaseks. Nende võitluste hingeks sai Austrias eriti *Savoja prints Eugen*, geniaalne väejuht ja riigimees, kes tõusis Türgi-vastaste vägede ülemjuhatajaks ja toimis hiljem ka keisri esimese nõuandjana. Neis võitlusis saavutas Austria *Karlowitzi rahulepinguga* (1699) Türgilt peaaegu kogu Ungari ühes Kroaa-

tia, Slavoonia ja Erdély'ga (Siebenbürgen). Madjarid olid tunnustanud Ungari krooni Habsburgide suguvõsa meesliinis pärimuslikuks. Vastutasuks oli kinnitatud nende usulis-valitsuslik erandseisund. Nii oli pandud alus Austria-Ungari monarhiale.

Prints Eugeni surma järel koos Venemaaga Türgi vastu alatud sõjas ei olnud Austrial edu. Häirivalt mõjusid ikka jälle, nagu ka juba prints Eugeni eluajal, Lääne-Euroopa sündmused. *Belgradi rahus a. 1739* kujunes piir, mis jäi püsima peaaegu poolteiseks sajandiks. Austria jõuline, prints Eugeni poolt eriti soodustatud Balkani-poliitika jäi nõnda teataval määral poolele teele peatuma.

151. **Austria iseloom.** Austria Habsburgid püüdsid teostada oma maades absolutismi vastureformatoorses vaimus. Nad juurisid protestantismi hoolimatult välja mitte ainult oma põliseis perekonnamaades, vaid suurelt osalt ka Böömis-Määris, ja usaldasid nii kiriku kui ka kooli jesuiitide hoolde. Viimased pidid looma ühtlase katoliikliku riigimeelsuse. Jesuiitide kõrval hakkas riigijuhtimisel otsustavat osa etendama ka kõigi liidetud rahvaste aadlikest kokkusulanud kõrgaad. Nende vahenditega läkski korda ühendada tihedamini omaaegsed Böömi kroonimaad Habsburgide põliste perekonnamaadega. Türgi sõdade ja Ungari valutamise tõttu aga muutus olukord keerulisemaks. Algul püüti ka Ungarit täiesti rekatoliseerida ja kõrvaldada ta valitsuslikku erandseisundit, eriti veel, kui Ungari magnaadid mitmel puhul olid türklastega koos töötanud. Hiljem oldi aga maa rahustamiseks sunnitud siiski järeleandmisi tegema. Ungaris jäi, kuigi piiratud kujul, kehtima protestantide usuvabadus ning säilis Ungari valitsuslik erandseisund. Üldse ilmnes nüüd Austria valitsuse hoiakus kõikumist vana, dünastilis-katoliiklikest huvidest tingitud suuna ja valgustusliku uuendusmeelsuse vahel. Viimane soovis riigivalitsemise ühtlustamist ja ümberkorraldamist modernse suurriigi vajaduste kohaselt ja ta kandjaks oli eeskätt prints Eugen. Uuendusi toimus siiski vaid vähesel määral ja nii jäid Austria-Ungari monarhias püsima lahkpüüdelisused üksikute maa-alade ja isegi üksikute ametiasutuste vahel. Näis koguni,

nagu oleks selline olukord mitmesuguseist eri piirkonnist ja rahvusist koosneva riigi valitsemiseks eriti sobiv. Kogu riiki ühendavaiks sidemeiks olid õigupoolest vaid valitsev dünastia, sõjaviigi ning viimase vajaduste eest hoolitsevad riigi keskasutused. Ebahühtlus ja süsteempuudus esines samuti rahanduses. Seetõttu ei andnud ka merkantilistlikus vaimus juhitud majanduspoliitika soovitud tulemusi.

Türgi sõdades oli Austria võitnud. Ta sisekorra puudused aga võisid talle saatuslikuks kujuneda, kui tuli lahendada uusi suuremaid ülesandeid. Austria asend Saksa-Rooma riigis ning Üld-Euroopa poliitiline konjunktuur neid varsti esitasidki. Häda ottsel sunnil tuli siis asuda ka Austria sisekorra reformimisele, et suurendada riigi võitlusvõimet.

AUSTRIA REFORMITEEDEL.

152. Austria asend Saksa-Rooma riigis. Keiser Karl VI (1711—1740). Austria oli saavutanud Türgi sõja võidud ka just Saksa-Rooma riigi kui terviku abiga. Samuti oli Türgi alt vabanenud ja sõjast laastatud alade asustamiseks tulnud inimmaterjali teistest Saksamaa osadest. Austria valitseja aga oli Saksa-Rooma keisrina ilmunud aeg-ajalt Reinimaadesse, et otsekui vastutasuks kaitsta kogu riigi huve. Teiselt poolt oli Hispaania pärandussõda, mille tegelikeks võitjaiks osutusid Habsburgid ja nende liitlased, niivõrd Prantsusmaad nõrgestanud, et oht Reini piiril näis olevat esialgu kadunud. Kõik see näis loovat eeldusi Austria tihedamaks koostööks Saksa-Rooma riigiga kui ka viimase enda tugevnemiseks. Olukord kujunes aga teissuguseks. Hispaania pärandussõda oli toonud Austriale Hispaania-Madalmaad (Belgia) ja Itaalias Lombardia ning Napoli-Sitsiilia. See oli väärtuslik saavutus, aga ta soodustas ka Austria kasvu väljapoole Saksa-Rooma riigi piire. Ta põimis kokku Austria huvid mittedaksa huvidega. Just seda aga oli tahtnud vältida prints Eugen. Ta nägi

nüüd samuti, kuidas üksikud Saksa-Rooma liikmesriigid tugev-
nenud Austria vastu üha umbusklikumaks muutusid. Ta hoiatas
keisrit eriti Preisi ja selle kroonprints, pärastise kuninga Fried-
rich Suure eest. Ta püüdis tugevdada Austriat selle enda sise-
miste vahenditega ja asus seisukohal, et Austria võimu parimaks
garantiiks on ta tugev sõjavägi. Selleaegne keiser Karl VI oli aga
teissugusel arvamusel. Ta lootis oma eesmäärke saavutada võivat
diplomaatlikul teel. Aeg näiski selleks kohane olevat. See oli
Euroopas inglaste poolt juhitud tasakaalupoliitika-aeg oma kee-
rulistele ja kiiresti muutuvatele lepingusüsteemidega. Karl VI-nda
peamiseks eesmärgiks aga oli saavutada Saksa-Rooma riigi liik-
mete kui ka välisriikide tunnustus nn. *Pragmatilisele sanktsioo-
nile*, mille kohaselt Habsburgide maad ja valitsuslik võim jaga-
matult oleksid pärandunud Karl VI surma korral ta tütrele Ma-
ria Theresiale. Teiseks soovis ta Hispaanialt omandatud Madal-
maade kaudu arendada Austria ookeanikaubandust. Ostende'is
rajati selleks otstarbeks kaubakompanii. Pikkade kauplemiste jä-
rel õnnestus Karl VI-l küll saavutada oma Pragmatilisele sankt-
sioonile nii Saksamaal kui ka tähtsamate välisriikide juures tun-
nustus, aga inglastele oli ta sunnitud ohverdama vastutasuks
Ostende'i kompanii ja Prantsusmaale Lotringi. Austria sõjavägi
aga oli vahepeal hooletusse jäetud, ja kui Karl VI suri, oli ta tütre
võimujärgluse kaitseks vaid hulk paberlikke garantiisid. Need
osutusid jõuetuks. Algas Austria pärandussõda.

153. **Maria Theresia ja Joseph II. Reformid.** Austria päran-
dussõda (1740—1748) oli nii Austria-Ungari riigile kui ka ta noo-
rele naisvalitsejale *Maria Theresiale* (1740—1780) raskeks katsu-
misajaks. Riik tuli sellest välja üldjoontes tervena. Ainult Sileesia
tuli loovutada Preisile. Imestamisväärse sitkusega suutis Maria
Theresia liidus Inglismaa, Hollandi ja Sardiiniaga kaitsta oma
õigusi. Austria säilitas oma suurriigi seisukoha ja Maria There-
siale ning ta abikaasale jäi Saksa-Rooma keisritiitel.

Pärast sõda asus Maria Theresia Austria riigielus esinenud
puuduste kõrvaldamisele. Ees näis seisvat veel palju võitlusi, mis

nõudsid kindlalt juhitud riigi täit jõudu. Oma reformimistöös võttis Maria Theresia mõnes suhtes eeskuju oma vastaselt Friedrich Suurelt Preisist, toimis aga äärmise ettevaatusega ja vältis kiriklike, rahvuslike kui ka seisuslike traditsioonide murdmist. Ta reformid ei tekitanud seetõttu vastupanu, olid aga küllalgi tõhusad ja puudutasid mitmesuguseid alasid. Juba varsti pärast pärandusõja lõppu loodi üleriiklik Sise- ja Majanduspoliitiline Direktorium valitsustegevuse ühtlustamiseks. Hiljem moodustati samaks otstarbeks tähtsamaist ministreist riiginõukogu. Kohtud lahutati administratsioonist ja püüti luua paremaid tsiviil- kui ka kriminaalseaduste kogusid. Kirik viidi riigist suuremasse rippuvusse sellega, et paavsti korralduste avaldamine tehti olenevaks vastavast valitsuse loast ja vaimulike maksuvabadus kaotati. Edasi pandi alus rahvakoolidele ning asutati ja toetati gümnaasiume ja ülikoole. Maria Theresia püüdis parandada ka talupoegade seisundit. Suurmaaomanikelt nõuti tagasi kõik sõdade ajal talupoegadelt äravõetud talukohad ja püüti tõkestada talupoegade taludest väljatõstmist ka tulevikus. Mis puutub riigi üksikuisse piirkondadesse, siis lähendati Böömi valitsemiskorda veelgi rohkem põliste perekonnamaade omale ja kahandati Ungari eriõigusi.

Maria Theresia reformid tegid Austria senisest võimelisemaks täitma Saksa-Rooma riigi raamistikus Doonau-ruumi korrastaja ülesandeid. Nad olid niisiis kasulikud ka Üld-Saksa seisukohalt. Maria Theresia välispoliitika kohta võib ütelda seda vähem. Siin ilmnes jälle saksa oludele tavaline nähtus, et Saksa-Rooma siseasjade lahendamiseks tõmmati kaasa välisriigid. Seitsmeaastases sõjas (1756—1763), mis alati selleks, et „Preisi kuningat Brandenburgi kuurvürsti seisukohale tagasi suruda“ ja Austriale tagasi vallutada Sileesia, sõdisid Austria poolel Preisi vastu prantslased, rootslased ja venelased. Veel rohkem — nn. Preisi tükeldamiskavas oli Austria nõus loovutama Saksa-Rooma piiralasid võõraile. Ida-Preisi pidi minema Venele, Lääne-Pommer Rootsile ja Austria omad Madalmaad tasuks abi eest Prantsusmaale ja Hispaaniale. Seitsmeaastane sõda Austriale tulemusi ei and-

nud. Küll aga suurendas ta Saksa-Rooma riigis umbesku Austria vastu.

Maria Theresiale järgnes troonil ta poeg *Joseph II* (1780—1790). Täis õilsaid kavatsusi asus ta Austria riiki ümber looma. Austriast tuli kujundada rahvuslikul põhjal asuv tugeva keskvalitsusega ning valgustuslikus vaimus juhitud riik, mille edasine kasv pidi toimuma Saksa-Rooma riigis ja riigi kaudu.

Joseph II pani maksma ususallivuse. Ta alistas kiriku riigile ja sulges üle ühe kolmandiku kõigist kloostrist ning ka Jesuiitide ordu. Suletud kloostrite varad ja piiskopkondade liigsed tulud rakendati mitmesuguseiks üldkasulikeks otstarbeiks. Katoliku vaimulike iseseisev läbikäimine Roomaga lõpetati. Seati sisse kodanlik abielu. Uuendusmeelsete vaimulike ettevalmistamiseks aga asutati vastavaid seminare.

Veel sügavamale lõikasid Joseph II-se reformid ühiskondlik-poliitilisel alal. Talupojad vabastati pärisorjusest, seati sisse üldine maksukohustus ja teostati üheväärsus seaduse ees.

Riigi valitsemise alal kahandati seisuste mõju ja püüti üksikute maa-alade erandseisundit täiesti kaotada. Nii ei kutsutud Ungaris enam kokku riigipäeva, saksa ametnikke ja koloniste toodi maale ning asjaajamiseks seati senise ladina keele asemele saksa keel.

Joseph II-se reformid olid kantud sellest vaimust, mille esindajaks oli olnud omal-ajal prints Eugen. Nad olid üldjoontes vajalikud. Nende teostamisel aga ei arvestatud Austria kui mitmest rahvusest koosneva riigi kujunemislugu ja ta jõudude vahekordi. Sellepärast tekitasidki nad kõikjal teravat vastupanu ja segadusi. Nendel polnud püsi. Joseph II-se surma järel tühistati enamik nendest.

Püüdes kõvendada Austria positsiooni Saksa-Rooma riigi kaudu ja riigis, koges Joseph II samuti kõikjal vastupanu. Kui ta näiteks algul pärimise ja hiljem Madalmaade vastu vahetamise kaudu püüdis hankida Habsburgidele Baierit, mille omandamist juba prints Eugen oli soovitanud, ühinesid tema vastu

Saksa-Rooma riigivürstid ning isegi välismaa segas uuesti vahele. Ettevõtte nurjus. Austria peamise vastasena esines eriti Preisi. Ta oli Seitsmeaastasest sõjast välja tulnud karastatuna. Ta vägede vaprus ja ta kuninga väejuhivõimed tundusid olevat auks igale sakslasele. Ta näis kujunevat saksapärasemaks kui Austria. Tulevik pidi näitama, kas suudab Austria lahendada oma sisepoliitilised vastolud õnnelikumalt kui Joseph II ajal ning kas ta suudab Saksa-Rooma riiki senisest rohkem sisse kasvada ja muutuda saksa rahva ideaalide kandjaks. Sellest olenes ta edu võitluses esikoha pärast Saksa-Rooma riigis kui ka võitluses selle riigi täielise ümbekujundamise alal.

BRANDENBURG-PREISI ALGED.

154. **Brandenburg ja Preisi kui piirmaad.** Nagu Austria-Un-gari, nii võrsus ka ta võistleja Brandenburg-Preisi sõdurriik vana-dest piirmaadest. Elbe ja Oderi vahelised omaaegsed Saksa-Rooma riigi piiralad ning Saksa ordu rüütlite poolt rajatud Orduriik said ta kandesambaiks. Rüütliid ja talupojad mõõga ja adraga ning kaupmehed ja käsitöölised linnakodanikena, kes hõredasti asustatud slaavi aladele olid toonud saksa eluvorme ja kultuuri, said pärastise preisluse eelkäijaks. Et uues ümbruses püsima jääda, tuli neil ühte hoiduda ja säilitada oma võitlusvõime.

155. **Võitlused Poolaga.** Seisukord muutus pinevaks eriti XIV sajandi lõpupoolel. Poliitilised segadused Saksa-Rooma riigis ning eriti ka sajandi keskpaiku möllanud kohutav katk, nn. must surm olid vähendanud Saksamaa südamikust idasse väljarändajate arvu. Ettevõtlikkuse asemele oli ilmunud väsimust ja loidust. Elujõu kahanemist ilmses ka Saksa-Rooma riigi eelpostil, Preisi orduriigis endas. Naabermaa Leedu kristianiseerumisega näis kaduvat ordu elumõte, mis oli seisnud eeskätt paganluse vastu võitlemises. Ordule tekkis vastaseid koguni ta enda ala-

mate seas. Teda hakati pidama maal mingiks võõrkehaks. Linnad nägid temas tülikat kaubanduslikku võistlejat. Maa-aadel nurises, sest ordu ei võimaldanud tal riigivalitsemises kaasakõnelemist ning raskendas talle väga tunduvalt koguni ordu liikmeks astumist. Hakati moodustama orduvastaseid salaliite. Viimased aga astusid ühendusse Poolaga. Algas kokkuvarisemine. Teatavasti võitsid poolakad Tannenbergi lahingus a. 1410 ordu vägesid otsustavalt ja a. 1411 oli ordu *I Thorni rahuga* sunnitud loovutama Poola-Leedule Samogiitia. Küll soovitas nüüd ordumeister muuta iganenud ordureegleid ja viia ordu lähemasse kontakti maaelanike laiemate kihtidega, aga ta ettepanekud ei leidnud ordus poolehoidu. Ordu polnud endareformiks enam võimeline. Kriis süvenes. Algasid uued võitlused Poolaga, ja Saksa-Rooma riigi poolt täiesti toetuseta jäetuna kaotas ordu *II Thorni rahuga* a. 1466 Poolale Lääne-Preisi alad ning Ermlandi piiskopkonna ja muutus Poola lääniriigiks. Orduriigi *ilmlikuks* hertsogiriigiks muutumine a. 1525 oli vaid asjade arengu loomulikuks jatkuks ega toonud Poola ja Preisi suhteis muudatusi. Selle sündmusega kaasaskäinud ja luterlikus vaimus teostatud kirikureform aga oli maal saksluse säilitamiseks väga tähtis ja pani alused tulevikuvõimalustele. Esialgu süvenes küll Poola mõju Preisi aladel veelgi.

156. **Brandenburg-Preisi alged.** Samal ajal kui Preisi Saksa-Rooma riigi eelpostina oli võitlustes esialgu alla jäänud, algas Brandenburgi pikaldane, ent võrdlemisi järjekindel kosumine. Brandenburg oli läinud Hohenzollernite suguvõsa valdusele ning oli a. 1415 muudetud kuurvürstiriigiks. Kokkuhoidlikkus, abielu- ja pärimislepingud ning lõppeks ka sõjajõud olid vahendeiks, milledega Brandenburgi kuurvürstid oma võimu kasvatasid. Neil oli viimaks edu. Nn. Jülich-Bergi päranduses saavutati *Kleve, Marki* ja *Ravensbergi* alad läänes. Juba varem aga oli Hohenzollernite dünastia kõrvalharu tõusnud valitsema Preisis, luues nii ühenduse selle nõrgenenud eelposti ja Brandenburgi vahel. Kui nüüd see kõrvalharu välja suri, langes pärandus-

lepingu põhjal a. 1618 ka *Preisi läänihertsogiriik* Brandenburgi kuurvürstide valdusele, kes tema suhtes muutusid Poola kuninga läänimeesteks. Brandenburg-Preisi riigi piirpostid läänes ja idas näisid olevat pandud. Need näisid kutsuvat alistama ka vahepealseid vööraid alasid. Eialgu aga oli Brandenburg-Preisi siiski üsna nõrk. Ainult lõdvalt kuulusid ta osad kokku. Sellest tingituna osutas ta ka veel 30-aastases sõjas ainult vähe iseseisvust. Üritades pidada jõuetut erapooletust muutus ta mängukanniks rootslaste ja keisri vahel. Ta laastati võitlustes põhjalikult. Ta sisaldas aga siiski tulevikuvõimalusi. Neid hakkas kasutama Brandenburg-Preisi suuruse rajaja, nn. Suur Kuurvürst Friedrich Wilhelm.

SUURE KUURVÜRSTI AJAD BRANDENBURG- PREISIS.

157. **Välispoliitika.** Suur Kuurvürst (1640—1688) oli noorukina viibinud pikemat aega Hollandis oma sugulaste juures. Ta oli näinud seal õitsvat majanduselu ja korrastatud riiki, mille poliitikas oli valitsenud katolitsismi ja Habsburgide vastane suund. Hollandist saadud muljed mõjutasid ka ta enda päras-tisi püüdeid. Ka Brandenburg-Preisist pidi kujunema hästi kor-rastatud kaubanduslik riik. Selleks oli eriti tarvis vabastada ta jõgede suudmed vööraste käest ja hankida soodsaid sadama-paiku mererannikul. Mereranniku ja eeskätt Oderi suudme val-lutamise tahtega ongi seletatavad mitmedki Suure Kuurvürsti poliitika järsud suunamuutused.

Toetudes oma sõjaväele õnnestus Suurel Kuurvürstil saavutada Vestfaali rahuga kõigepealt osa Ida-Pommerit ning Halberstadti, Mindeni ja Magdeburgi piiskopkond. Viimaste omandamisega kõvenes side Brandenburg-Preisi südamiku ja ta läänepoolsete valduste vahel. Oderi suue aga jäi saavutamata. Varsti puhke-sid nüüd idas uuesti võitlused Poola ja Rootsi vahel. Suur Kuur-

vürst otsustas nendest osa võtta. Toetades algul rootslasi ja hiljem poolakaid läks tal korda saavutada viimaseilt Preisi suhtes täieline iseseisvus. *Oliva rahuga a. 1660* muutus *Preisi suverääns*eks hertsogiriigiks.

Raskeks läks olukord läänes, kui algasid Louis XIV-nda valitussõjad. Preisi Reini-alad olid ohustatud. Tuli toimida ettevaatlikult. Suur Kuurvürst püüdis lahendada vahekorda Louis XIV-ga rahulikul teel. Kui see küllaldasid tulemusi ei andnud, astus ta liitu Hollandiga ja võitles teises vallutussõjas Prantsusmaa vastaste poolel. See tõi talle ka sõja Prantsusmaa liitlase Rootsiga. Suur Kuurvürst oli sunnitud asuma koguni oma riigi südamikule kaitsele. Tal oli edu. Fehrbellini juures a. 1675 võitis ta rootslasi otsustavalt, vallutas Stettini ja kõgu Pommeri ning kihutas Liivist Ida-Preisisse tunginud rootslased tagasi kuni Riia väravaini. Suure Kuurvürsti peamine soov näis olevat teostunud. Pommer ja mererannik olid tema omad. Siis aga tuli üllatus. Vahepeal sõlmitud rahu oli keiser Suure Kuurvürsti selja taga Louis XIV-ga kokku leppinud. Kuurvürst oli üksi. Prantsuse nõudmisel pidi ta oma Pommeri vallutused Rootsile jälle tagasi andma. Keiser polnud seda suutnud ega tahtnudki küllaldaselt kaitsta.

Suur Kuurvürst tegi nüüd järsu pöörde. Ta astus liitu Prantsusmaaga ja võttis sellelt vastu toetussummasid. Prantsusmaa vaenlasena polnud ta ihatud Rootsi-Pommerit saavutanud. Ta lootis saavutada seda nüüd Prantsusmaa sõbrana.

Ta lootused ei täitunud. Prantsuse lubadused osutusid omakorda petlikeks. Sellest tingituna muutis Suur Kuurvürst veel kord oma poliitika suunda ja läks oma valitsemise lõppaastail Prantsuse vastaste leeri tagasi. Nantes'i edikti tühistamisele vastas ta *Potsdami ediktiga*, pakkudes Prantsuse hugenottidele oma riigis pelgupaika. Keisrile saatis ta Türgi vastu taas abivägesid ning sõlmis uuesti liidu Hollandiga. Samuti ligines ta Inglismaale. „Amsterdam ja London“ olid ta välispoliitika viimseiks märgusõnadeks.

Oma muutlikkusest hoolimata oli Suure Kuurvürsti välispoliitika olnud kokkuvõttes edukas. Kuigi küll kõiki eesmärke ei saavutatud, oli Brandenburg-Preisi tunduvalt kasvanud ja oli võitnud endale iseseisvuse ning üleeuroopalise lugupidamise.

158. **Võitlus absolutismi ümber.** Mitmest lahusseisvast osast koosneva Brandenburg-Preisi riigi otstarbekamaks valitsemiseks püüdis Suur Kuurvürst ühtlustada riigi üksikute alade valitsemiskorda ning kasvatada alamais kokkukuuluvuse tunnet. Samas püüdis ta arendada riigikaitseks vajalikku alalist sõjaväge. Ta sattus seejuures vastollu üksikute riigiosade seisustega, kelledele eriti sõjaväe ülalpidamiseks minevad maksud tundusid liig koormavaina ja kes ka muidu püüdsid kaitsta oma eesõigusi. Eriti tõrksaloomuline oli Preisi maapäev, mille seisused leidsid toetust Poolalt. Kuurvürsti tahte teostamiseks tuli siin rakendada isegi sõjaväge. Pärast mõningaid esialgseid järeleandmisi suutis end kuurvürst siiski maksuma panna kõikjal ja teostas mitmesuguste administratiivsete ja majanduspoliitiliste uuenduste kaudu riigis absolutistliku korra. Aadel leppis oma poliitiliste õiguste kärpimisega võrdlemisi kergesti selletõttu, et sotsiaalsed olud kujunesid talle soodsaks. Nimelt kasvas tunduvalt mõisnike võim talupoegade üle. Viimased langesid nüüd lõplikult sunnismajasse. Nende koormused suurenesid ning samuti suurenes nende üle mõisnike kohtu- ja politseivõim. Keskvalitsus sallis, et neid taludest välja tõsteti ja nende maid mõisadega ühendati.

159. **Valitsemine. Majanduspoliitika.** Nagu Austrias, nii soodustasid ka Brandenburg-Preisil just alalise sõjaväe hooldamine ning ülalpidamine absolutistlikus vaimus toimivate ametiasutuste tekkimist. Brandenburg-Preisil oli juba alaline sõjavägi. Sõjaväesse puutuvate asjade jaoks seati nüüd kreisides kreiskomisaride üle ametisse kuurvürstlikud ülem-sõjakomissarid, kes allusid kindral-sõjakomissariaadi-nimelisele kuurvürstlikule keskasutusele. Ka kreiskomisarid, keda seni olid ametisse seadnud sei-

sused, hakkas nüüd nimetama kuurvürst ise. Nii pandi alus kuurvürstlikule ametnikkonnale. Viimane pidi olema riikliku ühtsuse mõtte kandjaks eri seisuste ja piirkondade lahkpuudluse kõrval.

Peamiselt sõjaväe ülalpidamiseks võeti kontributsiooni-nimelist maksu. See lasus maaomandil. Aadel aga oli sellest vabastatud. Kontributsiooni kasseeriti algul seisuste sellekohase nõusoleku põhjal. Hiljem aga muutus ta alaliseks ja seisuste otsusest sõltumatuks. Kontributsiooni kõrvale ja osalt ta asendajaks seati hiljem Hollandi eeskujul sisse aktsiisimaks. See lasus peaaegu kõigil igapäevase elu tarbeaineil.

Majanduse alal püüdis Suur Kuurvürst arendada merkantilistlikku plaanimajandust. Laiaulatuslikult asustati sõdadest laastatud alasid. Soodustati kuldsepa-, klaasi-, siidi-, kübara-, kinda- ja teiste manufaktuuride tekkimist ja püüti tõmmata maale vastavaid oskustöölisi. Prantsuse hugenotte tuligi üle paarisaja tuhande. Kaubaliiklemise elustamiseks ehitati teesid. Kaevati muu seas Friedrich-Wilhelmi kanal, mille kaudu Sileesia kaupu oli võimalik juhtida üle Berliini Põhjamerre. Hollandi eeskujul soetati koguni väike sõja- ja kaubalaevastik, hangiti Guinea rannikul koloniaalseid tugipunkte ja püüti nõnda osa võtta maailma-kaubandusest.

Suure Kuurvürsti tegevuse kogutulemuseks oli Preisi iseseisvumine, Brandenburg-Preisi tervikriigi kujunemine, selle maa-ala kasv ning majanduslik tugevnemine.

Suure Kuurvürsti poeg *Friedrich III (1688—1713)*, asudes Hispaania pärandussõjas keisri poolele ja jättes sellega küll teataval määral hooletusse oma riigi huvide kaitse põhjas, saavutas keisrilt vastutasuks *Preisi kuninga tiitli*. Ta krooniti Friedrich I nime all Königsbergis esimeseks Preisi kuningaks. Ta isa poolt loodud sisule saabus sellega vastav koor. Brandenburg-Preisi tervikriiki aga hakkame siitpeale nimetama Preisi riigiks.

PREISI ELUSTIILI JA HOIAKU KUJUNEMINE.

160. Preisi riik Friedrich Wilhelm I ajal (1713—1740). Friedrich I-se hiilgav, Prantsuse eeskujusid matkiv õueelu ja kulukad ehitused olid halvendanud Preisi rahanduse seisundit. Sellega oli kahanenud ühtlasi võimalus hoolitseda sõjaväe eest. Riik sattus välismaadest suuremasse sõltuvusse. Friedrich Wilhelm I, olles loomult oma isast täiesti erinev, otsustas asja muuta. Otse ala-saksa talupojale omase sitkuse ja kokkuhoidlikkusega asus ta riigi rahandust tervendama. Riigi ja õukonna majapidamine eraldati üksteisest. Kõikjal hakati teostama ranget kokkuhoidu. Riigimõisad arendati välja põllunduslikeks mustermajapidamisteks. Saadud ülejääkidega lunastati tagasi omal-ajal panditud riigimõisad ja osteti lisaks ka veel aadlike omi. Sellise tegevuse tulemusena oli Friedrich Wilhelm I valitsuse lõpuks tervelt üks kolmandik kõigist põllu- ja metsamajanduslikult kasutatavaist maadest läinud riigi kätte. Samas jätkati maa asustamist. Põllunduse eest hoolitseti üldse rohkem, kui see on merkantilistlikus korras tavaline. Tingitud oli see sellest, et riik ise oli suurte maa-alade omanik. Riigirentnike huvides ning talupoegade maksuvõime säilitamiseks hoitigi viljahinnad sisseveokeelu abil võrdlemisi kõrgel. Alamate maksujõudu aga pingutati küll viimseni. Nii läks talupoegadel kontributsiooni-maksuks kuni 40% puhas-tulust. Peamiselt linlaste õlgadele langev aktsiisimaks andis siiski veel rohkem.

Suurt tähelepanu pöörati kudumistööstuse väljaarendamisele. Pandi maksma villa väljaveokeeld. Berliini asutati villaladu, kust kangruile villa ümbertöötamiseks võlgu anti. Riie läks eeskätt sõjaväe varustamiseks. Seda veeti aga üksvahe välja ka Venemaale, samuti sõjaväe mundreiks.

Riigi majandus- ja maksupoliitika nõudis alamailt äärmist jõupingutust. Ka polnud koormused jaotatud kaugeltki mitte ühtlaselt. Kokkuvõttes aga saavutati siiski edu. Friedrich Wil-

helm I valitsuse lõpuks olid riigivõlad tasutud ja riigil oli täis rahakassa.

Mis puutub valitsemiskorrasse, siis süvendati siin juba Suure Kuurvürsti poolt näidatud absolutistlikku suunda ja suurendati kuningast sõltuvate ametnike arvu. Nii hakkas nüüd kuningas nimetama ka linnanõukogude liikmeid. Tähtsaimaks keskvalitsuse asutuseks kujunes kuninglik kabinet, kuhu jooksid kokku kõik valitsemisniidid ja kust kuningas kirjalike kabinetikorralduste kaudu avaldas oma tahet. Riigi arvepidamist aga hakkas äärmise täpsusega juhtima Ülem Arvekoda.

Oma välispoliitikas oli Friedrich Wilhelm I üldiselt keisrisõbralik, aga ka äärmiselt ettevaatlik ja umbusklik. Mõnel pool tekkis arvamusi, nagu ei raatsiks Preisi üldse oma suurt sõjaväge ja täit rahakassat kunagi mängu panna ja nagu ei tuleks seda arvestada. Seoses Põhjasõja sündmustega saavutas Preisi Rootsil siiski viimaks Stettini ja osa Lääne-Pommerist.

161. Sõjavägi. Preislus sõjaväes ja ametnikkonnas. Sõjavägi oli Friedrich Wilhelm I lemmikuks. Ta ülalpidamiseks kulutati suur osa riigi tuludest. Arvuliselt suurenes ta Friedrich Wilhelm I ajal väga tunduvalt, tõustes rahuaegses olukorras 81 tuhande meheni. Et vabatahtlike värbimine nii riigis kui ka piiri taga ei andnud küllaldasi tulemusi, siis hakati nüüd sõjaväkke võtma oma riigi sunnismaisi talupoegi. Kodumaine aadel aga pidi andma ohvitseride-kaadri. Selle ettevalmistamiseks asutati kadetikorpus.

Tulevikusündmuste jaoks vahest veelgi tähtsamaks kui sõjaväe arvuline kasv ja ta varustuse paranemine kujunes see meelusus, mida sõdureis püüti arendada. Olles ise spartalikult karm, töökas ja väga kohusetruu ning täpne, püüdis kuningas neid omadusi istutada ka sõjaväkke. See tal õnnestus. Preisi sõjaväe raudse distsipliini ja paraadidrilli üle võidi naerda, tõsiasi aga jäi, et see sõjavägi oli võitlusvõimelisimaid Euroopas. Temas kajastus preisi elustiil ja hoiak. See kandus üle ka ametnikkon-

nale. Ametnikeltki nõudis kuningas äärmist täpsust, kohuse-
truudust, töökust ja eriti sõnakuulmist. „Sõna kuulda ja mitte
resoneerida!“ — see oli kuninga tavaline käsk.

FRIEDRICH SUUR (1740—1786).

162. **Isik.** Oma isa Friedrich Wilhelm I järel a. 1740 Preisi
troonile tõusnud Friedrich II, keda juba viis aastat hiljem ta
kaasmaalaste poolt hakati nimetama Suureks, oli sündinud
a. 1712. Ta esivanemate ridades olid parimad Saksa kui ka
Prantsuse vürstisuguvõsad esindatud. Ta kuulus oma verelt sel-
lesse ülimuskihti, kes renessansist kuni Suure Prantsuse revol-
utsioonini andis Euroopale valitsejaid. Ta arenemises esines
terava kriisi momente. Olid ju ta isa karm lihtsus ja praktiline
meel tekitanud mitmel pool opositsiooni. Isegi kuninganna ei
olnud rahul oma abikaasa käitumisega ja püüdis kasvatada
kroonprintsit tolleaegses moodsas valgustuslikus vaimus. Õpi-
himuline ja andekas kroonprints sattus kõige selle tõttu isaga
vastollu ja otsustas koguni välismaale põgeneda. Põgenemine
ebaõnnestus. Selles kaastegelasi laskis kuningas karmilt karis-
tada, troonipärija aga pidi rakenduma ühes riigi ametiasutuses
lihtsale pingutavale tööle ja kaotas esialgseks täiesti isa usalduse.
Hiljem ta määrati siiski ühe jalaväe-rügemendi ülemaks ja sai
jälle rohkem tegevusvabadust. Neil tööaastail õppis kroonprints
oma isa ja ta püüdeid mõistma ning võitis täieliselt ta usalduse.
Kuigi ta ka nüüd tegeles innukalt kaasaja filosoofia, kirjanduse
ja kunstiga, toimus see ometigi teises vaimus kui varem. Kriis
oli kroonprintsit loomust süvendanud. Täie tõsidusega valmistus
ta nüüd oma valitsejakutsele. Kui ta viimaks oma isa surma
järel troonile tõusis, pettusid need, kes olid lootnud Preis-
is režiimi pehmenemist. Noor kuningas oli küll filosoof ja kunst-
nik, aga ka visa ja tahtejõuline võitleja. Tal oli oma isaga roh-
kem ühist, kui algul oli võidud arvata. Ta oli aga laiahaardeli-

sema poliitilise pilgu ja avarama ellusuhtumisega ning otsustas seetõttu kasutada isa poolt loodud võimalusi suuremate eesmärkide saavutamiseks, kui seda olid olnud ta isa omad. Nii oli isa õigupoolest soovinudki. Ta oli instrueerinud oma pärijat muuseas järgmiselt: „Teie asjaks on, minu armas järeltulija, seda, mis Teie eelkäijad on alanud, edasi viia ning saavutada need maad ja kaitsta neid pretensioone, mis Jumala ja õiguse poolest meie valitseja-suguvõsale kuuluvad.“

163. **Sisepoliitika.** Kroonprintsina oli Friedrich Suur oma vaateis riigivõimule lähtunud valgustuslikust lepinguteooriast. Võitlustes saadud kogemuste najal arenes see vaade edasi ning võttis kuninga iseloomule vastava kuju. Valitseda tuli mõistuspäraselt, kusjuures kõigi alamate jõud olid kindla ja ülevaatliku süsteemi järgi üheks tahteks kokku võetud ning igale üksikule ta koht üldsuse huvides kätte näidatud. Kõige juhiks ja kõige eest vastutajaks aga oli piiramatu võimuga valitseja, kes oli ühtlasi ka vägede ülemjuhataja. Sellises tähenduses tulebki võtta Friedrich Suure nn. Poliitilises testamendis seisvat kuulsat lauset: „Vürst on riigi esimene teener.“

Ülevaatliku süsteemi saavutamiseks valitsemise alal näis ühiskonna range seisuslik korrastus eriti vajalik olevat. Seisuslikule korrale toetuski Friedrich Suur. Üksikuile seisustele näitas ta kätte nende ülesanded, püüdis kindlustada neile ka nende lahendamisevõimalused ja taotles ühtlasi seisuste teravamalt piiritlemist. Aadelpidi esinema juhte andva seisusena eriti sõjaväe alal. Et ta seda suudaks, püüdis valitsus kaitsta ta maaomandit. Aadlimõisu ei ostetud enam riigile ega tohtinud neid osta ka kodaniku-seisusest isikud. Viimaste jaoks oli kaubandus-tööstuslik tegevus. Seda püüti juba Suure Kuurvürsti poolt rajatud suunas edasi arendada. Parandati liiklemisolusid, korraldati ümber tollipiire ja soodustati uute manufaktuuride tekkimist. Et säilitada talupoegade maksu- ja elujõudu ning suurendada nende oskusi ja võimeid, selleks jätkati hoogsasti uudismaade asustamist, keelati mõisnikel talupoegade taludest väljatõstmine ning

asutati rahvakoole. Viimaste õppekavad olid muidugi samuti mõõdetud kitsa seisusliku mõõdupuuga.

Mis puutub valitsemissüsteemisse ja valitsusasutustesse, siis hakati siin taotlema senisest suuremat selgust üksikute ametiasutuste maa- kui ka erialaste kompetentside vahel. Kuningliku kabineti juures olevais erialaseis valitsemisdepartemangudes tuleb näha modernsete eriala-ministeeriumide algeid.

Silmapaistvad olid muudatused eriti õiguslikul ja kohtute alal. Koostati nn. *Preisi maaõigus*. Asjatundjad leidsid ta tema otsarbekuse ja uuendusmeelsuse tõttu terve sajandi võrra omast ajast ees olevat. Kohtud aga tehti eriti tsiviilasjus administratsioonist rippumatuiks ja kohtunike ametialane seisund riigiteenistuses määrati kindlaks.

164. **Välispoliitika.** Friedrich Wilhelm I oli hoidunud keisri poole. Ta oli tunnustanud Karl VI-nda Pragmaatilise sanktsiooni. Keiser oli lubanud talle vastutasuks soodustada mõningate Reinimaa alade (Jülich-Berg) juba pikemat aega lahtiste pärandusküsimuste otsustamist Preisi kasuks. Lubadus ei täitunud. Jälle kord ilmnes tavaline rivaliteet kahe tugevama maa-vürstkonna — Austria ja Preisi vahel.

Friedrich Wilhelm I surmaga muutus Preisi hoiak. Noor kuningas otsustas Preisile Austria kõrval väärrika seisundi kätte võidelda. Pragmaatilise sanktsiooni tunnustamislubadust ei pidanud ta enda kohta enam siduvaks, sest ka keiser ei olnud täitnud oma lubadust. Ta tungis Austriale ootamatult kallale. Kahe sõja järel võitis ta Preisile *Sileesia* (1745). Teda ennast aga hakati nimetama nüüd Suureks.

Sileesia kaotusega nõrgenes Austria seisund muuseas ka Böömis. Oli loomulik, et Austria Sileesia tagasivallutamise plaanidest niipea ei loobunud. Friedrich Suurel tuli valvel olla. Ohtlikuks võis kujuneda talle olukord, kui Austria liitus Prantsusmaaga ja kui samuti venelased Preisi vastastena tegevusse astusid. Ka Inglismaa hoiak paistis kahemõttelisena. Inglased näisid

pooldavat mandril, vastukaaluks Prantsusmaale, tugevat Austriat. Friedrich Suur täiendas oma vägesid.

Kriisitunnused hakkasidki varsti ilmnema. Preisil saadi teada, et Austria on Venemaaga salaliidus ning et Austria ja Prantsusmaa vahel toimub lähenemine. Preisil suutis siis omalt poolt sõlmida Inglismaaga erapooletuslepingu, mis hiljem muudeti eeskätt rahalise abistamise lepinguks. Inglismaal oli nimelt alanud Põhja-Ameerikas prantslastega sõda koloniaalvalduste pärast. Prantsuse-Austria sõpruse ja Preisil-Austria vaenu kaudu arvasid inglased võimaliku olevat siduda Prantsusmaad Euroopa mandril.

Brandenburg-Preisi kasv.

Austria jatkas varustumist. Sama kuuldusid tegevat Venemaaga ja Prantsusmaaga. Siis laskis Friedrich Suur Viinis varustumise otstarbe üle selgust pärida ja rahuldavat vastust mitte saades algas a. 1756 sõja Austriaga. See oli Friedrich Suure „defensiivne ofensiiv“, mille eesmärgiks oli ilmsest vaenlasest ette jõuda. Algus nn. *Seitsmeaastane sõda (1756—1763)*.

Selles tuli Preisil varsti sõidida laialdase koalitsiooni vastu ja sageli koguni neljal rindel. Ta peamisiks vastaseiks olid Austria, Prantsusmaa, Venemaa ja Rootsi. Võitlus oli väga raske ja

oli aegu, kus Preisi näis seisvat kokkuvarisemise eel. Friedrich Suure väejuhivõimed ja äärmine visadus tõid Preisile siiski võidu. *Hubertusburgi rahus a. 1763* säilitas Preisi Sileesia ja kõik oma muud valdused. Preisi võiduks oli kaasa aidanud ka see, et Venemaa oli Preisi vaenlaste leerist viimsel momendil tagasi tõmbunud.

Austria pidi loobuma mõttest Preisit jõuetu väikeriigi seisundisse alla suruda. Preisi oli endale tema kõrval iseseisva asendi kätte võidelnud. Preisil oli nüüd peaaegu 200 000-meheline sõjavägi, mis suutis hoida üllatuste eest ka tulevikus.

Valvelolekuks oligi põhjust. Preisist idas asetsevale nõrgale Poola riigile kasvas järjest Vene surve. Näis võimalikuna, et kogu Poola satub Vene riigi alla, mis oleks tähendanud Preisile ohtu. Sama Venemaa algas teatavasti tungi ühtlasi ka lõunasse. Balkani asjus võis ta Austriaga sõjajalale sattuda, aga ka kokku leppida. Selline lepe oleks võinud Preisile uuesti ohtlikuks kujuneda. Esinedes vastava jagamisettepanekuga suutis Friedrich Suur algavas Poola kokkuvarisemises kindlustada endale Poola Lääne-Preisi alad (ilma Danzigi ja Thornita). Austria-Vene suhete arenemist aga tuli silmas pidada ja tuli esineda tasakalustajana. See oli nüüd Preisil võimalik, sest ta oli tugevnenud ja ta arvamustel oli kaalu. Friedrich Suurt aga, kes esines otsekui oma eelkäijate saavutuste kokkuvõtjana ja kindlasuunalise rakendajana, tuleb pidada Preisi suuruse rajajaks.

165. **Preisi, Austria ja Saksa tervikriik.** Friedrich Suure poliitika jäi lõpuni keisri- ja Austria-vaenuliseks. Asjaolu aga, et Friedrich Suur Preisit Austria vastu kaitsta ja isegi suurendada suutis, tähendas Saksa-Rooma riigile poliitilist kui ka vaimset lagunemist. Osa sakslasi näis arenevat preislasteks, grupeerudes Hohenzollernite ümber, osa aga Habsburgide valitsuse all olevaiks austerlasteks. Hohenzollernite ja Habsburgide Saksamaa kõrvale näis tekkivat edasi ka veel kolmas — Prantsuse mõju alune Saksamaa.

Ometi ei kustunud Saksamaa ühtsuse ja Saksa tervikriigi mõte täiesti. Kangelaslik võitlus, mida Preisi Seitsmeaastases sõjas pidas ülekaaluka vaenlase vastu, tekitas imestust kõikjal Saksamaal. Friedrich Suurest ja ta väejuhi-võimeist vaimustused isegi need sakslased, kes olid ta vaenlased. Tema ja Preisi riik näisidki kujunevat saksa rahvustunde ja saksa tervikriikluse mõtte uuteks summatsiooni-keskusteks. Siit lähtudes näis olevat võimalik teostada kord Saksa tervikriik, mis pidi hõlmama kõiki sakslasi.

Igal juhul aga olid Friedrich Suure aegsed võitlused Saksamaal näidanud, et tee Saksa tervikriigile viib üksikriigi kaudu ning et selle tervikriigi võimaldamiseks peab purunema olemasolev Saksa-Rooma riik täieliselt.

EESTI ROOTSI AJAL.

ESIMENE REFORMIDE AJASTU.

166. Maa üldolukord. Teatavasti oli Vana-Liivi põhjaosa läinud Rootsi kätte juba Vene-Liivi sõja ja ta lähemate järelvõitluste ajal. Piirid olid kõikunud küll veel XVII sajandi algulgi, aga üldjoontes oli Rootsi võim seal püsima jäänud ja laienenudki.

Gustav II Adolf alistas Rootsile ka Vana-Liivi lõunapoolse osa kuni Väina jõeni. *Altmarki vaherahus a. 1629* leidis ta võit kinnituse. Kogu maa-ala Väina jõest Soome laheni kuulus nüüd Rootsile.

Ta põhja- ja lõunaosa aga oli kumbki eri aegadel ja eri tingimustes alistatud. Nad jäid valitsemiskorralt edaspidigi üksteisest erinevaiks. Erinevus kajastus ka nimedes. Põhjaosa hakati nimetama Eestimaaks, lõunaosa aga, mille oli vallutanud Gustav Adolf ja mis koosnes tänapäeva Lõuna-Eestist ja põhjapoolsest

Lätist, hakati nimetama Liivimaaks. Sellises tähenduses tulebki tarvitada nüüdsest alates neid nimetusi. Eesti keele- ja rahvuspiirkonda aga tähistame lühidalt Eestiga.

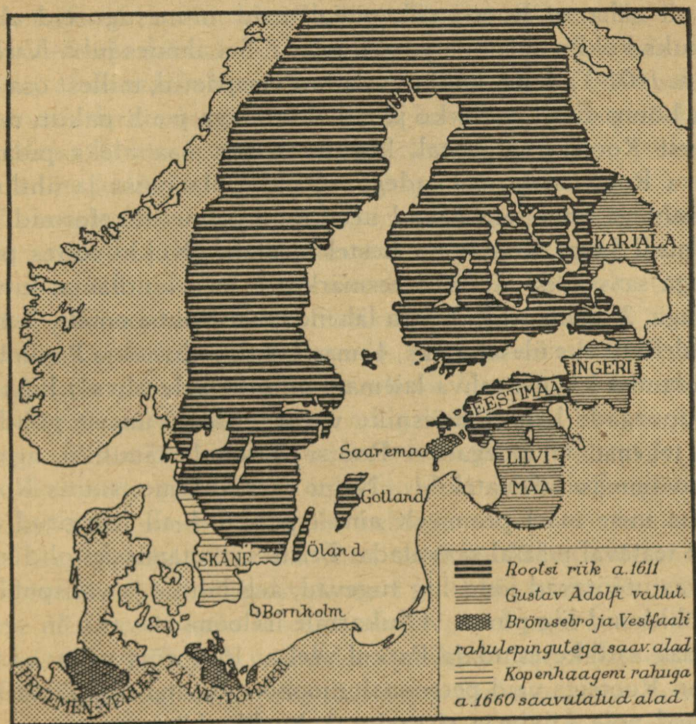
Niihästi Eesti- kui ka Liivimaale saabus XVII sajandil Rootsi ajaga ühtlasi pikem rahu-aeg, mida häiris vaid lühike sõjaperiood sajandi keskpaiku. Saadi mõtelda kurnatud maa ülesehitamisele.

Valitsusliku korra erinevustest hoolimata oli Eesti- ja Liivimaa üldolukorras Altmarki rahu momendil palju ühist. Võrreldes orduajaga oli maa tunduvalt vaesunud. Elanike arv oli kõikjal kohutavalt kahanenud. Juba Poola ajal ja varasel Rootsi ajal oli vastavalt Liivis ja Eestimaal püütud maad taas koloniseerida, tuues sisse ka võõraid. See koloniseerimisprotsess kestis veel nüüdki edasi. Selle kõrval aga esines üldse väga palju rahva ühest kohast teise siirdumist. Talupojad otsisid endile tühjaks jäänud talude seast sobivaid, siirdusid ühe mõisa alt teise alla või koguni provintsi piiridest väljapoole.

Mis puutub linnadesse, siis olid eriti väiksemad nendest palju kannatanud. Kõikjal aga andis end tunda kaubitsemisvõimaluste kahanemine. See oli alanud juba siis, kui venelased olid sulgenud Novgorodis Hansa kaubakontori. Vene-Liivi sõda ja ta järelvõitlused aga olid hävitanud Vana-Liivi linnadele nii tähtsa transiitkaubanduse Ida ja Lääne vahel peaaegu täiesti. Kui palju sellest restaureerida suudeti, pidi selguma tulevikus. Esialgul aga tuli linnadel senisest rohkem tähelepanu pöörata siseturule. Selle mahutavus oli väike. Vaene maa püüdis rahuldada oma tarbeid koduste vahenditega ja oli mitmel pool laskunud tagasi kinnisesse kodumajanduslikku olukorda. Pealegi püüdsid mõisnikud ise esineda kauplejaina, müües mõisadest talupoegadele näiteks soola ja rauda ning üritades sadamalinnade kaudu teravilja väljavedu.

Raskused kaubanduse alal ja üldine vaesus mõjustasid ka käsitööd. Siingi kahanes tarvitajaskond. Et kindlustada oma liikmeile pisutki tööd ja tulusid, muutusid nüüd tsunftid äärmiselt suletuks. Meistriks saamine tehti keeruliseks. Jälitati hoolega

väljaspool tsunfti töötajaid, nn. käperdajaid. Tsunftid ise spetsialiseerusid kitsaste erialade järgi ja nende vahel tekkis tihti kompetentsitülisid. Kõikjale laskus üldse siingi vaesuse ja kängumise vaim.

Rootsi tõus Läänemere valitsejaks.

Maa orduaegsed olukorra alused olid niisiis kas hävinud või suuresti muutunud. Tuleviku otsustada jäi, kas suudab suhteliselt väike, rahvavaene ja kultuuriliselt veel võrdlemisi arenamatu Rootsi seisukorda parandada ja maad õitsele viia.

167. **Rootsi ja meie maa.** Meie maa läks Rootsi alla ajal, mil Rootsi suurriigi-seisund oli parajasti välja kujunemas. Igal juhul aga oli juba näha, et Rootsi suurriik koosneks mitmest üksikust võrdlemisi eriilmelisest alast. Eriilmeline oli Rootsi emamaaga võrreldes näiteks Soome, veelgi eriilmelisem aga Baltikum. Samuti oli näha, et Rootsi riik püüab neid mitmesuguseid alasid tervikuks kokku sulatada ja ühtlustada. See ilmnis juba *Karl IX* poolt a. 1601 Tallinna kokkukutsutud *maapäeval*, millest osa võttis ka Lõuna-Eesti aadlikke ja millel kuninga poolt pakuti maale esindust Rootsi riigipäeval, kusjuures aga maa oleks pidanud toetama Rootsi riiki maksudega. Kokkusulatamise ja ühtlustamise tahtega ongi seletatavad need mitmesugused reformid, mis meie maal kogu Rootsi aja kestel teostati. Kokkuvõttes püüti nendega saavutada järgmisi eesmärke: 1. maa kindlamat liitmist Rootsiga, 2. valitsusliku korra lähendamist Rootsi omale, 3. tulusid üldriiklikeks ülesandeiks, 4. maa kohtu-, kiriku- ja kooliolude parandamist ka just rahva laiemate kihtide (talurahva!) huvides, 5. talupoegade kaitset mõisnike vastu. Kaks viimast püüdlust pidid tegema talupoegadest Rootsi kroonule tänuliku, aga ka maksuvõimelise alamatekihi. Nagu varsti näeme, suutis Rootsi valitsus meie maal peamiselt ainult punkti 4 all märgitud eesmärke teataval määral saavutada. Teiste saavutamiseks olid koha peal vastutöötavad jõud liig tugevad, aeg lühike ja välispoliitilise negi õhkkond liig pinev. Olukorrale iseloomustavaks on see, et Liivimaa aadlike esindaja Patkul veel a. 1690 võis väita: „Liivimaa on Rootsiga vaid personaalunioonis. Rootsi riigipäeva korraldused pole Liivimaa siseasjus kohuslikud.“

168. **Gustav Adolfi reformid.** Eestimaa oli alistunud Rootsile teataval määral kokkuleppe alusel, Liivimaa aga oli vallutatud mõõgaga. Seetõttu olid Rootsi kroonul Liivis vabamad käed kui Eestimaal. Viimases olid tõkestamas mõned aadlike eesõigused. Eesti- ja Liivimaa olud kujunesidki erinevaiks, kuigi Rootsi kuningad küll ka Liivimaal ei suutnud reformimisel kasutada täiel määral oma vabadust.

Eestimaale tõi Gustav Adolfi aeg olulisi muudatusi ennekoike kohtu alal. Talurahva kriminaal- ja ka teatavad tsiviilasjad allutati nüüd meeskohtuile. Seni oli talupoegade kohtuasju arutanud elukutseta kohtunikest koosnenud ning sageli lohakalt ja erapoolikult toiminud mõisakohus. Meeskohtute kohtunikud aga olid kutselised ja said rüütelkonnalt kindlat palka.

Meeskohtute kõrvale jäi väiksemate aadli nõudeasjade jaoks töötama *alam-maakohus*. Edasikaebe instantsiks mõlemale sai *ülem-maakohus*, mis oli ühtlasi aadli kriminaalasjade puhul ning kahe alama kohtu kompetentsi mittekuuluvate asjade jaoks esimese astme kohtuks. Ülem-maakohtust võis teatavais asjus veel edasi kaevata *Stokholmi õuekohtule* ja XVII sajandi keskpaigast alates ainult kuningale. Kohtuotsuste täitmise ning heakorra säilitamise üle valvasid maal meeskohtud ja eriti *adra-(haagi-)kohtud*. Viimased olidki politseikohtud. Kohtunikena jäid toimima ka Gustav Adolfi reformide järgi enamasti mõisnikud, kuigi kohtureformide eesmärgiks oli nii Eesti- kui Liivimaal ka handada mõisnike kohtuvõimu talupoegade üle. Ainult mõisakohtuis oli nn. otsuseleidjaina ka talupoegi. Talupoegade vähemate eksimuste puhuks jäi mõisnikele ka *kodukari-õigus*.

Maksudena pandi lõplikult kehtima nn. *väike- ja veskitoll* ning *litsentsimaks*. Esimest võeti saaduste linnaturule toimetamise, teist veskeis viljajahvatamisel ja kolmandat vilja väljaveo puhul. Esimesed kaks lasusid talupoegadel ja linlastel, kolmas aga, mis oli võrdlemisi mõõdukas, aadlikest suurmaapidajail.

Meie maa *protestantliku kiriku* väljakujunemine toimuski õigupoolest alles Rootsi ajal. Usu- ja kirikuelu laostumise, kõlbelise lodevuse ja isegi otse paganluse vastu hakati Rootsi ajal juba varakult võitlema. Tarvis oli uuesti korrastada kirikuhooned, hankida kirikuile alalised tulud, kõrvaldada ametist ebasobivad õpetajad ja luua ka kiriku valitsemisorganid. Juba XVII sajandi algul tegutses selles suunas üks Tallinna toompraost. Järjekindel töö aga algas Gustav Adolfi ajal. Kuningas volitas Eestimaal kirikuolusid uurima ja korrastama Westeråsi piiskopi

Johannes Rudbeckiuse. Rudbeckius korraldas Tallinnas esimese *Eestima*a õpetajate sinodi, mis kõrvaldas paljud ebasobivad isikud õpetajakohalt. Toimetati kirikute visitatsioonid ka kohadel ja püüti parandada kirikute ainelist külge. Kirikuvalitsuse keskasutusena loodi *konsistorium* ning nimetati kirikuelu üldjuhina kuninga poolt ametisse *superintendent*.

Liivimaal on Gustav Adolphi aegsed reformid sageli seotud energilise kindralkuberneri *Johann Skytte* nimega. Nii on see ka *kohtu alal*. Nagu Eestimaal nii võeti ka Liivis enamik talupoegade kohtuasju mõisakohtuult ja allutati üldkohtuile. Ainult vähemad talupoegade protsessid jäid mõisakohtute arutada, samuti jäi mõisnikele *kodukari-õigus*. Esimese astme üldkohtuiks said Liivis *maakohtud*. Nende kompetentsi kuulusid nii aadlike kui ka mitteaadlike tsiviil- ja kriminaalasjad. Ainult mõned tähtsamad aadlike kohtuasjad allusid otse *kuninglikule õuekohtule*, mis asutati *Tartu a. 1630* ja oli kõrgeimaks kohtuinstantsiks provintsis.

Kohtunikeks jäid ka Liivimaal esialgu eeskätt kohalikud aadlikud, kuigi valitsusel oleks võimalik olnud toimida teisiti.

Maksude alal seadis *Johann Skytte* sisse riigi *viljamonopoli* ja ka väliskaubanduselt võetava *litsentsimaksu*. Tulud nendest pidid minema Rootsi riigi üldtarbeiks. Liivimaa valitsemiskulude katteks aga hakati võtma maadelt nende suurusele vastavalt *statsiooni-* ehk *sõjaväe majutusmaksu*. See oli võrdlemisi suur ja lasus peamiselt talupoegadel, ning kahandades viimaste maksuvõimet mõisnike suhtes, oli see vastumeelt ka mõisnikele. Valitsus oligi sunnitud seda ikka jälle alandama.

Liivimaa kirikuolud olid Rootsi aja algul eriti maal veelgi halvemad kui Eestimaal omad. Oli ju siin Poola ajal toimunud vastureformatsioon, mis segadusi usuelus oli lõppude lõpuks veelgi süvendanud. Ka siin asus Rootsi valitsus järjekindlalt tõhe. Ülesanded olid õieti samad nagu Eestimaal. Töömeestena kiriku-põllul oleks siin nimetada Liivimaa *superintendent*iks määratud Riia kirikuõpetajat *Hermann Samson*'it ning ka *Johann Skyttet*

ennast, kes tõusis Liivimaa kindralkuberneri kohale. Kirikuvalit-
suse keskkorganina kutsuti *Tartus* ka Liivimaa jaoks ellu *ülem-*
konsistoorium ja seati ametisse *kindralsuperintendent*. Kirikute
juurde tuli asutada eeskätt ristiusu õpetuse paremaks tundma-
õppimiseks rahvale algkoole. See kavatsus hakkas küll teos-
tuma alles Rootsi ajal lõpul.

Esialgu aga näisid nii *Eesti-* kui ka *Liivimaale* paljulubavaina
need korraldused, mis tehti *kesk-* ja eriti *kõrgema* hariduse saa-
mise kergendamiseks maal. *Tartu* asutati a. 1630 ja *Tallinna*
a. 1631 *gümnaasium*. *Tartu* gümnaasium muudeti kuninga käsul
juba a. 1632 *ülikooliks*. Tal oli neli teaduskonda: usu-, mõtte-,
õigus- ja arstiteaduskond. Ta pidi kasuks tulema nii aadlikele
kui ka mitteaadlikele, nii sakslastele kui ka mittesakslastele.
Tartu ülikooli asutamiseega taotles Rootsi riik kaht eesmärki. See
asutus pidi esiteks rootsi teaduste, kultuuri ja hariduse tõusuks
kaasa aitama ja teiseks kasvatama Baltikumis riigile ustavaid
ja riiklikult mõtlemaid ametnikke. Rahutute aegade ja lühikese
kestuse tõttu suutis ülikool vaid puudulikult neid eesmärke saa-
vutada. Rootsiaegse *Tartu* ülikooli saatus on sellele olukorrale,
milles meie maal Rootsi ajal loov kultuuritöö pidi toimuma, otse
sümboolne.

Aastail 1632—1656 töötas ülikool *Tartus*, siis viidi ta sõja eest
varjule *Tallinna* ja suleti siin a. 1665. Aastal 1690 avati ta *Tar-*
tus uuesti (*Academia Gustaviana Carolina*), töötas siin a-ni 1699
ja viidi siis üle *Pärnu*. Sealt oli ta sunnitud *Põhjasõja* ajal
a. 1710 põgenema Rootsi, kus ta *Upsalas* viimaks likvideerus.

AADLIVÕIMU KASV.

169. **Kuninganna Kristiina ajad (1632—1654).** Gustav Adolf
oli muutunud Rootsi valitsemist tsentralistlikumaks, piiritelnud
ametiasutuste kompetentsi ja alluvusastmestikku ning kindlusta-
nud kõige sellega absolutismi. Kuigi riiginõukogu oli püüdnud

kuninga noorpõlves esineda kaasvalitsejana, oli ta lõppeks siiski pidanud alistuma.

Gustav Adolf oli oma valitsemise viimseil aastail heaks kiitnud kantsler *Axel Oxenstierna* koostatud uue riigi põhikorralduse, mille kohaselt kogu valitsuslik võim oleks läinud kuningast sõltuvale ametnikkonnale. Gustav Adolphi alaealise tütre Kristiina eestkostevalitsus Oxenstierna enda juhtimisel laskis seisustel selle põhikorralduse kinnitada. Näis, nagu jatkukski Rootsi riigi valitsemine absolutistlikus vaimus. Varsti aga kujunes olukord teissuguseks. Kõrgaadel ise astus riigi juhtivamaisse ameteisse. Ta võimu kasvu soodustas eriti pikk, tervelt 12-aastane eestkostevalitsuse, aga samuti ka kogu kuninganna Kristiina iseseisvagi valitsemise aeg. Kristiina tundis küll huvi teaduste, kunstide ja jahi vastu ning püüdis koguda enda ümber kunstnikest ja teadusmeestest hiilgava, ent kuluka seltskonna, aga valitsemine tundus talle tüütavana.

Sõjad olid juba Gustav Adolphi ajal riigi rahandusele raskusi tekitanud. Et kiiresti tulusid saada, selleks oli hakatud kroonumõisu pantima ja müüma. Sageli oli üksikuile teenelisile isikuile mõisu ka kingitud. Kuninganna Kristiina ajal toimus pantimine, müümine ja kinkimine eriti kergekäeliselt. Müüdi ja panditi isegi talupoegade kroonumakse. Kõige selle tõttu kahanesid riigi korralised tulud, kuna aadli erikaal kasvas ka sotsiaalselt ja majanduslikult. See aadel polnud ka muidu oma loomult enam täiesti endine. Ta oli 30-aastases sõjas metsistunud. Ta oli näinud Kesk- ja Lääne-Euroopas aadli ja vürstikodade toredaid eluviise, aga ka sealse talupoja suurt sõltuvust aadlist. Ta hakkas seda kõike matkima ka Rootsi talupojariigi lihtsais oludes. Vägivallateod talupoegade vastu sagesid. Rootsi talupojaseisuse vabadus näis olevat ohustatud. Oli saabunud aadlivõimu-aeg.

Meie maal avaldus aadlivõimu kasv selles, et rüütelkond kuninganna Kristiina ajal ka Liivis õiguse sai valida endale esimehe ehk *maamarssali* ning moodustada alalise, algul 6-, hiljem 12-liikmelise *maanõunike kolleegiumi*, mis pidi olema vahendajaks

maapäeva ja kindralkuberneri vahel. Eestimaa aadlil oli see õigus juba varemast ajast. Seal nimetati aadli esimeest *rüütelkonna pealikuks*.

Järjest tõusis kummaski provintsis ka maapäeva tähtsus. Eri-nevalt orduaegsele olukorrale võisid maapäevast nüüd osa võtta ainult aadlikud-suurmaaomanikud. Eriti suur oli maapäeva ja ka linnarae mõju Eestimaal. Aadlile ja linnale omal-ajal kinnitatud eesõigused tõkestasid siin kuberneri kui keskvalitsuse esindaja tegevust igal sammul.

Kristiina-aegeist Rootsi välispoliitilistest sündmustest tuleks mainida lühemat sõda Taaniga. Selle tulemusena saavutas Rootsi Taanilt *Brömsebro rahuga a. 1645* muu seas ka *Saaremaa*.

Tüdinenud valitsemisest, lahkus Kristiina vabatahtlikult Rootsi troonilt. Ta valitsemine oli olnud Rootsile kahjulik. Jäädes valaliseks ei olnud ta andnud riigile troonipärijatki. Nii sai ta järel Rootsi troonile Gustav Adolphi õepoeg Pfalz-Zweibrückeni hertsog, Karl X Gustavi nime all.

170. Jälle kord sõda. Karl X Gustav (1654—1660). Et Pfalzi hertsogi troonijärgluse õigus toetus vaid naisliini kaudu tekkinud sugulusele, siis arvasid Poola Vasad endil suuremaid õigusi olevat ja tõtsid uuesti nõudmise Rootsi troonile. Karl X otsustas hankida endale sõjalist kuulsust ja kindlustada sellega oma dünastiale Rootsi trooni. Ta tungis a. 1655 Poolasse. Saades endale liitlaseks Brandenburgi kuurvürsti, oli tal algul suur edu. Siis aga algasid Rootsi vastu sõja ka venelased ja taanlased ning isegi Brandenburgi kuurvürst läks vaenlaste poole üle. Kangelaslikult ja vahelduva õnnega sõdis nüüd kuningas kuni oma surmani. Siis saabus rahu. Piirid jäid endisteks. Poola Vasad aga loobusid pretensioonidest Rootsi troonile. Taaniga sõlmitud rahu kindlustas Rootsi endale lõplikult Skandinaavia poolsaare viljakad lõunaosad ja sai seega „peremeheks oma kodu“.

Meie maal tõid need sõjad otseseid kannatusi ja laastamisi Ida-Eestile ning samuti Tartu maakonnale ja linnale. Ka tõi talu-

poegadele raskusi läbimarssivate vägede majutamine ja küüditamine.

171. **Karl XI-nda eestkostevalitsus.** Karl X aegsed kurnavad sõjad olid veelgi suurendanud Rootsi rahanduslikke raskusi, mis olid ilmnenud juba Gustav Adolphi ja eriti kuninganna Kristiina ajal. Nende kõrvaldamiseks oli kavatsatud aadli kätte läinud kroonumõisu tagasi võtta. Aadli vastuseis ja sõjad olid seda ikka jälle takistanud. Õnnetuseks sai Rootsi ka Karl X surma järel taas pikaage se eestkostevalitsuse. Valitsuse eesotsas oli küll noore kuninga ema, aga juhtivat osa etendas temas Rootsi kõrgaadel. Loomulikult ei tahtnud see kroonumõisade tagasiandmisest teadagi, ja riigi rahahäda kestis. Valitsus oli sunnitud välisriikidelt, eriti Prantsusmaalt toetusrahasid vastu võtma, sattes sellega toetajaist rippuvusse. Rootsi riigile polnud see iga kord kaugeltki kasulik.

ROOTSI AJA LÕPUPUOL. VIIMSEID REFORME. MAA HARIDUS- JA KULTUURIOLUD.

172. **Karl XI-nda isik ja püüded.** Karl XI (1660—1697) kuu lutati täisealiseks. Noor kuningas oli umbuskliku ja endasse tõmbunud loomuga, aga samas ka äärmiselt visa ja töökas. Vaimse kultuuri saavutuste vastu tundis ta vähem huvi, omas aga väga teravat pilku kõige praktilise jaoks. Üldtuntuks said varsti samuti ta õiglus ja kohusetruudus. Neid omadusi nõudis ta rangesti ka oma ametnikelt.

Karl XI seadis oma eesmärgiks korrastada Rootsi rahandus ning viia õitsele kogu Rootsi majanduselu. Samas aga otsustas ta rahva laiadele hulkadele toetudes teostada Rootsis täielise absolutistliku korra. Ka ebameeldivate mälestuste tõttu oma eestkostevalitsuse ajast pidas ta kuninga piiramatut võimu riigi huvidele vastavaks. Karl XI iseseisva valitsemise aeg kujunes nii

Rootsile kui ka meie maale mõneski suhtes pöördelise tähtsusega ajajärguks.

173. **Mõisade reduktsioon.** Riigi rahanduse tervendamiseks plaanitati kroonumõisade tagasivõtmist ehk reduktsiooni. Karl XI teostas selle suure järjekindlusega. Ta lähtus vaid riigi üldhuvidest, jättes tähele panemata nii mõnegi tõkestava pisieesõiguse.

Mõisade redutseerimise otsus Rootsis tehti juba 1680. a. riigipäeval. Nüüd alatud nn. *Suure reduktsiooni* alla kuulusid kõik omaaegsed kroonumõisad, välja arvatud hoopis väikesed ja puhta raha eest müüdnud. Varsti andis riigipäev kuningale reduktsiooni läbiviimiseks üldse piiramatut võimu. Kuningas võis erakätesse läinud kroonumõisu tagasi võtta ja uuesti läänistada täiesti oma heaksarvamise järgi. Kuningas rakendaski reduktsiooni teostamisel otse oma isiklikku tööjõudu. Tagasivõetud mõisadest renditati osa aadlikele, osa aga tükeldati ja müüdi talupoegadele.

Meie maal püüdis kuningas algul eriti Liivis teostada reduktsiooni käsikäes rüütelkonnaga. Niikaua kui tegemist oli orduaegsete põliste kroonumõisade tagasivõtmisega ning üldse Rootsi riigipäeval esindatud aadlimõisadega, mis olid Rootsi suuraadli käes, oli Liivi rüütelkond nõus. Selline reduktsioon oli talle isegi kasulik, sest tagasivõetud mõisad anti tavaliselt headel tingimustel jälle Liivi aadlile rendile. Kui aga reduktsioon puudutas ka Liivi rüütelkonna liikmete kätte läinud kroonumõisu, tekkis terav opositsioon. Ei suutnud rüütelkonda lepitada ka see, et väiksemad mõisad jäeti nende seniste omanike kätte rendile ja alandati rendihinda ühe kolmandiku võrra. Rüütelkonnaga kokkulepet mitte saades otsustas kuningas teostada reduktsiooni iseseisvalt.

Aastal 1684 algas *meil* mõisade tagasivõtmine. Liivis läks selletõttu varsti umbes viis kuuendikku kogu haritud pindalast riigi kätte.

Eestimaal võeti tagasi kõik need mõisad, mis Eerik XIV-st olid jäänud kroonumõisadeks. Ka siin oli opositsioon tugev. Haritud

pindalast läks siin riigile umbes kaks viiendikku. Saaremaal aga võeti tagasi umbes kolm neljandikku haritud pindalast.

Tagasivõetud mõisad läksid meil enamasti nende seniseile pidajaile nii või teisiti uuesti rendile. Otseselt ei olnud meil mõisade reduktsioonil niisiis sügavale lõikavat sotsiaalset mõju. Küll aga muutus selle kaudu paljude mõisnike agraarõiguslik seisund ja loodi mitmesuguseid tulevikuvõimalusi.

174. **Talupoegade õiguslik kaitse.** Tagasivõetud mõisade rendihinna täpsemaks määritluseks kui ka talupoegade koormuste ühtlustamiseks kõigis kroonumõisades teostati talumaade revisjon. Maad mõõdeti ja hinnati. Seati sisse *vakuraamatud*, millesse talude koormused mõisa vastu kui ka igakordsed kohustuste täitmised tuli sisse kanda. Vakuraamatust tuli anda ärakiri talupojale. Üle vakuraamatu normide oli mõisarentnikel keelatud talupojalt koormusi nõuda. Vastasel korral oli talupojal õigus tema peale Rootsi keskvalitsuse kohapealseis vastavais ameti- ja kohtuasutustes kaevata. Edasikaebe-korras ja lõppotsuse saamiseks võis kaevata isegi kuningale. Vakuraamatu normide rikkumise puhul oli mõisarentnikele ette nähtud küllaltki kõrged karistumäärad, mis süüteo kordumisel veel tunduvalt suurensid. Teiselt poolt aga nõuti küll ka kroonutalupoegadelt oma talude korralikku ja heaperemehelikku majandamist.

Mõisarentnike tegevuse paremaks kontrollimiseks loodi maale uusi ametiasutusi, millede ametnikud pidid vastu võtma talupoegade kaebusi ning teostama vajaduse korral revideerimisi ka omal algatusel.

Määruste rikkumisi esineski paratamatult ohtrasti. Aadlikud-mõisarentnikud olid reduktsioonist kibestunud ja hoolimatud. Talupoegadelt kui „kroonu elusinventarilt“ püüti võimalikult palju välja pigistada. Mitte kaugeltki kõikjale ei ulatunud järelevalve-ametniku silm ning samuti esines juhtumeid, kus need mõisarentnikega kokku mängisid. Ei teostunud kaugeltki kõikjal ka talupoegade koormuste ühtlustamine ja kus see toimuski, polnud sellest olulist kasu, sest talupoja tööpäev hinnati odavaks.

Otse ainelist kasu talupoeg mõisade reduktsioonist esialgu niisiis ei saanud. Ta koormused paiguti isegi suurenesid. Väga oluliseks aga tuleb pidada seda talupoegade õigusliku seisundi paranemist, mis tuli reduktsiooniga. Talupoja koormused olid nüüd fikseeritud. Tema talust väljatõstminegi võis toimuda ainult valitsuse loal. Senisest suurema järjekindlusega võis ta asuda oma majapidamise korrastamisele. Riik aga garanteeris talle õigusliku kaitse. Talupoeg hakkas end tundma vahetu riigialamana. Riik soovis talle head. Oli ju kuninga poolt tehtud a. 1681 Liivi maa-päevale koguni talupoegade sunnismaisusest vabastamise ettepanek. Oli enamvähem kindel, et riik meie maa talupoegade elujärje parandamiseks ka edaspidi ja tõhusamaid samme astub, kui talle selleks mahti antakse.

175. **Muudatusi maa valitsuskorras.** Liivimaal kujunes mõisade reduktsiooni lõppjärg eriti pingerikkaks. Kuigi kuningas oli teinud rüütelkonnale mõningaid soodustusi ja jaganud mõisnikele terve hulga eluea-lääne, jäid mõisnikud vastasrinda ja taotlesid koguni reduktsiooni tühistamist. Nende juhiks sai terava juriidilise taibuga, kuid kitsaist seisuslikest huvidest lähtunud Johann Reinhold von *Patkul*, kelle tegevus mõjutas kogu balti rüütelkonna hoiakut. Patkul püüdis tõestada, et reduktsioon on Liivi rüütelkonna põliste õiguste ja eesõigustega vastolus ja tuleb tühistada. Kui need väited tulemusi ei andnud, võttis Liivi rüütelkond Patkuli õhutusel vastu rea käremaid Rootsi valitsuse vastu sihitud resolutsioone ja valis seadusevastaselt neli resideerivat (rüütelkonna juhatuse asupaigas alaliselt kohal olevat) maa-nõunikku, kellede hulgas oli ka Patkul. Need pidid rüütelkonna eesõiguste kaitsjaina alaliselt valvele jääma.

Nüüd toimis kuningas järsult. Nimetatud neli maa-nõunikku kutsuti Stokholmi aru andma. Nad leiti riigireetlikus tegevuses süüdi olevat ja mõisteti surma. Patkul oli aimanud õigel ajal paha ja oli põgenenud. Tema kohta kinnitatigi surmaotsus, kuna see ta kaaslastele muudeti vangistuseks. Alles Karl XI surma järel vabanesid nad. Patkul aga jatkas Rootsi-vastast

tegevust välismail, püüdes liita Rootsi riigi vastu selle vanu vaenlasi.

Karl XI otsustas purustada nüüd Liivi aadli seisusliku korra. Abiks oli tal seejuures tema usaldusmees Liivi kindralkuberner Jakob *Hastfer*, kes oli Liivi rüütelkonnaga vaenujalal. Maapäev korraldati ümber. Ta viidi sõltuvusse kindralkubernerist ja ta liikmeiks võisid olla ainult põliste pärusmõisade valdajad. Reduktsioonist tabatud mõisnikud jäid temast eemale. Täiesti kaotati aga maanõunike kolleegium kui rüütelkonna alaline keskeorgan. Viimase kadumisega kahanes mõisnike võim ka õuekohutus ja konsistooriumis, kus seni osa kaasistujaid olid olnud maanõunikud. Ka muidu vähendati rüütelkonna poolt valitavate ametnike arvu. Viimaste asemele tulid nüüd sageli keskvalitsuse poolt kohtadele seatavad ametnikud. Kuninganna Kristiina ajal tekkinud rüütelkonna seisuslik korraldus ja selle mõju maa valitsemisele oli jälle kõrvaldatud.

176. **Rootsi aja haridus- ja kultuuriolud meie maal.** Kuigi reformatsoon oli meie maal toimunud juba enne Vene-Liivi sõda, pandi meil protestantlikule kirikule kindel alus alles Rootsi ajal, nagu eespool nägime. Sama maksab ka eestikeelse kirjanduse kohta. Enamvähem pidev eestikeelse kirjanduse arenemine algas siis, kui kogu meie maa oli läinud Rootsi riigi alla. Protestantlik kirik ja rahvakeelse kirjanduse ning ka koolide alged on sageli käinud käsikäes. Protestantlik kirik eeldas oma liikmeis rohkem aktiivsust ja ka usulisi teadmisi kui katoliku kirik. Teadmiste vahendamiseks ei piisanud elavast sõnast. Tarvis oli ka kirjasõna ja lugemisoskust. Nii oli see meie maalgi. Ei olnud juhus, et meie vanim kirjandus oli sisult vaimulik ning et ta loojaiks olid eeskätt kirikuõpetajad. Erandlik aga oli meie maa olukord seepoolest, et meie kirikuõpetajad olid võõrast rahvusest. Neil oli vähe kokkupuudet elava, kõneldava eesti keelega. Neil oli mõnikord vähe tahet ja ka võimeid nendest madalamasse seisusse kuuluvate inimeste keelesse sisseelamiseks. Tulemuseks oli, et nende loodud kirjakeel oli sageli äärmiselt vigane ning arendatud vääras suu-

nas. Nad lähtusid seisukohalt, et ladina ja saksa grammatika reeglid on ilma pikemata rakendatavad ka eesti keeles. Rootsi aja lõpupoolel olukord siiski paranes. Tõusis terve rida kirikuõpetajaid-keelemehi, kellede keelelisse taibukusse ja kirjanduslikesse ning hariduslikesse püüdlustesse saab suhtuda vaid suurima lugupidamisega.

Kui jätta kõrvale Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja *Georg Mülleri* poolt XVII sajandi algul koostatud eestikeelsed jutlused, mis käsikirjaliselt ja ikka jälle ümberkirjutatuina olid õpetajate seas laialt tarvitusel, aga avaldati trükis alles XIX sajandi lõpul, — siis oleks vanimaks rootsiaegseks eestikeelseks raamatuks *Heinrich Stahl*'i „Käsi- ja koduraamat“. See ilmus neljas osas ajavahemikul 1632—1638. See oli mõeldud eeskätt keelt vähe oskavaile kirikuõpetajaile. Selles esines eesti- ja saksakeelne tekst rööbiti. Ta sisaldas osi katekismusest ja Piiblist ning kirikulaule ja palveid. Hiljem avaldas Stahl ka eesti keele grammatika. Ta kirjutas põhja-eesti murdes. Lõuna-Eesti jaoks aga koostas Stahl „Käsi- ja koduraamatule“ vastava teose *Joachim Rossihnius*.

Stahli loodud kirjaviis oli äärmiselt vigane. Eesti keele omapära selles ei arvestatud. Ometigi jäi Stahl hulgaks ajaks eesti keele alal autoriteediks, kellelt võeti eeskujuu. Stahli keele ja kirjaviisi puudusi märgati siiski varsti. *Heinrich Gösecken* ja Lõuna-Eesti alal eriti *Johann Gutsclaff* püüdsid oma grammatikatega parandusi tuua. Eriti aga tuleb nimetada *Johann Hornungit*, *Benkt Gottfried Forseliust* ja *Adrian Virginiust*, kes keelemeeste ja ka keele praktiliste rakendajatena eesti kirjakeele ja kirjaviisi õigeile arenguteedele juhtimiseks on palju ära teinud.

Rootsi aja lõpupoolel said meie maa kirikuõpetajad ja keelemehed Liivi kindralsuperintendendi *Johann Fischeri* õhutusel ja kuningas *Karl XI* lahkelt toetusel suure ülesande: *Piibel tuli tõlkida eesti keelde*. A. 1686 ilmuski lõuna-eesti murdes kirikuõpetaja *Adrian Virginiuse* tõlkes *Vastne Testament*. Siis aga puh-

kesid vaidlused kirjaviisi pärast. Osa kirikuõpetajaid pooldas uuenduslikku ja õigemast Hornungi oma, enamik aga ikka veel vana ja vigast Stahli oma. Ka murdepiirkondade vahel tekkis teatav võistlus. Korraldati mitmeid nn. piiblikonverentse, kuid kokkulepet ei saavutatud ja asi venis. Alles a. 1715 ilmus ka põhja-eesti murdes *Uus Testament*. Kogu Piibel aga ilmus eesti keeles alles Vene ajal, a. 1739. Ta avaldati põhja-eesti murdes ja ta kirjaviisiks oli Hornungi oma, kuigi mitmete tagurlikus vaimus tehtud muudatustega. Kogu Piibli ilmumine põhja-eesti murdes oli eesti kirjakeele arenemisele pöördelise tähtsusega. Kirjakeeleks hakkas nüüd kogu Eestis kujunema põhja-eesti murre. Piibli ilmumisel eesti keeles oli aga ka usundi- ja kultuurilooliselt seisukohalt eestlastele suur tähtsus. Piibli kaudu tutvus eestlane vahetult mitte ainult usutõdedega, vaid ta ammutas sellest raamatust ka andmeid maadeteaduse ja võõramaiste taimede ning loomade kohta ja tutvus võõraste ühiskondlik-õiguslike suhetega.

Kuigi kogu Piibel ilmus eesti keeles alles Vene ajal, olid kõik eeltööd ta avaldamiseks ja ka kasutamiseks tehtud juba Rootsi ajal. Rootsi ajal Tartus ja Tallinnas gümnaasiumide juures tekkinud trükikojad olid kergendanud trükisõna levikut. Rootsi ajal levis aga rahva seas ka lugemisoskus. Palju aitas selleks kaasa juba ülalnimetatud Forseliuse tegevus. Forselius asutas a. 1684 *Piiskopi mõisas* Tartu ligidal kooli, mille ülesandeks pidi olema eestlastele kooliõpetajaid ette valmistada. Jälle toetas kuningas ettevõtet heldekäeliselt. Ta korraldusel manitses ka kindral-kuberner mõisnikke, et need poisse kooli laseksid. Forseliuse seminari kursus oli kaheaastane. Õpetati lugemist, usuõpetust, kirikulaulu, arvutamist ja ka raamatuköitmist. Kool töötas kuni a. 1688, mil ta Forseliuse õnnetu surma järel hingusele läks. Sada kuuskümmend eestlast oli saanud koolis õpetust. Forselius oli koostanud ka parandatud kirjaviisis *aabitsa* ja võtnud tarvitusele parema lugema-õpetamise meetodi. Ta töö oli olnud tule-

musi. Ta kasvandikud olid läinud üle maa laiali ja olid võimaldanud eeskätt kirikute juurde uute koolide tekkimist. Forseliuse surma-aastal arvatigi olevat Eestis juba poolsada kooli umbes tuhande õpilasega.

Valitsus soodustas kõigiti koolide tekkimist. Tema ja ka vaimulike mõjutusel võeti Liivi (1687) ja ka Eestimaa (1690) maa-päeval vastu otsus, mille kohaselt igasse kihelkonda tuli rahva õpetamiseks ametisse seada kirjaoskaja köster ja püstitada koolimajad. Saaremaa kohta tehti sama korraldus. Köstrikoolidele näis olevat pandud kindel alus eriti ka veel selletõttu, et riik pärast mõisade reduktsiooni oli suurte maa-alade otsene omanik ja võis varustada tekkivaid köstrikooli-kohti ka vajaliku maaga. Varsti puhkenud sõda aga ei lasknud heal algatusel õitsele minna.

Mis puutub eestlaste ainelisse kultuuri Rootsi ajal, siis jäid siin alused üldjoontes orduaegsete sarnaseks. See maksab nii elatus-alade, elamukultuuri kui ka töö- ja tarberiistade ning ehteasjade kohta. Et aga suurte sõdade ajal ja maa taasasustamise puhul ka hiljem esines võõraid mõjusid, siis läks kaotsi ehteis, elamuis ja tarberiistades ilmnev rahva oma kunstiloomingu stiililine ühtlus. Rootsi aeg on mõneski suhtes otsekui valmimis- ja üleminekuajaks. Rahva aineeline jõukus näis pikema rahuaja tõttu Rootsi aja lõpupoolel uuesti kasvavat. Seda võib järeldada uhkustamise ja pillamise vastu antud valitsuse seadlustest. Võimalusi kultuuri-loomiseks niisiis oli.

Õiguslikult ja sotsiaalselt seisundilt oli eesti talupoeg sunnismaine. Muu seas olid Eestimaal ja Liivis antud maa- ja politseikorraldused talupoegade liikumisvabadust tunduvalt kitsendanud. Ometi polnud talupoeg kaugeltki veel pärisori. Tal oli õigus oma vallasvarale, piiratud ja tavaõiguslikult tunnustatud õigus ka oma maatükile, ning Rootsi aja lõpul antud talupoegade kaitsemäärused kindlustasid ta õiguslikku seisundit veelgi. Arvestades absolutistliku Rootsi valitsuse heatahtlikkust tema suhtes, võis ta rahulikult tulevikku vaadata.

JOANN IV JÄRELAEG VENEMAAL. ESIMESED ROMANOVID.

177. **Venemaa ja Euroopa.** Hiliskeskaja ja uue aja algupoole erines Venemaa väga tunduvalt Lääne-Euroopa maadest. Temas ei kajastunud ei renessanss, reformatsioon ega uueaegne teaduste areng ning ta ühiskondlikus struktuuris puudus nimetamisväärne keskkiht linnakodanluse näol. Ta avarad legendikud ja nende elu olid Lääne-Euroopale veel kuni XVIII sajandini suhteliselt vähe tuntud ja moodustasid otsekui omaette pool-aasialiku, pool-euroopaliku maailma. Põhjusi kõigeks selleks oli mitu. Nii olid venelased näiteks küll juba X sajandil vastu võtnud ristiusu, aga Bütsantsi kaudu ja kreeka-katoliikluse kujul. Kreeka-katoliku kirik tunnustas rahvakeelt, jumalateenistuses võeti see tarvitusele, tekkisid kirjanduse alged ja nii näis, et bütsantsi kultuuri sisse-imbumiseks Venemaale ja Venemaa kultuuristamiseks on võimalused eriti soodsad. Asi kujunes aga teisiti. Otsene side Bütsantsiga katkes varakult (XII saj.) ja jäi vaid vormiliseks. Bütsantsi kultuuri alged Venemaal ei olnud iseseisvaks arenguks võimelised, vaid kivinesid ja kängusid. Kiriku-slaavi keel aga, mis laialede hulkadele oli nende edasiandjaks, kujunes Venemaa edasi-sele kultuuriarengule tõkestavaks. Ta soodustas Venemaa isoleerumist ega lasknud Bütsantsi kultuurivaradele täiendust otsida Lääne-Euroopa ladina keele kultuuripiirkonnast. Edasi oli idaslaavlastele kui ka nende elamisaladele omane see, et nad olid vaid vähe enesekaitse-võimelised. Rahvas oli küll äärmiselt suure sigivusvõimega, kuid ei omanud küllaldaselt riikiloovaid võimeid, vaid alistus võõraile. Nii tulid põhjalaste tõugu viikingite perre kuuluvad Rjuriku suguvõsa liikmed ja rajasid endile siin nn. Kiievi-Vene riigi. Nad slaviseerusid aga varsti. Võttes omaks Bütsantsi imperialistliku põhimõtte valitseda kõigi õigeusklike üle, hakkasid nad küll oma riiki laiendama lõunasse ja hiljem ka kirdesse, Moskva aladele, aga nende tegevust takistas nende riigi omapärane sisekord. Riik oli tükeldunud teatavasti hulgaks nn.

osastivürstkondadeks, mida valitsesid suurvürsti suguvõsa üksikud liikmed. Kõikide üle valitseva suurvürstina toimis alati selle suguvõsa vanim ja tähtsaim liige. Kui ta suri, vahetasid oma valdusi ka kõik alamad vürstid, siirdudes vanuse järjekorras asteastmelt tähtsamaile kohtadele. Kõik see tekitas alalõpmata tülisid ja võitlusi esikoha pärast. Riik nõrgenes. Ja siis tulid XIII sajandi algupoolel idast mongoli hordid ja alistasid endile Venemaa ümmarguselt kaheks ja pooleks sajandiks. Jälle esines rasside segunemist, mis aga nüüd andis halbu tulemusi. Tatari vereelemendi sissetung Vene kõrgaadli suguvõsadesse pani aluse nendele toorustele, millede poolest hiljem Vene kodusõjad ja troonitülid nii kuulsaks said. Tatari ike aga tähendas Venemaale uut kaugenemist Lääne-Euroopa kultuuripiirkonnast.

178. **Segaduste-aeg Venemaal.** Tatari ikke maharaputamise järel hakkasid Moskva suurvürstid teadlikumalt kontakti otsima Läänega ning jätkasid samas juba tatari ikke ajal alanud vähemate vürstkondade liitmist Moskvaga. See „Vene maade kogumine“ toimus võrdlemisi kiiresti. Moskva suurvürstiriik kasvas ja ta valitsejad võtsid endile XVI sajandi keskpaiku tsaaritiitli. Nende võimupiirid polnud aga veel selged. Kiiresti kasvanud riigis oli kõrgaadlikel-bojaaridel, kellede esivanemad kunagi ise olid olnud väikevürstiriikide valitsejad, veel suur mõju. Absolutistlikku võimu taotleval tsaaridel pidi nendega võitlus tulema. See algaski teatavasti tsaar Joann IV Julma ajal. Lõpule viia nimetatud tsaar seda võitlust veel ei suutnud. Kui ta a. 1584 suri, jäi temast maha riik täis segadusi ja vihavaenu. Õnnetuseks polnud Joann Julmal ka enam elujõulisi järeltulijaid, Rjurikute dünastia suri välja. Bojaaride kildkonnad aga olid vahepeal toibunud ja nüüd algas Venemaale uus raskete sisevõitluste aeg, mis on tuntud Segaduste-aja nime all ja mis lõppes alles a. 1613. Välisriigid — Poola ja Rootsi — segasid vahele. Oli aegu, kus Vene tsaaritroonil istus koguni Poola prints ja näis teostuvat jesuiitide poolt plaanitsevad Kirde-Euroopa kiriku alistumine paavstile. Rahvuslik liikumine Venemaal tõi viimaks pöörde.

Algas välisvaenlaste tagasitõrjumine ja Moskva tsaaritroomile tõusis a. 1613 Romanovite dünastia.

Ka Vene Segaduste-aja võitlused moodustasid teatavas mõttes veel osa üleeuroopalistes ususõdade sarjas. Romanovite tõus Vene tsaaritroomile tähendas Rooma-Vahemere jesuiitlike jõudude lüüasaamist ka Kirde-Euroopas. Venemaal algas aga Romanovitega tsaristliku absolutismi edasiehitamine, mis Joann Julma ajal oli pooleli jäänud.

179. **Esimesed Romanovid.** Kohutavalt laastatud riik vajab iga hinna eest rahu. Esimese Romanovi tsaar *Mihhaili* ajal see saabus, kuigi Venemaale raskeil tingimustel. Rootsiga sõlmiti rahu *Stolbovas a. 1617*, kusjuures Rootsi sai kindlad positsioonid Ingeris ning Neeva ja Laadoga maades. Aasta hiljem tehti rahu ka Poolaga. Poola kätte jäi Smolenski piirkond ja teisi valdusi Dnjepri-maades.

Rahuaeg tõi Venemaale kosumisvõimalusi. Teda hakkasid esimesed Romanovid aga kasutama ka absolutismi edasiarendamiseks. Eriti toimus see *Mihhaili* poja tsaar *Aleksei* (1645—1676) ajal. Streletsipolkude kõrvale asutati tsaarist rohkem sõltuvaid vabatahtlike rügemente, mis said parema koolituse ja millele ohvitserid olid sageli lääne-eurooplased. Kujundati ka tsaarist sõltuv ametnikkond, milles isiklikud võimed ja püüdlikkus määrasid üksikule ta koha. Valitsemine muutus bürokraatlikumaks ja tsentralistlikumaks. Pingutati viimseini alamate maksuvõimet. Anti välja uus *seadusteraamat*, millega teostati riigis karm seisuslik kord, kusjuures aadli poliitiline tähtsus kahanes. Samas suurenes küll ta võim talupoegade üle. Talupoegade sunnismaiseks muutumine oli alanud juba XVI sajandi viimsel aastakümnel. Nüüd see jõudis lõpule. Kui varem talupojad oma maa eest mõisnikule küll olid tegu teinud ja makse maksnud, aga olid soovi korral võinud siirduda ka teise mõisniku aladele, siis nüüd kinnistati nad maa külge. Nad kaotasid liikumisvabaduse.

Tsaarivõimu ühtlustamispüüded ulatusid ka *kiriku* alale. Siin otsustatud *reform* määras pikemaks ajaks kindlaks kreeka-kato-

liku kiriku ametlikud avaldusvormid Venemaal, tekitades küll samas ka nn. vanausuliste liikumise.

Oma üldkultuurilises hoiakus püüdsid esimesed Romanovid läheneda Lääne-Euroopale. Soodustati lääne-eurooplaste sisserändamist ja Moskvasse kujunes eriline välismaalaste eeslinn, nn. saksa *agul*, millest tuli ergutusi ka vene kultuurielule. Üldiselt aga oli edu ses suhtes vähene. Rahva laiades hulkades valitses veel äärmine umbusk kõige võõra vastu.

Välispoliitika alal püüdis tsaar Aleksei oma isa ajal sõlmitud rahulepingute tingimusi parandada ja sõdis Rootsi kui ka Poolaga. Rootsi vastu peetud võitlus ei andnud tulemusi. Sõjas Poola vastu aga saavutas Venemaa suure osa Dnjeperi idakalda maa-dest ja läänekaldal Kiievi linna. Samuti said ta ülemvalitsuse alla Dnjeperi kärestike tagused kasakad.

Ida suunas oli edu rohkem. Nii jõudsid venelased Siberis oma vallutusretkedel XVII sajandi teiseks pooleks juba Vaikse ookeanini.

PEETER I AEG VENEMAAL. VENE AJA ALGUS EESTIS.

180. **Peeter I areng.** Nagu nii mitmed Moskva valitsejad enne teda, nägi ka Peeter I oma noorpõlves taas bojaarirühmituste kisklemisi, tõrksate streletside rahutusi ja üldse palju toorust. Oli aegu, kus ta endagi elu oli ohustatud. Olles tsaariõuest eemal, arenes ja kasvas ta siiski võrdlemisi suures vabaduses ja sai mahti külastada sageli ka Moskva saksa agulit. Tal oli maast-madalast huvi kõige tehnilise ja sõjalise vastu. Ta lõi oma mängukaaslastest endale mängupolgud ja tutvus saksa aguli välismaalaste kaudu juba varakult laevaehituse algete, purjetamistehnika ning relvastusküsimustega. Pärast seda kui ta oli kõrvaldanud oma võimuahne poolõe ja kui ta idiootlik poolvend oli surnud, sai Peeter a. 1696 Vene riigi isevalitsejaks. Ta oli puuduliku haridusega,

närvlik, toorusele kalduv, aga samas ka äärmiselt teo- ja õpihimuline ning praktilise meelelaadiga.

Juba Joann Julm oli tundnud huvi Lääne-Euroopa teadmiste ja oskuste vastu ja oli soovinud kasutada neid Venemaa tugevdamiseks. Peetri isa tsaar Aleksei oli olnud sama hoiakuga. Peeter võttis isa seisukoha omaks, aga hakkas avaldama selles otse brutaalset järjekindlust. Venemaa pidi muutuma euroopalikuks ja selletõttu ka võimsaks. Venemaa kultuuristamine pidi käima käsi-käes riigipiiride laienemisega Lääne- ja Musta mere suunas ning idas. Juba varakult prooviski Peeter I oma poisikesepõlves juhuslikult siit-sealt omandatud sõjatehnilisi kogemusi. Ta otsustas osa võtta sel ajal mitmete Euroopa riikide poolt Türgi vastu peetud suurvõitlusest ja viis oma väed Türgi võimupiirkonnas oleva Aasovi kindluse vastu. Tulemused olid viletsad. Ainult välismaiste inseneride tõhus abi päästis olukorra ja kindlus vallutati. Veel enne, kui saabus Türgiga lõplik rahu, võttis Peeter ette oma esimese suure välismaareisi (1697), et tutvuda Lääne-Euroopa oskustega isiklikult. Ta viibis pikemat aega Hollandis *Amsterdamis*, kus töötas üle nelja kuu laevapuusepana, siirdus siis *Inglismaale*, kust ostis muuseas mitmesugust laevavarustust. Kõikjal aga hankis ta Venemaa jaoks oskustöölisi, tehnikuid ja teadlasi ning tegi samas korraldusi, et vene aadlinoored siirduksid Lääne-Euroopasse õpinguile. Mandrile tagasi tulnud, jõudis ta oma reisir viimaks *Viini*. Siis aga saabus teade, et Venemaal on pühkenud streletsi-väeosade mäss. Nende väeosade selja taga seisid vanameelsed, kelledele Peetri vaba käitumine ja läänevaimustus olid vastuvõtmatud. Peeter ruttas nüüd Moskvasse. Streletsi-väeosade mäss lämmatati Joann Julma aegu meenutava toorusega. Selle sündmusega aga jõudsid lõpule ka Peeter I arengu- ja õppeaastad. Haruldase energiaga asus tsaar nüüd oma kavatsusi teostama.

181. **Sisereformid**, millede teostamisele Peeter I asus, pidid suurendama riigi ainelisi ja vaimseid jõude, aga andma nad samas ka täiesti tsaari käsutusse. Nad pidid süvendama Venemaal

tsaristlikku absolutismi. Nende läbiviimisel püüti arvestada Peetri enda välismaisi kogemusi kui ka ta sageli lääne-eurooplastest abiliste omi. Euroopalikkus aga, mis niiviisi saavutati, jäi küll pinnaliseks ja piirdus sageli vaid mõne ametikoha, riigiasutuse või linna nime euroopapäramisega, või siis jälle laskuti tema püüdlemises otse vormi pisisajusse, nagu see väljendus pikahõlmaliste kuubede ja pika habeme kandmise keelus venelastele.

Läänemaise kultuuri sügavam sisu oli Peetrile endalegi võõras, veel vähem aga suudeti seda kiiresti vene ebausklিকেle ja kultuurilagedaile hulkadele üle kanda.

Riigi jõukuse suurendamiseks hakati arendama majanduselu absolutistlikule korrale omases merkantilistlikus vaimus. Soodustati uute tööstuste tekkimist, ergutati rahvast maapõuevarade kasutamisele. Välismailt aga püüti tuua osavaid ettevõtjaid kui ka käsitöölisi. Kaubaliiklemise elustamiseks kaevati kanaleid, ehitati laevu ja rajati uusi sadamapaiku.

Tsaari suurte välispoliitiliste plaanide teostamiseks ning sisevõimsuse kasvatamiseks korraldati ümber ja suurendati tunduvalt sõjaväge. Streletsi-polgud kaotati lõplikult. Kui vallutussõdades saavutati Lääne-, Musta ja Kaspia mere rannikalasid, algas ka sõjalaevade ehitamine. Riigi väljaminekud kasvasid. Nende katteks suurendati juba olemasolevate maksude määrasid ja rajati ka uusi makse, nagu näiteks kurikuulus *pearahamaks*. Viimane oli kurnav eriti just talupoegadele. Talupoegade seisund halvenes ka muidu tunduvalt. Peeter I hakkas aadlikelt nõudma rohkem riigiteenistuse alal, jättis aga seda kindlamini talupojad nende meelevalda alla. Talupoja tööjõuga peeti ülal mõis, sama tööjõudu aga renditasid mõisnikud ka uutesse manufaktuuridesse ja mäekaevandustesse.

Põlise kõrgaadli — bojaarid — tähtsus murdi. Bojaaride nõukogu asemele loodi kõrgema kohtu- ja haldusasutusena *senat*, mille liikmed nimetas tsaar. Põlisaadli kõrvale tekkis *teenistus-aadel*. Selle ridadesse tõusti isiklike võimete ja teenelisuse varal

ka teistest seisustest. Isiklike võimete hindamiseks aga seati riigiteenistuses sisse üksikasjaline ametnike auastmestik.

Riigi valitsemine korraldati erialade järgi. Üksikute erialade etteotsa seati *kolleegiumid*. Pealeselle jagati riik maa-alaselt *kubermangudeks*, millede valitsemist hakkasid juhtima *kubernerid*. Nii kubernerid kui ka kolleegiumid olid absolutistliku tsaari tahte sõnakuulelikud teostajad. Tsaar alistas endale ka kiriku. Patriarhiamet kaotati ja kiriku juhiks sai nn. *Pühim sinod*, mille liikmed nimetas tsaar. Nii rajati nüüd Venemaal *tsesaropapism*. Vene isevalitseja oli õigeusklikule venelasele nii tsaariks kui ka paavstiks.

Edasi püüdis Peeter I tõsta ka Venemaa hariduslikku taset. Asutati koole ja isegi Teaduste Akadeemia. Püüti eriti kõrgemate kihtide liikmeid ergutada õpinguile. Kirjaoskamatuile aadlikele aga keelati koguni abiellumine. Koolides pandi rõhku eeskätt matemaatilis-loodusteaduslikele ja oskuslikele aineile.

Isegi vene seltskondlikku ja perekonnaelu püüdis Peeter I reformida. Naine pidi saama perekonnaelus suuremad vabadused ja talle pidi võimalduma Lääne-Euroopa eeskujul osavõtt ka seltskondlikust elust.

Peeter I mitmekülgsed uuendused andsid sageli vaid pinnapealseid tulemusi ja puudutasid enamasti vaid vene seltskonna latvu. Hakkas kujunema Venemaale hiljem saatuslikuks saanud kuristik vanameelse ja kultuurivaese laia massi ning kitsa euroopastunud ülakihi vahel.

Peeter I reformide tulemuseks oli aga samas küll ka vene absolutismi lõplik väljakujunemine. Vene riigi ainelisi varu ja rahvamasse hakkas käsutama piiramatu võimuga tsaar ja rakendas nad ka oma välispoliitiliste plaanide teostamiseks.

182. **Välispoliitika.** Peeter I välispoliitika suunad polnud uued. Juba varem oli Moskva riik püüdnud vallutada endale meresadamaid, sõides Läänemere rannikmaade pärast ja avardades oma piire Musta mere suunas. Juba Joann Julma ajal oli alanud Vene riigi laienemine samuti idasse ja kagusse (Siber,

Astrahan!). Meresadamate hankimisega oli aga seni olnud vähe õnne. Ainult Arhangelski kaudu oli läinud Joann Julmal korda luua ühendus Läänega ja sedagi peamiselt inglaste vahendusel. Peeter I suutis rohkem. Teatavasti õnnestus tal juba varakult vallutada Aasov. Küll tuli tal sellest vallutusest hiljem õnnetu Türgi sõja tagajärjel veel loobuda, aga Põhjasõjas saavutas ta Rootsilt visas võitluses paljugi sellist, mida asjata olid taotelnud ta eelkäijad.

183. **Põhjasõda.** Rootsis oli suutnud Karl XI oma valitsemise lõppjärgul teostada täielise absolutistliku korra. Nn. Suverääniteedi-deklaratsioonis oli Rootsi riigipäev nõustunud seisukohaga, et kuningas ei ole ühegi maise võimu ees vastutav ja võib valitseda oma heaksarvamist mööda ka ilma riigipäevata.

Selline haruldane võimutäius langeski Karl XI surmaga ta 15-aastasele pojale *Karl XII-le* (1697—1718) kätte. Viimasel oli kergemeelse ja pillaja nooruki kuulsus. Rootsi ajaloolised vaenlased *Poola*, *Taani* ja *Venemaa* arvasid olevat saabunud sobiva momendi Rootsi murdmiseks. Balti aadliku Johann Reinhold von *Patkuli* vahendaval kaasabil tekkis nende vahel sõjaline liit Rootsi vastu. *Poola* soovis vallutada Liivimaad, *Taani* ihkas tagasi Rootsi viljakaid lõunaprovintse, millede omanik ta veel hiljuti oli olnud, *Venemaa* aga soovis endale väljapääsu Läänemerele. Ta esialgseks püüdlusobjektiks oli Ingeri rannik ja Neeva suue.

Sõda algas sellega, et *Poola* kuningas August II, kes oli ühtlasi ka Saksi kuurvürst, pani 1700. a. algul Riia linna vastu toime üllatusrünnaku. Retkest võtsid osa peamiselt Saksi väed. Nad tõrjuti varsti tagasi. Märtsis aga algas sõda ka *Taani*. Inglise ja Hollandi laevade toetusel tungis nüüd Karl XII Sjöllandile ja ilmus Kopenhaageni alla. *Taani* oli sunnitud oma vallutusplaanidest loobuma ja sõlmis Rootsiga rahu. Augustis samal aastal jõudsid lõpule ka Peeter I-se sõjavalmistused. Venelased tungisid Baltikumi ja asusid Narvat piirama. Nüüd ilmus Karl XII ise siia. Olles randunud umbes 8000-mehelise sõjaväega Pärnus,

tõttas ta Tallinna ja Rakvere kaudu Narva poole. Pühajõel oli tal esimene kokkupuude venelastega. Šeremetjevi juhatuse all olevad Vene ratsasalgad löödi põgenema. Novembris a. 1700 aga tuli Narvat piiravate Vene vägede ja rootslaste vahel otsustav võitlus. Selles esimeses Narva lahingus võitis Karl XII venelased, hoolimata nende viiekordsest arvulisest ülekaalust täieliselt. Venelaste varustus oli halb ning samuti ei usaldanud nende sõdurid oma enamikult välismaalastest koosnevat juhtkonda. Halba aimates oli koguni ka tsaar ise juba enne lahingu algust Pihkva suunas oma väe juurest lahkunud.

Karl XII aga näitas oma esimeste võitude ja kogu käitumisega, et temas on sisu ja et ta suhtub oma valitseja-ülesandesse tõsidusega.

Kevadel algas Rootsi sõjaretk Poola vastu. Jälle oli Karlil edu. Poola-Saksi vägesid võideti korduvalt. Sõjakäik venis siiski võrdlemisi pikale ja alles a. 1706 suudeti Poola kuningas August II *Altranstädt*'is rahu tegema sundida. Ta pidi loobuma liidust Venemaaga, aga ka Poola kroonist.

Nüüd otsustas Karl XII pöörata kogu oma jõud Venemaa vastu. Venelased olid suutnud vahepeal Baltimaadesse sisse tungida. Aastal 1704 purustasid nad Kastre juures Rootsi Emajõe-Peipsi laevastiku ja vallutasid varsti Tartu. Veel samal aastal langes ka Narva venelaste kätte. Küll saavutasid rootslased *Lewenhaupti* juhtimisel Kuramaal uuesti võidu, kuid üldolukorda see Baltikumis ei muutnud. Pealegi tuli *Lewenhauptile* varsti käsk viia oma väed ühes täielise varustuse ja suurtükkidega Rootsi peaväele abiks. Viimasega kavatses Karl XII anda otsustava hoobi otse Moskva suunas. Tal oli aga andmeid Ukraina kasakate mässunõust tsaari vastu ja nii otsustas ta minna Ukraina kaudu, et kaasa tõmmata sealse mässulise kasakaapealiku *Mazepa* salku. Oma retke algas Karl XII koguni enne, kui Baltimaadest kutsutud abiväed eriti vajaliku suurtükiväe ja moonavarustusega olid kohale jõudnud. Tulemuseks oli kõigepealt see, et

Lewenhaupti juhtimisel olevad abiväed sattusid venelastega lahingusse, kaotasid kogu oma vooi ja suurtükiväe ning samuti ka hulga mehi. Ainult riismed jõudsid peaväe juurde. Varsti selgus ka uus üllatus: ainult vähesed kasakad ühinesid Ukrainas rootslastega. Poltava piiramine ei andnud suurtükiväe vähesuse tõttu samuti tulemusi. Ja siis sundisid venelased kurnatud rootslasi otsustavale lahingule. Tsaar Peeter ise oli nüüd kohal. Juulikuus a. 1709 võideti rootslased *Poltava lahingus* täieliselt. Kauaaegne viibimine vaenlase poolt laastatud võõras ümbruses ning pikad ja halvad ühendusteet tagalaga, mis tegid viimaks Rootsi vägede varustuse kui ka meeskonna täiendamise täiesti võimatuks, — kõik see oli saanud rootslastele saatuslikuks. Raskusi ei olnud suutnud enam ületada ka Karl XII ja ta ohvitseride ning meeskonna julgus ja visadus.

Poltava lahing oli Põhjasõja käigus otsustava tähendusega. Juba järgmisel aastal vallutasid venelased Rootsi viimsed tugi-punktid ka Baltikumis, nimelt Riia, Pärnu ja Tallinna.

Sõda kestis pärast Poltava laingut küll veel pikemat aega edasi, aga Rootsi seisund muutus üha raskemaks. Ta vastu algasid uuesti sõda Poola ja Taani ning vaenuliseks muutusid ka Hannover-Inglismaa ja Preisi.

Karl XII leidis Norras kaitsekraavis sõdurisurma (1718). Ta oli olnud sirgjooneline, rüütellik loomus. Temas oli olnud õilsat kangelasmeelsust, mis oli võlunud kõiki, kes temaga olid kokku puutunud. Ta polnud aga diplomaat. Rootsil polnud saatuslikus sõjas liitlasi. Nende saamist raskendas ka veel seik, et mitmed Euroopa riigid olid seotud samaaegse Hispaania pärandussõjaga. Rootsi väsis. Kuninga surma järel tuligi viimaks varsti rahu. Sõlmiti rahulepingud, mis võtsid Rootsilt ta suurriigi seisukoha. Venemaa seisukohalt on tähtis eriti *Uusikaupunki* rahu, mis tehti Venemaa ja Rootsi vahel a. 1721. Venemaa sai *Ingeri, Eesti- ja Liivimaa* kuni Väina jõeni ning Soomest *Viiburi* ja *Käkisalme* maakonna.

Uusikaupunki rahu andis Venemaale laiema „akna Euroopasse“, kui seda sõja algul oli julgetud loota. Et tsaar siit avanevaid võimalusi otsustas jõuliselt kasutada, seda näitas seik, et ta juba a. 1703 rajas Neeva jõe soisele suudmealale *Peterburi* linna, mille ta varsti tegi koguni oma pealinnaks.

184. **Põhjasõja sünnimusi Eestis.** Põhjasõja esimesel kümnendil oli meie maa sageli võitlustandrets. Siin toimus Rootsi-Venemaa vahelise suurvõitluse otsustavaidki sünnimusi. Säara-seiks tuleb pidada juba ülalmainitud Narva lahingut a. 1700, Kastre jõe lahingut ning Tartu ja Narva vallutusvõitlusi a. 1704 ja lõpuks ka Pärnu ja Tallinna kui Rootsi viimsete tugipunktide vallutamist meie maal. Peale nende aga võideldi siin läbi rida kohaliku tähtsusega lahinguid, millede paigad püsivad samuti rahva mälestuses ja milledes langenud sõdurite hauakääpad pole veel paiguti täiesti maatasa. Selliste võitlustena oleks nimetada *Kasaritsa* ja *Erastvere* lahingut a. 1701 ja *Hummuli* lahingut järgmises aastal. Esimeses võitsid rootslased, järgmises kahes aga juba venelased. Karl XII oli kandnud oma võitlustegevuse raskuspunkti väljapoole meie maa piire. Siia oli jäänud vaid suhteliselt vähe ja teisejärgulisi vägesid. Neid suutsidki venelased siin-seal võita. Üldiselt algas nüüd meie maale partisaanlike väikevõitluste pikk ja kurnav aeg, mis haaras eriti valusasti ka tsiviilelanikkonda ja tõi sageli kaasa kogu piirkondade metsikuid laastamisi.

185. **Eesti laastamine ja katk.** Põhjasõda tõi Läänemerest ida pool asetsevaile Rootsi riigi valdustele ka peale nendes toimunud otsese lahingutegevuse raskeid aegu. Soomes, mille venelased samuti okupeerisid, on läinud need ajaloosse ja säilinud rahva mälestuses Suure vaenu aegadena. Võiks arvata, et venelased käitusid Soomes veelgi hoolimatumalt kui meie maal, sest et neil kogu Soome lõplikuks vallutamiseks ei olnud sel ajal lootusi. Ometi maksab sama ka meie maa kohta. Ei olnud sõja algaastail veel tsaar Peetril sugugi kindel, et suudab jääda kogu meie maal peremeheks. Ta oleks leppinud häda korral — nagu

ülemal tähendati — Ingerimaa ja Neeva suudmepiirkonnaga. Seepärast tuli meiegi maalt võtta mis võtta andis ja laastata maa nii põhjalikult, et ei jääks vaenlasele siia enam peatumisvõimalusi. Seda tehtigi. Oma rüüsteretkede poolest sai eriti kuulsaks Peetri kindral Šeremetjev. Jälle suitsesid meie maal ahervaremed, jälle tapeti ja veeti vangi inimesi kümnete tuhandete kaupa, jälle muutusid laiad alad kõrvetaoliselt tühjaks, kus „ei kuulnud koerahaukumist ega kukelaulu.“ Kus aga tsiviilelanikkonnas vähegi tõrksust või rootsisõbralikkust märgati, seal hävitati terved linnakogukonnad. Nii purustati Tartu maatasa ja viidi ta elanikkond Venemaale (1707/8). Palju paremini ei käinud samal ajal ka Narva elanikkonna käsi. Kui siis viimaks otsene vaenu-tegevus hakkas meil juba lõpule jõudma, algas siin katk oma laastamistööd. See ulatus koguni üle lahe Soome, kus alles talve tulekuga rauges.

186. **Tulemusi Eesti jaoks.** Uusikaupunki rahu a. 1721 alistas Eesti ja Liivi kuni Väina jõeni Venemaale. Meie maale ja rahvale algas nüüd *Vene aeg*. Juba a. 1710 olid Vene väejuhid teatanud, et tsaar Peeter kindlustab siinsele aadlile kõik eesõigused, mida Rootsi valitsus oli rikkunud ja tühistanud. Uusikaupunki rahulepingus leidis see tsaari lubadus lõpliku väljenduse. Mõisnike eesõigused kinnitati ning tühistati ka mõisade reduktsioon.

Tuli uuesti mõtelda maa ülesehitamisele. Väikesearvulisele säilinud talupoegkonnale langes nii ta enda kui ka mõisade majapidamise ülesehitamise pearaskus. Aeg oli inimesed metsikuks teinud. Talupoegade kaitsemäärusi ei olnud enam. Talupoeg vajus süngeimasse pärisorjusse. Tekkinud olukorraga võrrelduna tundus nüüd Rootsi aeg eesti talupojale „vana hea Rootsi ajana“.

Rootsi riigi suuruse-aeg oli olnud lühike. See polnud kaugeltki rahulik. Sellest tingituna ei olnud Rootsi riik suutnud oma raskesti kaitstavaid, laialiasetsevaid üksikosi küllaldaselt kokku sulatada ega nende majanduslikke võimalusi täiel määral välja arendada. See maksab ka meie maa kohta. Palju oli siingi kild-

konnavaimu, vähe aga ettevõtlikkust. Viimane avaldus vaid kitsaste kihihuvide kaitsmisel.

Ometi oli Rootsi valitsus teinud kõikjal head algatused edasiseks arenemiseks. Saatuslik sõda aga hävitas need.

VENEMAA PÄRAST PÕHJASÕDA. PEETER I JÄRGLASED.

187. Peeter I valitsuse lõppaastad. Venemaa — Euroopa riik. Põhjasõja tulemused suurendasid tsaari iseteadvust. Tsaar võttis endale nüüd *keisritiitli* ning ka õiguse nimetada endale troonijärglast. Viimase korraldusega oli legitiimsuse põhimõtte troonijärgluse alal kõrvaldatud.

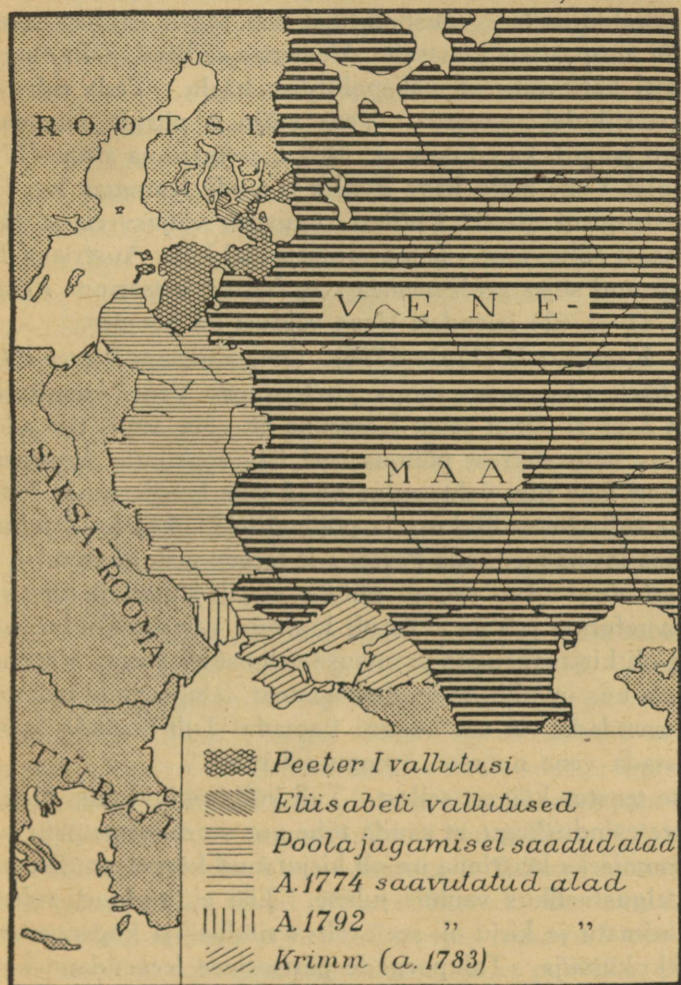
Oma valitsemise lõppaastail sõdis Peeter I Pärsiaga. Ka siis oli tal edu. Venemaa saavutas Kaspia läänerranniku. Samuti jätkus Vene võimu levik Siberis.

Peeter I ajal pandi Vene tsaristlikule suurriigile alus. Venemaa astus otsustava tegurina Euroopa riikidesüsteemi liikmeks. Samas kaotas Põhja-Euroopas Rootsi oma esikoha.

Aastal 1725 Peeter I suri. Oma teenete tõttu Vene võimsuse kujunemisel hakati teda aga eriti Vene ajaloos nimetama *Peeter Suureks*.

188. **Aadlivalitsus.** Peeter I-le järgnes Venemaal rida enamikult naissoost valitsejaid, kellede trooniletõus oli tingitud eeskätt õukonna aadlirühmituste ja kaardiväelaste intriigidest. Nad kasutasid oma võimu sageli vaid oma naudinguiha ja tujude rahuldamiseks. Õukonna kõlbeline tase langes. Suure mõju omandasid nüüd üksikud vene kui ka välismaise päritoluga aadli soost soosikud, kes etendasid umbes sama osa, nagu kaasaegses Prantsuse õukonnas mätressid. Nad vaheldusid koos oma valitsejatega sageli. Aadli kui terviku võim aga kasvas nii õukonnas kui ka kogu riigis. Mõisnike eesõigused laienesid, talupoegade seisund halvenes. Peeter I oli rakendanud aadli nii tsiviil- kui ka

militaaralal riigiteenistusse. Ta karmi käe kadumise järel näis nüüd aadel tõusvat riigi teenijast riigi valitsejaks.

Venemaa juurdekasv lääne suunas XVIII saj.

Aadlivalitsuse-aegne Venemaa sise- kui ka välispoliitika oli vankuv. Sisepoliitikas pooldati kord alalhoidlikku ja endasse tõmbuvat vana-vene suunda, kord jälle kalduti uuendusmeelsele läänesõbralikkusele. Välispoliitikat aeti sageli isiklike sümpaatiate või antipaatiate kohaselt. Venemaa säilitas siiski oma Peeter I ajal kättevõidetud välispoliitilise kaalu. Teda tuli teistel Euroopa riikidel arvestada. Vene mõju ja piiride laiendamise alal tehti paiguti ka edusamme. Nii algas tsarina *Anna* (1730—1740) ajal Vene mõju kasv Poolas ja viidi Kuramaa kui Poola läänihertsogiriik pärast Kettleri suguvõsa väljasuremist (1737) Venemaast sõltuvusse. Sama valitseja ajal koos Austriaga Türgi vastu peetud sõjas sai Venemaa taas Aasovi ja tsarina *Elisabeti* ajal (1741—1762) laiendati Vene valdusi ka Soomes.

189. **Katariina II (1762—1796).** Oma abikaasa *Peeter III*-nda tõenäoliselt vägivaldse surma järel tõusis Vene keisritroonile Anhalt-Zerbsti vürsti soost Katariina II. Ka tema troonileasamisest ja valitsemisest põimus veel läbi soosikute kojaintriige, aga ometi läks riigi valitsemine nüüd jälle kindlammaise kättesse. Sellesse tuli sihiteadlikkust ja põhimõtteid. Ei olnud juhus, et Katariina laskis püstitada Peeter I-le toreda mälestussamba. *Valgustatud absolutismi vaimus* püüdis nimelt Katariina oma suure eelkäija reforme jätkata. Ta oli lugenud valgustuslikku kirjandust ja oli kirjavahetuses prantsuse valgustuslastega. Venemaale tuli anda uus inimlikum seadusteraamat, talupoegade pärisorjust tuli leevendada või see koguni kaotada. Tuli asutada koole ja soodustada vene noorsoo õpinguid Läänes.

Vähe teostus kõigest sellest. Tuli küll kokku mingi üleriiklik rahvaste esinduskogu, et asuda tööle uue seadusteraamatu kallal, mille loomiseks keisrinna ise oli kirjutanud kõrgelennulise prantsuse valgustuslikus vaimus juhise. Töö ei andnud tulemusi. Liig harimatu ja kirju oli see „rahvaesindus“ ja kogemusteta ka ta kokkukutsuja. Talupoegade pärisorjuse leevendamiskatseid aga sai teha vaid siin-seal kroonumõisades ja erandliku olukorraga piirmail (Baltikum!). Mujal lämmatas sellised katsed võimsa

aadli vastupanu. Mis puutub lõpuks koolidesse ja hoolekandea-
asutustesse, siis said nendest kasu ainult ülakihid.

Rohkem õnne oli valitsemisaparaadi edasiarendamisega. Nii
suurendati kubermangude arvu ja kujundati riigi valitsemine
senisest tsentralistlikumaks.

Üldiselt aga kandsid reformikatsed vähe vilja, kuigi ikka jälle
rakendati ka välismaisi asjatundjaid. Pärisorjuses maa-, manu-
faktuur- ja kaevortalupoegade korduvad mässud näitasid, et
keskaegse maakorralduse ja rahva kultuurilise pimeduse tõttu
pole läänemaiste eeskujude ülekandmine Venesse kerge. Vene-
maa oli haige. Ka elas ta üle järjekordse talupoegade mässu.
Pugatševi salgad rüüstasid riigi idapiirkondi kuni Volgani
(1774—1775).

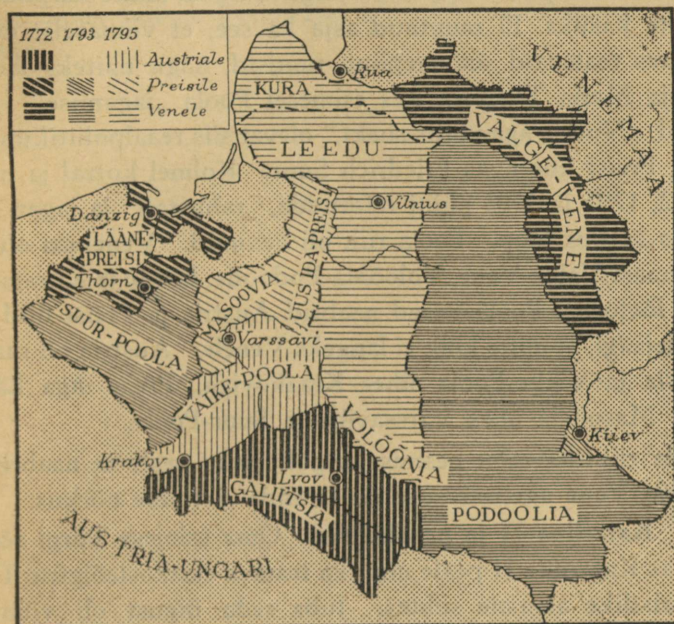
Venemaa naabreist aga oli mõni veel haigem kui ta ise. Käsutades
absolutistliku võimuga suuri inimmasse ja ainelisi võima-
lusi, suutiski Katariina II sellepärast jätkata Peeter I-se valluta-
mispoliitikat. Kahes sõjas (1768—1774 ja 1787—1792) vallutati
Türgilt Musta mere põhjarannik kuni Dnjestrini ja liideti osalt
sõjalise surve, osalt diplomaatlike intriigide abil Venemaaga ka
Krimm. Vene kaubalaevad said õiguse purjetada nii Mustas
kui ka Egeuse meres.

Venemaast edelas aga asetses Lääne- ja Musta mere vahel laial-
dane ala — Poola riik. Ta oli seesiselt roiskunud. Vene mõju
oli temas järjest kasvamas. Katariina II-le ei näinud võimatusena
liita ta kord tervenisti Venega. Teised Poola naabrid, kelledele
Vene võimu liigne kasv Balkani kui ka Poola suunas muret teki-
tas, katsusid pidurdada. Preisi minister Hertzberg lõi oma kuulsa
plaani, mille järgi Poola kaguprovintsid oleksid läinud Austriale,
loodeprovintsid Preisile. Vene edasitungile Balkani suunas oleks
Austria valduste näol olnud riiv ette lükatud, vähendatud Poola
iseseisvus oleks säilinud ja Kirde-Euroopas oleks tekkinud mingi
jõudude tasakaal. Austria siseraskused ja ka poliitiline pinevus
Berliini ja Viini vahel ei lasknud Hertzbergi plaanil teostuda.
Sündmused arenesid Poola suhtes oma saatuslikku rada.

190. Poola nõrgenemine ja häving. Teatavasti algas Kõrde-Euroopas juba XIV sajandi lõpul Poola võimu kiire kasv. See kestis ka veel ususõdade ajastul. Leedu, mis a. 1386 alates oli olnud Poolaga personaalunioonis, liideti temaga nüüd *Lublini unioonis* a. 1569 lõplikult ning samas jätkusid sõjad Rootsi, Vene ja Türgiga. Nende sõdade eesmärgiks oli peale maadevallutuse või vaenlase tõrje sageli ka veel rooma-katoliikluse levitamine. Oli ju Poola poliitika juba alates Stephan Báthory'ga tugevasti jesuiitide mõju all. Nende võitluste tulemusena riigi piirid avardusid, kuigi küll Rootsi ja Venemaa suutsid Poola kallaletungid lõpuks tõrjuda.

Poola riigi siseelus aga hakkas ilmnema mõtlemapanevaid nähtusi. Jagailo kuningasuguvõsa väljasuremisega a. 1572 olid Poola kuningad muutunud *valitavaiks*. Valijaiks olid aadlikud, kes moodustasid nüüd riigi ainsa poliitilisi õigusi omava seisuse. Valimise puhul pidi kuningas tunnustama erilisi *kokkuleppe punkte* (*Pacta conventa*), mis aadel talle esitas. Ei täitnud ta neid, polnud ka tarvis ta sõna kuulda. Iga uue kuningavalimisega laienesid nüüd aadlike eesõigused. Kuningavõimust jäi järele vaid vari. Kõik võim läks aadlikest koosneva riigipäeva kätte. Et kindlustada igale üksikule aadlikule ta „vabadus“, pandi selles maksma korraldus, mille kohaselt kõik otsused pidi tehtama *ühehäälselt*. Kui jäi ükski saadik eriarvamusele ja kasutas oma „*keelamisvabadust*“ (*Liberum veto*), polnud riigipäev enam otsusevõimne. Ummikust väljapääsmiseks oli niisiis ainult üks tee: ühehuvilised moodustasid nn. *konföderatsiooni*, milles asjad otsustati juba häälteenamusega ja mis tarbe korral kaitsis oma seisukohti ka relvadega. Nii soodustas riigi põhikord ise koduõdu. Igal juhul aga võimaldasid *pacta conventa* koos *liberum veto*ga mitte ainult kuningavalimise päevadel, vaid ka tavalistel riigipäevadel välisriikide vahelesegamist. Seda võimaldas samuti usuline sallimatus, mis oli eeskätt jesuiitide tegevuse vili. Alates a. 1733 ei pääsnud enam ükski mittekatoliiklane riigipäevale ega riigiametisse.

Riik aga vaesenes. Tal puudus kaubandus-tööstuslik kesk-kiht. Ta talupojad-pärisorjad olid nürinenud ja kaldusid joomisele nagu nende isandadki. Aadlike ja kuninga majandusajad ajasid tavaliselt juudid. Õuejesuiit ja õuejuut olid Poola seltskonna tuntud tüübid.

Poola jagamine.

Sisemine nõrkus hakkas Poola riigile saatuslikuks muutuma alates XVII sajandist, kui kujunes Põhja-Euroopasse Rootsi suurriik. Rootsi langus ja Vene tõus aga tõid Poolale otse hävingu. Poola kuningavalimistel olid vene täigid otsustavaks teguriks. Sajandi keskpaiku toimunud Kesk-Euroopa sõdade puhul kasutas Vene Poolat operatsioonibaasina. Katariina II surus läbi,

et ta soosik *Stanislaus Poniatovski* valiti Poola kuningaks. See oligi viimne iseseisva Poola kuningas. Poola aadel katsus nüüd küll riigikorda reformida, aga see oli juba hilja. Reformimeelsete vastu moodustus Vene õhutusel varsti konföderatsioon ja tuli kodusõda. Siis aga saatis Venemaa oma väed ikka jälle korda looma. Korra jaluleseadmisele järgnes Poola alade kärpimine ta naabrite kasuks. Ei muutnud asja ka see, et viimaseist mõned seejuures teatavaid südamepiinu tundsid, nagu näiteks Austria valitseja Maria Theresia, kes esimesel Poola „jagamisel“ olevat nutnud. „Nuttis, aga võttis siiski,“ olevat siis reaals poliitikuna pilganud Preisi kuningas Friedrich Suur. Kolmel korral ja nimelt a. 1772, 1793 ja 1795 püüti reformida, „rahustati“ ja jagati Poolat, siis saabus lõpp. Poola riik oli hävinud. Venemaa oli saanud temast Valge-Vene, Volõõnia-Podoolia, Leedu ja Kuramaa — niisiis lõviosa. Poola teised naabrid Austria ja Preisi olid võtnud ülejäägi, et mitte kõik ei langeks Venele. Austria oli saanud Galiitsia ja Väike-Poola ühes Kraakoviga, Preisi aga Lääne-Preisi, Masoovia ühes Varssaviga ja Suur-Poola.

Poola riigi hävingu peamiseks põhjuseks peale ta naabrite ja eriti just Vene agressiivsuse oli ta enda sisemine nõrkus.

191. **Katariina II ja panslavism.** Oma esimese Türgi sõjaga saavutas Katariina II peale muu ka teatava eestkosteõiguse Türgi riigi kristlike alamate suhtes. Juba seda õigust oli võimalik kasutada Türgi siseasjusse vahelesegamiseks. Preisi ja Austria vahelise poliitilise pinevuse tõttu aga saavutas Katariina II selles suunas varsti rohkem. Nimelt astus Austria Venemaaga Türgi vastu lepingusse. Nüüd kerkisid päevakorrale Türgi jagamisplaanid. Katariina pojapojale Konstantinile pidi saama muuseum Kreeka keisririik Konstantinoopoli kui pealinnaga. Vene võim pidi end maksma panema Balkanil ja ulatuma Vahemerele. Austria aga pidi saama Serbia, Bosnia-Herzegovina ja mõned muud alad.

Muudatused Austria siseoludes kui ka üldeuroopalises poliitilises olukorras ei lasknud nendel plaanidel teostuda. Venemaal tuli oma teise Türgi sõja järel leppida hoopis väiksemate vallutustega, kui oli kavatsatud. Oma Balkani-poliitika ja Türgi jagamisplaanidega aga sai Katariina II Vene maailmariigi panslavistlikule vallutamispoliitikale suunanäitajaks. Ta sai siingi, nagu mitmes muus suhtes, Peeter I-se kõrval Vene keisririigi „teiseks rajajaks“.

KRONOLOOGIA.

Trükikunst leiutatakse	1450
Ameerika avastatakse teiskordselt	1492
Esimene retk ümber maailma	1519—1522
Luther avaldab oma teesid	1517
Reformatoorse liikumise algus Eestis	1523
Saksa ordu kuulutatakse ilmlikuks Preisi hertsogiriigiks	1525
Augsburgi usutunnistus	1530
Jesuiitide ordu kinnitatakse	1540
Vene-Liivi sõja algus	1558
Liivi konföderatsiooni häving — orduaja lõpp Eestis	1561
Madalmaade põhjaprovintsid (Holland) kuulutavad endid iseseisvaks	1581
Pljussa rahu Rootsi ja Venemaa vahel	1583
Võitmatu armaada häving	1588
Nantes'i edikt Prantsusmaal	1598
Romanovite dünastia saab Venemaal troonile	1613
Stolbova rahu Rootsi ja Venemaa vahel	1617
Preisi läänihertsogiriik läheb Brandenburgi kuurvürsti valitsuse alla. 30-ne aastane sõda algab	1618
Altmarki vaherahu	1629
Rootsiaegne Tartu ülikool asutatakse. Gustav II Adolf langeb	1632
Pikk parlament Inglismaal tuleb kokku	1640
Vestfaali rahu	1648
Cromwell saab Inglismaal eluaegseks lord-protektoriks	1653
Louis XIV Prantsusmaal hakkab „iseenda peaministriks“	1661

Mõisade reduktsioon Baltikumis algab	1684
Auväärne revolutsioon Inglismaal	1688
Põhjasõja algus	1700
Utrechti, Rastati ja Badeni rahuleping	1712—1714
Uusikaupunki rahu	1721
Belgradi rahu	1739
Esimene eestikeelne Piibel ilmub trükist	1739
Hubertusburgi rahu	1763
Poola jagamine	1772—1795

HÄÄLDAMINE.

Kus rõhk märkimata, seal asetseb ta esimesel silbil.

Avignon — avinjo'ŋ	Descartes, René — deka'rt, röne'
Bacon, Francis — beikn, fraanssis	Diaz, Bartholomeu — diäš, börtu-
Balboa, Vasco Nuñez de — balvo'a,	lumeu'
va'sku nu'njes de	Don Quijote — don kihho'te
Báthory, Stephan — baatorj, stefan	Drake — dreik
Boccaccio, Giovanni — boka'tšo,	Dunquerque — dönke'rk
džova'nni	Dyck, van — deik, van
Bodin, Jean — bodä'ŋ, žan	Erdély — ä'rdeei
Botticelli — botitše'lli	Escorial — eskoria'l
Bourbon — burbo'ŋ	Fleury — flöri'
Brunelleschi — brunelle'ski	François — fraŋssua'
Bruno, Giordano — džorda'no	Frobisher — frobišo
Canterbury — kántöböri	Gardie, Pontus de la — gardi', pon-
Camões, Luiz — kämonj's, luiž	tus dö la
Cervantes, Miguel de — serva'ntes,	Gentry — džentri
mige'l de	George — džoodž
Cevennes — seve'n	Guise — gliz
Charles — tšaalz (inglise), šarl	Hawkins — hookinz
(prantsuse)	Henri — aŋri' (prantsuse)
Chesapeake — tšesöpiik	Henry — henri (inglise)
Clairvaux — klärvo'	Hobbes, Thomas — hobz, tomös
Clermont — klermo'ŋ	Houdon — udo'ŋ
Colbert — kolbää'r	Howard — hauöd
Coligny — kolinji'	Jam Zapolje — jam zapo'lje
Corneille — kornej'	James — džeimz
Correggio — kore'džo	Laud — lood
Cortéz, Hernán — korte's, herna'n	Louis — lui'
Cromwell, Oliver ja Richard —	Louvois — luvua'
kromuöl, o'livö ja ri'tšöd	Loyola — lojo'la

Machiavelli, Niccolò — makjave'li, nikolo'	Racine — rassi'n
Magalhães, Fernão de — mögöl- jain's, fernaju' de	Richelieu — rišöljö'
Mansart — maŋsaa'r	Savonarola, Girolamo — savona- ro'la, džiro'lamo
Mazarini — madzari'ni	Shakespeare, William — šei'kspiö, ui'ljöm
Medici — meeditši	Skytte — šüte
Mohács — mo'haatš	Strafford — sträföd
Molière — moljää'r	Stuart, Mary — stjuu'öt, mäöri
Montaigne, Michel de — montä'nj, miše'l dö	Tudor — tjuu'dö
Murillo — muri'ljo	Valois — valua'
Nantes — naŋt	Vassy — vassi'
Newfoundland — njufau'ndländ	Watteau — vato'
Oppenort — opönoo'r	Vauban — voba'ŋ
Philippe — fili'p	Velazquez — vela'skes
Pizarro, Francisco — pisa'rro, frantši'sko	Versailles — versaj'
Port-Royal — por-ruaja'l	Vinci, Leonardo da — vintši, leo- na'rdo da
Rabelais, François — rable', fraŋs- sua'	Voltaire — voltää'r
	Westerås — vesteroos

SISUKORD.

UUE AJA ALGUS.

	Lk.
Muudatusi maailmavaates	3
Renessans ja humanism Itaalias	6
Itaalia poliitilisest olukorrast	12
Humanism ja renessans Saksamaal	17
Humanism ja renessans teistes Euroopa maades, ta väärtusi ja pahesid	20
Leiutused	22
Avastusretki	25
Asumaid, uusi kaubanduslikke keskusi	30
Varakapitalism	33

REFORMATSIOON.

Hiliskeskaegne rooma-katoliku kirik	36
Reformatsiooni eelkäijaid	39
Reformatsiooni algus	42
Riigivõim ja reformatsioon Saksamaal	46
Riigirüütlid ja talupojad	50
Maavürstid ja reformatsioon	55
Reformatsioon Šveitsis. Kalvinism	64
Skandinaavia maad ja Inglismaa. Reformatsiooni üldtulemusi	66

VASTUREFORMATSIOON JA USUSÕDADE AJASTU.

Vastureformatoorsete jõudude kujunemine	70
Madalmaade vabadusvõitlus	75
Ususõjad Prantsusmaal	79

	Lk.
Inglismaa vastureformatsiooni ajastul	84
Poola ja Rootsi	88
Saksamaa Kolmekümneaastase sõja eel	93
Kolmekümneaastane sõda Saksamaal	96

EESTI USUSÕDADE AJASTUL.

Reformatsioon Baltikumis, eriti Eestis	104
Liivi orduriigi siseolud	109
Vana-Liivi välispoliitiline seisund uue aja algul	112
Vene-Liivi sõda	114
Vene-Liivi sõja järelvõitlused	120
Eesti olud Vene-Liivi sõja järelvõitluste ajal	124

VAIMUELUST USUSÕDADE AJASTUL.

Teadused	129
Kunst ja kirjandus	134

ABSOLUTISMI AJASTU.

Absolutismi kujunemine Prantsusmaal	139
Louis XIV-nda riik	143
Prantsusmaa hegemooniapiüüded	149
Absolutismi kriis ja valgustuse alged Prantsusmaal	153
Võitlus absolutismi ümber Inglismaal	157
Inglismaa XVII sajandi lõpu- ja XVIII sajandi algupoolel. Parlamen- taristliku korra kujunemine	166

SAKSAMAA ABSOLUTISMI AJASTUL.

Riiklik killunemine	172
Austria — Doonau-ruumi riik	175
Austria reformiteedel	178
Brandenburg-Preisi alged	182
Suure Kuurvürsti ajad Brandenburg-Preisil	184
Preisi elustiili ja hoiaku kujunemine	188
Friedrich Suur	190

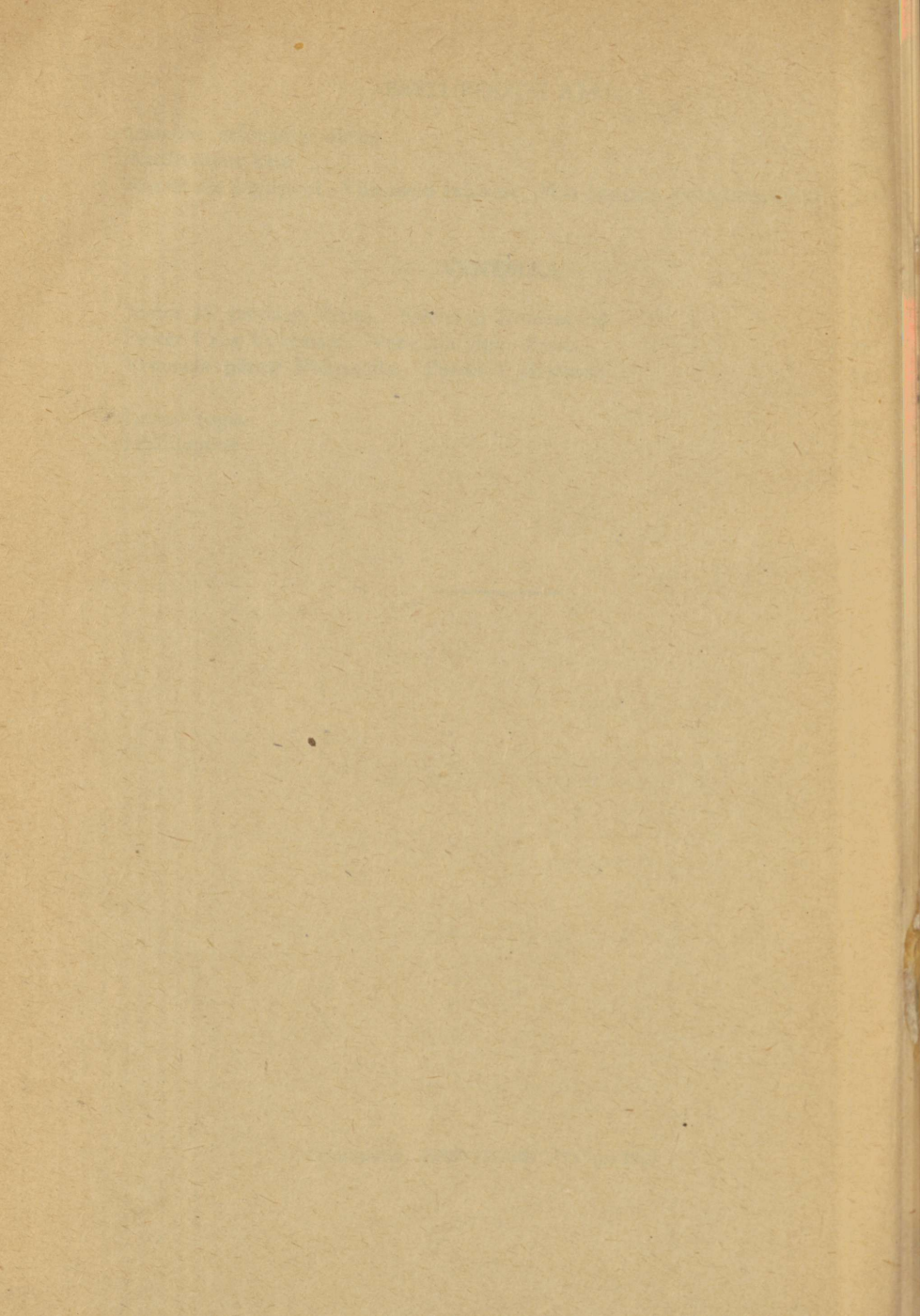
EESTI ROOTSI AJAL.

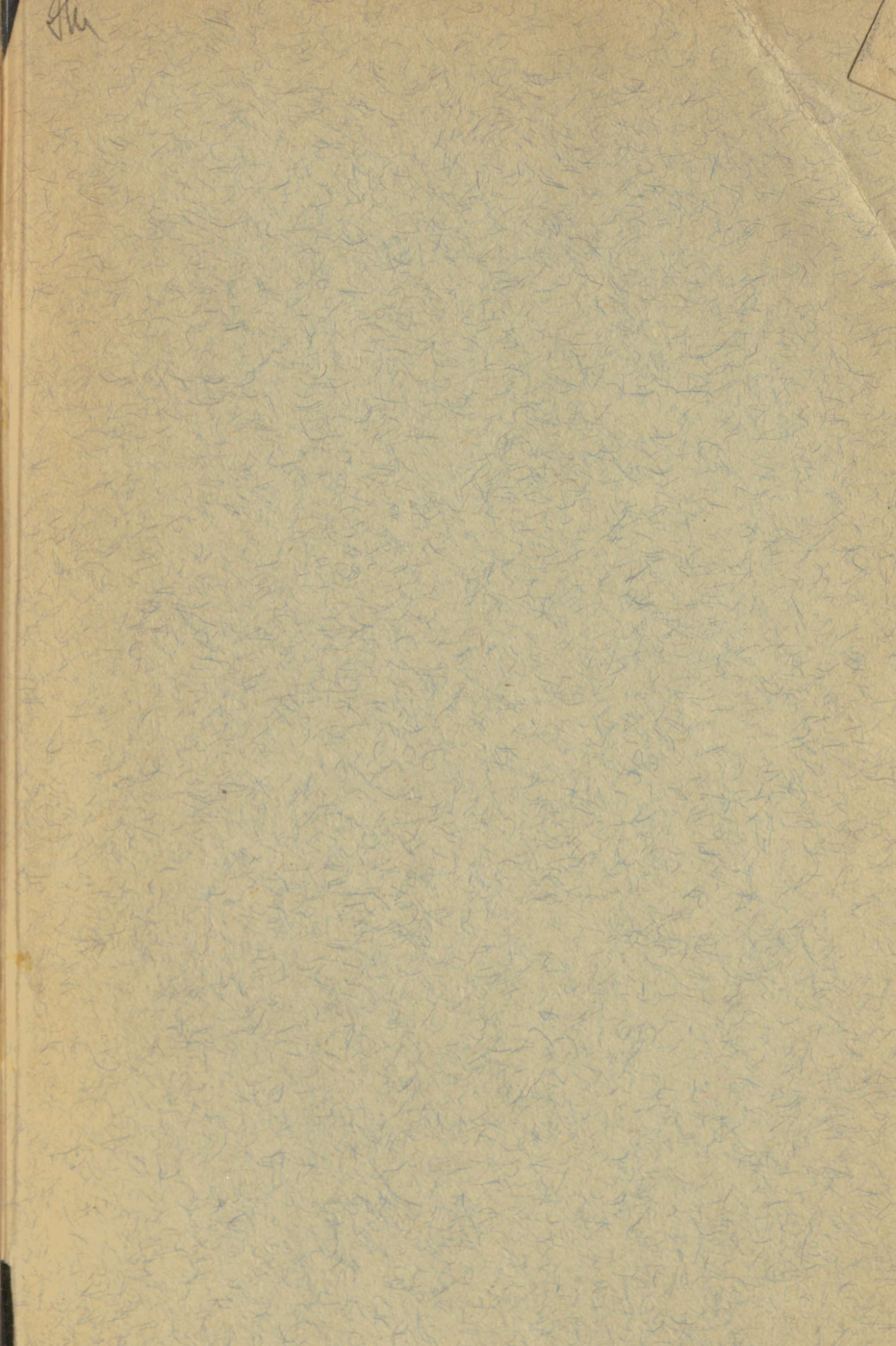
	Lk.
Esimene reformide ajastu	195
Aadlivõimu kasv	201
Rootsi aja lõpupool. Viimaseid reforme. Maa haridus- ja kultuuriolud	204

VENEMAA.

Joann IV järelaeg Venes. Esimesed Romanovid	212
Peeter I aeg Venemaal. Vene aja algus Eestis	215
Venemaa pärast Põhjasõda. Peeter I järglased	224
Kronoloogia	232
Häädamine	234

A-14203

e

A-14203

9

KONSTANTIN VANIK * AJALUGU GUMNAASIUMILE III

KONSTANTIN VANIK

AJALUGU

GUMNAASIUMILE

UUS AEG

III KLASS

EESTIKIRJASTUS

TALLINN